

Гюде-Мопассан

Гі де-Мопассан

Гі де-Мопассая

ЛЮБИЙ ДРУГ

•

СПАДЩИНА

•

ПЕРЕКЛАД З ФРАНЦУЗЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИД. ІНСТИТУТ
Київ • 1937

Редактор
П. Вільховий
Художник
О. Юнак
Техкерівник
Я. Бронштейн
Коректор
Є. Циплакова

Л Ю Б И Й Д Р У Г

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Одержавши від касирші здачу з своїх ста су, Жорж Дюруа вийшов з ресторану.

Він був стрункий від природи, але ще й завдяки колишній унтер-офіцерській виправці звик триматися струнко; отже він вирівнявся, звичним хвацьким жестом військового закрутив собі вуса і кинув на запізнілих одвідувачів швидкий і пильний погляд — один із тих поглядів гарного хлопця, що ширяють немов яструб.

Жінки звели очі на нього — три молоденькі робітниці, вчителька музики, не дуже молода, погано зачесана, неохайна, завжди в запиленому капелюсі й криво одягненому платті, і дві міщанки з своїми чоловіками, звичайні одвідувачки цієї харчевні з дешевими обідами.

Опинившись на тротуарі, Дюруа постояв хвилинку нерухомо, питаючи себе, що йому зараз робити. Це було 28 червня, і до кінця місяця в нього залишалось у кишені рівно три франки сорок сантимів. Це означає — два обіди без сніданків або ж два сніданки без обідів, на вибір. Він подумав, що поснідати коштує двадцять два су, а пообідати — аж тридцять, отже, якби задовольнитись сніданками, то в нього залишився б один франк двадцять сантимів, а це означало б ще дві порції хліба з ковбасою та два кухлі пива на бульварі. Оце останнє й було його головною витратою

і великою нічною розвагою. Він подався вниз по вулиці Нотр - Дам - де - Лоретт.

Ступав він так, як і в ті часи, коли на ньому була гусарська форма,— груди вперед, ноги трохи розставлені, наче він тількищо зліз з коня; він грубо прямував по повній люду вулиці, торкаючись плечем і штовхаючи прохожих, нікому не звертаючи з дороги. Трохи насунувши на вухо свій досить потертий циліндр і стукаючи каблуками по бруку, він ішов так, немов зневажав усіх — прохожих, будинки, ціле місто — з пихи красуня - солдата, що потрапив до товариства цивільних.

Хоч на ньому був готовий костюм за шістдесят франків, він усе ж таки зберігав певну крикливу елегантність, дещо вульгарну, але цілком реальну. Високий, стрункий, білявий, з рудуватим відтінком волосся, з закрученими вусами, що немов пінилися на губі, з ясними блакитними очима і дуже вузькими зіницями, кучерявий від природи, з проділом посередині черепа, він справді скидався на негативного героя бульварного роману.

Був один із тих літніх вечорів, коли в Парижі бракує повітря. Здавалося, місто — гаряче, мов баня,— пітніло в душній ночі. Підземні стічні труби видихали крізь гранітні відтулини свій отруйний сморід, а підвальні кухні кидали крізь низькі віконця на вулицю огидні міазми помий та скислих соусів.

Швейцари, без піджаків, сидячи верхи на солом'яних стільцях, курили люльки під ворітьми: прохожі йшли обважнілою ходою, з відкритими головами, з капелюхами в руках.

Дійшовши до бульвару, Жорж Дюруа знову спинився, не знаючи, що йому робити. Йому хотілось тепер добратись до Єлісейських полів і до авеню Булонського лісу, щоб подихати трохи свіжим повітрям під деревами, але його мучило також інше бажання, бажання любовної зустрічі.

Як вона мала б відбутись, цього він не знав, проте чекав її вже три місяці щодня й щовечора. Іноколи, правда, він уривав то тут, то там трохи ко-

ханья, завдяки своєму гарному вигляду й галантній постаті; але він усе сподівався більшого й кращого.

З порожньою кишенею та кипучою кров'ю він спалахував від дотику гулящих жінок, що шепотіли йому на перехрестях: „Ходімо до мене, красунчику!“ — але не наважувався йти за ними, не маючи чим заплатити; крім того, він чекав чогось іншого, інших, менш вульгарних, поцілунків.

Проте він любив одвідувати місця, де багато публічних жінок — їх бали, кафе та вулиці, любив торкатись їх ліктем, розмовляти з ними, казати їм „ти“, вдихати їх гострі пахощі, почувати їх коло себе. Це ж були жінки — жінки для кохання. Він не ставився до них з тією зневагою, що властива сімейним людям.

Він повернув до церкви Магдаліни й пішов, немов за водою, з натовпом, що тік, знеможений спекою. Великі людні кафе вихоплювались аж на тротуар, виставляючи одвідувачів під сліпуче різке світло своїх ілюмінованих вітрин. Перед одвідувачами стояли на чотирикутних або круглих столиках склянки з рідиною — червоною, жовтою, зеленою, бурою, всіх відтінків; а всередині графінів було видно блискучі, товсті, прозорі, циліндричні шматки льоду, що охолоджували гарну чисту воду.

Дюруа притишив ходу; в нього висохло в горлі. Його мучила гаряча спрага, спрага літнього вечора, і він думав про чарівне відчуття холодного питва, що тече в роті. Але якби він випив хоч два кухлі за вечір — тоді прощай завтрішня мізерна вечеря! А він аж надто добре знав голодні години наприкінці місяця.

Він сказав собі: „Слід виждати до десятої години і тоді я вип'ю свій кухоль в Американському кафе. Чорт би його взяв! як усе ж таки хочеться пити!“ І він дивився на всіх отих людей, що пили за столиками, на всіх отих людей, що могли вгамувати свою спрагу досхочу. Він ішов далі, з зухвалим і бадьорим виглядом минаючи кафе і визначаючи на погляд, з виразу обличчя, з одягу, скільки грошей мусить мати при собі кожен одві-

дувач. І його охоплював гнів проти цих людей, що так спокійно сиділи на своїх стільцях. Коли потрусити їхні кишені, то знайдеться і золото, і срібло, і дрібні су. В середньому, кожен мусів мати принаймні по два луідори; в кафе добра сотня людей: сто разів по два луідори — це чотири тисячі франків. Він бурмотів: „Свині!“, граціозно вихиляючись при цьому. Якби він міг зловити когонебудь із них на вулиці, десь у закутку, в темряві, він скрутив би йому шию, слово честі, без жодного вагання, як він це робив з селянською птицею під час великих маневрів.

І він пригадував ті два роки, коли він був у Африці, де грабував арабів на маленьких постах Півдня. І якась жорстока й весела посмішка промайнула на його губах при згадці про одну авантюру, що коштувала життя трьом чоловікам з племені Улед-Алан, а їм самим — його товаришам та йому — дала двадцять курей, двох баранів, золота, та ще й тему для жартів на півроку.

Винуватих так і не знайшли; та їх і не дуже шукали, бо араба там вважають до певної міри за природну здобич для солдата.

В Парижі — інша річ. Тут не можна було одверто грабувати, з шаблею при боці і з револьвером у руці, як там, далеко від цивільного правосуддя, на волі. У себе в серці він відчував усі інстинкти унтера, який розбестився в переможеному краї. Звичайно ж, він жалкував за тими двома роками в пустині. Аж шкода, що він не зостався там! Але він сподівався кращого після повороту. А тепер!.. От тобі й маєш тепер!..

Він ворушив у роті язиком, трохи приклацуючи ним, немов констатуючи, що його піднебення справді сухе.

Юрба пливла навколо, знеможена й повільна, а він усе ще думав: „От бидло! В усіх цих йолопів є гроші в жилеті“. Він штовхав плечем людей і насвистував веселі мотиви. Зачеплені ним чоловіки обертались і бурчали, а жінки казали: „От іще тварюка!“

Він проминув театр „Водевіль“ і спинився перед Американським кафе, питаючи себе, чи не випити йому тут кухоль — так мучила його спрага. Перше ніж зважитись, він подивився на годинник, що світився серед вулиці. Було чверть на десяту. Він знав себе: як тільки кухоль пива буде перед ним, він його відразу проковтне. Що ж він потім робитиме аж до одинадцятої?

Він пішов далі. „Дійду до церкви Магдаліни, — сказав він собі, — і повільно вернусь назад“.

Підходячи саме до рогу Оперної площі, він зустрів товстого молодого чоловіка, що його обличчя, як йому невиразно пригадалось, він десь бачив.

Він пішов за ним, перебираючи свої спогади і повторюючи півголосом: „Де ж у чорта я бачив цього суб'єкта?“

Він порпався в своїх думках, але не міг пригадати його; потім раптом, в наслідок своєрідної дії пам'яті, той же самий чоловік з'явився в його уяві менш товстим, молодшим, у гусарській формі. Він аж скрикнув: „Це ж Форестьє!“ і додав ходи і ляснув прохожого по плечу. Той обернувся, глянув на нього і спитав:

— Чого ви від мене хочете, пане?

Дюруа засміявся:

— Не пізнаєш мене?

— Ні.

— Жорж Дюруа з 6-го гусарського.

Форестьє простяг обидві руки:

— А, старий друже! як тобі живеться?

— Дуже добре! а тобі?

— Мені — не дуже: уяви собі, в мене тепер груди немов з пап'є-маше, я кашляю шість місяців із дванадцяти в наслідок бронхіту, який я схопив у Бужівалі тоді, коли вернувся в Париж, уже чотири роки тому.

— От як! а проте на вигляд ти міцний.

І Форестьє, взявши свого колишнього товариша під руку, заговорив з ним про свою хворобу, розповів про консультації та поради лікарів, про те, як важко додержувати їхніх приписів у його стано-

вищі. Йому наказували жити взимку на півдні; а хіба ж він мав змогу? Він одружений, він журналіст, має гарну посаду.

— Я керую відділом політики в „Французькому житті“. Веду сенатські звіти в „Рятункові“ і час од часу даю літературну хроніку до „Планети“. Отже, я вийшов у люди.

Дюруа здивовано розглядав його. Він дуже змінився, змужнів. Він мав тепер постать, манери, одяг поважної, самовпевненої людини; і черево людини, що добре обідає. Колись він був худий, тонкий і гнучкий, легковажний, скандаліст, крикун, завжди веселий.

За три роки Париж зробив із нього зовсім іншу людину: товсту й серйозну, з трохи посивілим волоссям на висках, хоч йому було не більше двадцяти семи років.

Форестье спитав:

— Куди ти йдеш?

Дюруа відповів:

— Нікуди, прогулююсь перед тим, як іти додому.

— Що ж, чи не хочеш іти зо мною до „Французького життя“, де мені треба виправити коректу? А потім вип'ємо десь укупі по кухлю.

— Добре.

І вони пішли, взявшись під руки, з тією невимушеною фамільярністю, яка лишається між школярами - однокласниками і між товаришами по полку.

— Що ж ти робиш у Парижі?— спитав Форестье.

Дюруа знизав плечима:

— Я просто здихаю з голоду. Відбувши службу, я відразу вирішив приїхати сюди, щоб... зробити кар'єру, або, певніше, щоб пожити в Парижі; і ось я вже півроку служу в управлінні Північної залізниці за півтори тисячі франків на рік, ось і все.

Форестье пробурмотів:

— Чорт зна що, це не життя!

— Вірю охоче. Але як же мені, по-твоєму, вибитись? Я самотній, нікого не знаю, ні до кого не можу звернутись. Добра воля в мене є, але бракує засобів.

Товариш оглянув його з голови до ніг, оглянув, як практична людина, що оцінює певну особу, і сказав переконаним тоном:

— Бачиш, любий мій, тут усе залежить від сміливості. Спритній людині легше стати міністром, ніж начальником канцелярії. Треба нав'язуватись, а не просити. Але якого ж біса ти не знайшов нічого кращого за службу на Північній?

Дюруа відказав:

— Я шукав скрізь, та нічого не знайшов. Але зараз у мене є дещо на оці — мені пропонують посаду берейтора у манежі Пеллерена. Там я діставатиму принаймні три тисячі франків.

Форестье був вражений:

— Не роби цього, це ж безглуздя, хоча б ти навіть мав одержувати десять тисяч франків. Ти відразу занастаєш собі майбутнє. У своїй канцелярії тебе принаймні ніхто не бачить, ніхто не знає, ти можеш кинути її, якщо тобі не бракує сили, і вийти в люди. А стати берейтором — це вже край. Це те саме, якби ти був метрдотелем у домі, де обідає весь Париж. Коли ти навчатимеш верхової їзди світських людей або їх синків, вони ніколи вже не зможуть вважати тебе за рівню.

Він замовк, подумав кілька секунд і спитав:

— Ти бакалавр?

— Ні. Я двічі провалився.

— Це нічого, якщо ти скінчив курс. Коли при тобі заговорять про Ціцерона або Тіверія, ти будеш хоч приблизно знати, про кого мова?

— Так, приблизно знаю.

— Гаразд, більше ніхто й не знає, за винятком десятків двох дурнів, яким не вистачило глузду для ділової кар'єри. Мати репутацію розумного — зовсім не важко; треба тільки не давати спіймати себе на очевидному неуцтві. Маневруєш, уникаєш труднощів, обходиш перешкоду і пускаєш ману іншим за допомогою словника. Всі люди дурні, як гуси, і нетямущі, як коропи.

Він говорив, як спокійний жартун, що знає життя, і посміхався, поглядаючи на прохожих. Але рап-

том він закашлявся і спинився, поки мине припадок, а потім промовив засмученим тоном:

— Хіба ж це не прикра річ — не мати змоги позбутися цього бронхіту! А тепер у нас середина літа. Неодмінно взимку поїду лікуватись у Ментону. Тим гірше для діла: слово честі, здоров'я — найголовніша річ.

Вони пройшли на бульвар Пуассоньєр, до великих зашкленних дверей, до яких зсередини були приліплені обидві сторони розгорнутої газети. Троє людей стояли й читали її.

Над дверима, немов заклик, горіло великими вогненними буквами з газового полум'я: „Французьке життя“. І постаті прохожих, раптом потрапивши на світло, що падало від цих двох блискучих слів, ставали враз виразні, ясні й чіткі, як опівдні, а потім знову зникали в п'тьмі.

Форестьє штовхнув двері, сказавши:

— Зайди!

Дюруа ввійшов, зійшов пишними, але брудними сходами, що їх було видно з вулиці, добрався до передпокою, де два кур'єри вклонились його товаришеві, і спинився в своєрідній чекальній, пилявій і обшарпаній, оббитій жовтуватого-зеленим фальшивим бархатом, який був скрізь у плямах, а де-не-де погризений, немов його поточили миші.

— Сідай, — сказав Форестьє, — я вернусь через п'ять хвилин.

І він зник в одних з трьох дверей, що були в цій кімнаті.

Чудний, своєрідний, невизначений запах, запах редакційних приміщень, був у цьому місці. Дюруа не рухався, почувавши себе трохи приголомшеним, а насамперед — здивованим. Час од часу мимо нього проходили бігцем люди; вони входили в одні двері й виходили в інші перше, ніж він устигав розглянути їх.

Це були або молоді, зовсім молоді люди, з заклопотаним виглядом і аркушем паперу в руці, що дрижав у повітрі від їхнього бігу, або робітники-складачі, на яких спід забрудненої полотня-

ної блузи було видно бездоганно білий комірець сорочки і сукняні штани, як у світських людей; вони обережно несли шпальти друкованого паперу, свіжі, ще зовсім вогкі, після коректи. Часом увіходив якийсь невеличкий пан, одягнений з надто помітною елегантністю, з затягнутою в дуже вузький сюртук талією, з дуже обтягненими матерією стегами, з ногами, стисненими дуже гострими черевиками — мабуть, світський репортер, що приносив вечірню хроніку.

Проходили ще й інші люди — серйозні, поважні, в циліндрах з плоскими краями, немов ця форма відрізняла їх від решти людей.

Форестье знову з'явився під руку з високим худим паном тридцяти-сорока років, в чорному фракі й білому галстуці, дуже чорнявим, з гостро закрученими вусами, зухвалим і самозадоволеним на вигляд.

Форестье сказав йому :

— Прощайте, любий метр!

Той стиснув йому руку:

— До побачення, любий, — і він пішов сходами вниз, посвистуючи, з паличкою під рукою.

Дюруа спитав:

— Хто це?

— Це Жак Ріваль, — знаєш, славетний хронікер, дуелянт. Він тількищо виправив свою коректу. Гарен, Монтель і він — це в нас у Парижі три найперші хронікери щодо дотепності та актуальності. Він одержує тут тридцять тисяч франків на рік за дві статті на тиждень.

Виходячи, вони зустріли невеличкого довговолого чоловіка, товстого й неохайного на вигляд, що, відсапууючись, сходив нагору.

Форестье дуже низько вклонився й сказав Дюруа:

— Це Норбер де-Варенн — поет, автор „Згаслих сонць“, ця людина теж у великій ціні. Кожне оповідання, що він нам дає, коштує триста франків, а в найдовшому з них нема і двохсот рядків. Але зайдімо до неаполітанського кафе, я помираю від спраги.

Тільки но вони сіли до столика в кафе, Форестьє крикнув: „Пару кухлів!“—і проковтнув свій кухоль одним духом, тим часом як Дюруа пив пиво повільними ковтками, смакуючи та куштуючи його, наче щось цінне й рідкісне.

Його товариш мовчав, немов думаючи про щось, а потім відразу сказав:

— А чому б тобі не спробувати зайнятись журналістикою?

Той здивовано глянув на нього і сказав:

— Але... справа в тому... що я ніколи нічого не писав.

— Ач! пробують, починають. Я ж міг би взяти тебе, щоб ти збирав для мене інформацію, робив ділові та інші візити. Ти мав би на початку двісті п'ятдесят франків і оплату візника. Хочеш, я поговорю про це з директором?

— Та звичайно ж, хочу.

— Тоді ось що: приходь до мене завтра обідати; в мене буде тільки п'ять чи шість чоловіка: мій патрон, пан Вальтер, його дружина, Жак Ріваль і Норбер де-Варенн, яких ти оце бачив, та ще одна подруга моєї жінки. Згода?

Дюруа вагався, почервонівши й зніяковівши. Нарешті, він пробурмотів:

— Справа в тому... що в мене нема відповідного костюма.

Форестьє здивувався:

— В тебе немає фрака? Отаке! Це ж, безумовно, найпотрібніша річ. Бачиш, у Парижі краще не мати ліжка, ніж фрака.

Потім раптом, порившись у кишені свого жилета, він витяг кілька золотих, взяв два луідора, поклав їх перед своїм колишнім товаришем і сказав щиро й фамільярно:

— Ти мені це повернеш, коли зможеш. Візьми під заставу або купи на виплату, давши завдаток, потрібний тобі костюм; зрештою, влаштуй це як хочеш, але приходь до мене обідати завтра о пів на восьму, вулиця Фонтен, номер сімнадцятий.

Дюруа збентежено взяв гроші, бурмочучи:

— Ти надто ласкавий, дуже тобі дякую, будь певен, що я не забуду...

Форестье перебив його:

— Гаразд, досить про це. Ще по кухлю, так?

І він крикнув:

— Кельнер, пару кухлів!

Коли вони випили, журналіст спитав:

— Хочеш погуляти трохи, з годинку?

— Звичайно, з охотою.

І вони знову рушили в напрямку до Магдаліни.

— Що б нам таке зробити? — спитав Форестье. — Кажуть, що в Парижі фланер¹ не залишиться без розваги; це неправда. Якщо я хочу погуляти ввечері, то ніколи не знаю, куди піти. Гуляти в Булонському лісі цікаво тільки з жінкою, а не завжди маєш її під рукою; кафе-шантани можуть розважати мого аптекаря з дружиною, але не мене. Отже, що робити? Нічого. Тут мав би бути літній сад, на зразок парку Монсо, відкритий вночі, де можна було б послухати дуже гарну музику, попиваючи щонебудь холодне під деревами. Це мало б бути не місце для розваги, а місце для гуляння; а за вхід треба було б брати дорого, щоб привабити гарненьких дамочок. Можна було б походити по алеях, добре посипаних піском і освітлених електрикою, та посидіти, коли схочеш і послухати музику, зблизька чи здалека. У нас було колись щось подібне в Мюзара, проте там був присмак шинку: було надто багато танцювальних мотивів, не досить простору, не досить тіні, не досить темряви. Потрібен дуже гарний сад, дуже просторий. Це було б чарівно. Куди ти хочеш піти?

Дюруа зніяковів і не знав, що сказати; нарешті, він зважився:

— Я ще не був у „Фолі-Бержер“. Я охоче зайшов би туди.

Його супутник скрикнув:

— „Фолі-Бержер“? Справді? Ми ж там попечемось, як у печі. Зрештою, хай так, там завжди весело.

¹ Людина, що гуляє по вулицях, шукаючи розваги.

І вони пішли в напрямку до вулиці Фобур - Мон-мартр.

Ілюмінований фасад „Фолі-Бержер“ кидав яскраве світло на чотири вулиці, що сходились перед ним. Ряд візників чекав, коли роз'їжджатимуться.

Форестье пішов до входу, Дюруа спинив його: — Ми ж забуваємо пройти до каси.

Той відказав поважним тоном:

— Зо мною не платять.

Коли він наблизився до контролю, три контролери вклонились йому. Той, що був посередині, стиснув йому руку. Журналіст спитав:

— Чи є у вас гарна ложа?

— Звичайно, пане Форестье.

Він взяв поданий йому купон, штовхнув оббиті шкірою двері, і вони ввійшли до зали.

Тютюновий дим, наче прозорий туман, оповивав віддалені частини приміщення, сцену і другий бік театру. Безупинно здіймаючись тонкими білуватими витками від сигар і цигарок, цей легкий туман здіймався все вище, збирався коло стелі й утворював під широким куполом навколо люстри та над повною глядачів галереєю першого ярусу димові хмари.

У просторому коридорі, що веде від входу до кругового фойє, в якому пишно одягнений гурт дівчат блукає між чоловіками, група жінок чекала одвідувачів перед одним із трьох прилавків, за якими сиділи, наче на троні, намазані й збляклі продавщиці напоїв і кохання.

Високі дзеркала позад них відбивали їхні спини й обличчя прохожих.

Форестье йшов серед натовпу одвідувачів швидко, як людина, що має право на увагу.

Підійшовши до капельдинерші, він спитав:

— Сімнадцята ложа?

— Сюди, пане.

І вони опинились у дерев'яному ящику, відкритому спереду і з боків, оббитому червоним, де чотири стільці такого самого кольору стояли так тісно, що ледве можна було просунутись між ними. Приятелі сіли; праворуч і ліворуч, по довгій закругленій

лінії, що сходилась двома кінцями із сценою, в ряді таких самих кліток теж сиділи глядачі. Видно було тільки їх голови і груди.

На сцені трое юнаків у тісних трико — високий, середнього зросту і маленький — робили по черзі вправи на трапеції. Спочатку виходив коротким і швидким кроком високий, він посміхався й вітав публіку жестом руки, немов посилаючи поцілунок.

Було видно, як вирисовуються під трико м'язи рук і ніг. Він випинав груди, щоб приховати надто опуклий живіт; обличчя його нагадувало парикмахера, старанний проділь розділяв його шевелюру на дві рівні частини якраз посередині голови. Він добирався до трапеції граціозним стрибком і, повиснувши на руках, крутився навколо неї, як колесо, або ж, напруживши руки і випроставшись усім тілом, тримався нерухомо, лежачи горизонтально в повітрі і держачись за міцні поручні тільки силою кистей.

Потім він стрибав додолу, знову, посміхаючись, вклонявся під оплески партера і відступав аж до самої декорації, виразно показуючи кожним кроком мускулатуру ніг.

Другий, не такий високий, кремезніший, виступав у свою чергу і повторював ті самі вправи; третій знову починав спочатку і діставав від публіки виразніші знаки прихильності.

Але Дюруа не дуже цікавився спектаклем; повернувши голову, він раз-у-раз озирався позад себе; дивився на чоловіків і проститутток у великому фойє.

Форестье сказав йому:

— Зверни ж увагу на перші лави партеру: самі тільки буржуа з дружинами та дітьми, йолопи, що приходять сюди на виставу. У ложах — бульварники, кілька артистів, кілька другорядних дівчат; а позад нас — найутішніша мішанина, яка тільки може бути в Парижі. Що це за чоловіки? Роздивись на них. Тут є всякі, всіх професій і всіх каст, але переважає набрид. Ось службовці, службовці з банків, з крамниць, з міністерств, репортери, сутенери, офіцери в цивільному, фати у фраках, що тільки но пообі-

дали в кабаре і вийшли з опери, щоб піти до Італійського театру. А далі — ще сила-силенна підозрілих чоловіків, що не піддаються аналізу. Щождо жінок, тут тільки один сорт: ті, що вечеряють в Американському кафе, дівчина за один чи два луідори, яка підстерігає іноземця з п'ятьма луідорами і попереджає своїх постійних клієнтів, коли вона вільна. Їх знають тут усіх уже шість років; їх можна бачити щовечора, цілий рік, на одному й тому самому місці, за винятком того часу, коли вони з гігієнічних причин перебувають у Сен-Лазарі або Лурсіні¹.

Дюруа вже не слухав. Одна з цих жінок обіперлась ліктем на їхню лужу і дивилась на нього. Це була повна брюнетка, густо набілена, з чорними, підведеними очима під величезними штучними бровами. Її надто пишні груди напинали темний шовк її плаття, а намазані губи, червоні, немов рана, надавали їй обличчю чогось тваринного, жагучого, надмірного, що, проте, збуджувало бажання.

Вона покликала, кивнувши головою, одну з своїх подруг, що саме проходила, — рудоволосу блондинку, теж повну, — і сказала їй досить голосно, щоб було чути:

— Дивись, от гарний хлопець: коли він хоче мене за десять луідорів, я не відмовлюсь.

Форестье обернувся і, посміхаючись, ударив Дюруа по коліні:

— Це ж про тебе: ти маєш успіх, мій любий. Вітаю!

Колишній унтер почервонів. Він намацував машинально рухом пальців дві золоті монети в кишені свого жилета.

Завіса спустилась, оркестр заграє вальс.

Дюруа сказав:

— Може, пройдемося тепер по коридору?

— Як хочеш.

Вони вийшли, і відразу ж їх підхопив потік гуляючих. Їх тиснули, штовхали, душили, пхали туди й сюди, а перед очима в них було ціле море капе-

¹ Венеричні лікарні в Парижі.

люхів. Дівчата проходили парами в цій юрбі чоловіків, легко перетинали її, просувались поміж ліктями, грудьми, спинами. Здавалось, вони були тут у себе дома і почували себе, як риби у воді серед цієї поводи мужчин.

Дюруа радісно йшов у тому ж напрямі, що і юрба, сп'яніло вдихав повітря, зіпсоте тютюном, запахом людського тіла та пахощами гультяйок; а Форестье пітнів, засапувався, кашляв.

— Ходімо в сад,— сказав він.

І, повернувши наліво, вони зайшли в зимовий сад, який охолоджували два великі фонтани, збудовані на поганий смак. Під тисовими деревами й туями в кадовбах чоловіки й жінки пили за цинковими столиками.

— Ще по кухлю? — спитав Форестье.

— Охоче.

Вони сіли, дивлячись на публіку, що проходила мимо. Час од часу яканебудь жінка спинялась коло них і питала з банальною усмішкою:

— Чи почастуєте чимнебудь?

А що Форестье відповідав: „Склянкою води з фонтану“,— вона відходила, бурмочучи: „Ото ще пика!“

Повна брюнетка, яка тільки но обпиралась на задню стінку ложі двох приятелів, знову з'явилась, зухвало ідучи під руку з повною блондинкою. Це виходила справді гарна пара добраних жінок.

Вона посміхнулась, побачивши Дюруа, немов їхні очі вже раніше сказали одне одному щось інтимне й таємне; взявши стілець, всна спокійно сіла сама якраз перед ним і посадила подругу, потім сказала дзвінким голосом:

— Кельнер, пару гренадинів!

Форестье здивовано сказав:

— А ти, видно, не з тих, що соромляться.

Вона відповіла:

— Це твій друг зачарував мене. Це справді гарний хлопець. Здається, я нароблю дурниць через нього!

Дюруа зніяковів і не знав, що сказати. Він крутив свої кучеряві вуса, дурнувато посміхаючись. Кельнер

приніс сиропу, і жінки випили його одним духом; після цього вони підвелись, і брюнетка сказала Дюруа, дружньо кивнувши головою і легко ударивши віялом по руці:

— Дякую, котику. Ти не з тих, що не лаять за словом у кишеню.

І вони пішли, вихиляючи стегнами.

Тоді Форестьє засміявся:

— Що ж, старий друже, знаєш, ти справді маєш успіх у жінок. Цим не треба нехтувати. Це може тебе далеко повести.

Він помовчав хвилинку, потім додав замисленим тоном людини, що думає вголос:

— Саме через них висуваються найшвидше.

А що Дюруа все ще посміхався й мовчав, то він спитав:

— Ти ще залишаєшся тут? Щодо мене, то я йду додому, з мене досить.

Дюруа пробурмотів:

— Так, я ще трохи побуду тут. Ще не пізно.

Форестьє підвівся:

— Що ж, у такому разі прощай. До завтра. Не забудеш? Вулиця Фонтен, 17, о пів на восьму.

— Зрозуміло. До завтра. Дякую.

Вони потиснули один одному руки, і журналіст пішов.

Тільки но він зник, Дюруа почув себе вільним і знову радісно намацав два золоті в своїй кишені; потім він підвівся і почав походжати в юрбі, шукаючи в ній когось очима.

Він незабаром побачив тих двох жінок, блондинку і брюнетку, які все ще ходили з гордим виглядом жебрачок у натовпі чоловіків.

Він пішов прямо до них, але коли наблизився, то знову завагався.

Брюнетка сказала йому:

— Ну, як, розв'язався в тебе язик?

Він пробурмотів: „Авжеж“, не мавши сили вимовити щонебудь інше, крім цього слова.

Вони стояли всі троє, спинившись, перешкоджаючи рухові натовпу, що вирував навколо них.

Потім вона раптом спитала:

— Підеш до мене?

І він, тремтячи від жаги, грубо відповів:

— Так, але в мене тільки один луідор в кишені.

Вона байдуже посміхнулась:

— Це не біда.

І взяла його під руку, немов свою здобич.

Коли вони виходили, він подумав, що за другі двадцять франків він легко зможе дістати собі під заставу костюм на завтрішній вечір.

II

— Скажіть, будь ласка, де квартира пана Форестье?

— На четвертому поверсі, двері наліво.

Швейцар відповів це ласкавим голосом, виявляючи цим пошану до пожилця. Жорж Дюруа пішов сходами вгору.

Йому було трохи ніяково, боязко, незручно. Він уперше за життя надягнув фрак, і його туалет загалом турбував його. Він у всьому відчував неадаптованості: в нелакованих черевиках, хоч вони були, проте, досить елегантні, бо він охоче кокетував своєю ногою, і в сорочці за чотири франки п'ятдесят сантиметрів, купленій саме вранці в Луврі, надто тонка манішка якої вже ламалась. Інші його щоденні сорочки були досить виношені, і він не міг використати навіть найцілішої з них.

Його штани, надто широкі, погано вирисовували ногу й немов закручувались навколо литок; вони мали той потертий вигляд, якого набирає випадковий одяг на випадково вкритих ним членах тіла. Тільки фрак сидів не погано, прийшовшись на нього в талії майже до міри.

Він повільно йшов сходами, серце в нього билось, думка бентежилась, пригнічена насамперед побоюванням, що він буде смішним; і раптом він побачив прямо проти себе якогось пана в елегантному вбранні, що дивився на нього. Вони були так близько один

до одного, що Дюруа зробив рух назад і відразу ж спинився, остовпівши: це був він сам, відбитий у високому стінному дзеркалі, що створювало на площадці першого поверху ілюзію довгого коридору. Він затремтів від радісного піднесення — в такій мірі він видався собі кращим, ніж він гадав.

Мавши в себе дома тільки маленьке дзеркальце для гоління, він не міг оглянути всього себе в ньому, а що він погано бачив різні частини свого імпровізованого туалету, то прибільшував його вади і жахався від думки, що в нього гротескний вигляд.

Та ось, побачивши себе раптом у дзеркалі, він навіть не впізнав себе, він взяв себе за когось іншого, за світську людину, що видалась йому, на перший погляд, дуже порядною, дуже шикарною.

І тепер, старанно розглядаючи себе, він переконувався, що загалом його вигляд справді задовільний.

Тоді він почав стежити за собою, як це роблять актори, вивчаючи роль. Він посміхнувся, простяг руку, зробив жести, виявляючи ними почуття подиву, втіхи, задоволення; він вишукував відтінки усмішки й гри очей, щоб бути галантним перед дамами, щоб дати їм зрозуміти, як він ними захоплюється, як бажає їх.

Двері на сходи розчинились. Він злякався, щоб його не застали зненацька, і дуже швидко пішов нагору, побоюючись, що його бачив, коли він отак кокетував перед дзеркалом, якийнебудь гість його приятеля.

Добравшись до другого поверху, він побачив ще одне дзеркало і уповільнив ходу, щоб придивитись, як він іде. Його постать здалась йому справді елегантною. Він ступав добре. І безмежна довіра до себе самого пройняла його душу. Напевно, він матиме успіх з отаким виглядом і з своїм бажанням висунутись, з тією рішучістю та незалежністю розуму, які він знав у себе. Коли він сховався на останній поверх, йому хотілось бігти, стрибати. Він спинився перед третім дзеркалом, покрутив звичним рухом вуса, зняв капелюх, щоб поправити шевелюру, і прошепотів півголосом, як він це часто робив:

— От чудова вигадка!

І, простягнувши руку до дзвінка, він подзвонив. Двері розчинились майже відразу, і він опинився перед лакеєм у чорному фраківі, поважним, голеним і так бездоганно одягненим, що Дюруа знову збентежився, не розуміючи, звідки в нього це невиразне хвилювання: мабуть, від несвідомого порівняння крою їхнього одягу. Цей лакей, що був у лакованих черевиках, спитав, беручи пальто, яке Дюруа держав на руці, щоб не показати плям на ньому:

— Як мені слід доповісти?

І він вигукнув ім'я за піднесену порт'єру, в салон, куди треба було ввійти.

Але Дюруа раптом утратив свій апломб і почув, що він остовпів від страху, що він задихається. Це він мав зробити перший крок у сподіване, омріяне життя. Проте він пішов уперед. Молода блондинка стояла й чекала його, сама одна у великій кімнаті, що була добре освітлена і повна рослин, немов оранжерея.

Він одразу спинився, зовсім зніяковівши. Хто ця дама, що посміхається? Потім він згадав, що Форест'є одружений; і думка, що ця гарна, елегантна блондинка, напевне, дружина його приятеля, остаточно спантеличила його.

Він пробурмотів:

— Пані, я...

Вона простягла йому руку:

— Я знаю, пане. Шарль розповів мені про вашу вчорашню вечірню зустріч, і я дуже щаслива, що він так влучно догадався запросити вас сьогодні до нас на обід.

Він почервонів до вух, не знаючи вже, що казати: він почував, що його оглядають, роздивляються на нього з голови до ніг, зважують, оцінюють.

Йому хотілося попросити пробачення, вигадати якийсь привід, щоб пояснити недбалість свого туалету, але він нічого не добрав і не наважився торкатись цієї важкої теми.

Він сів у крісло, на яке вона вказала, і коли почув, як угинається під ним еластичний і ніжний

бархат сидіння, коли почув, як його прийняла, підхопила й обняла ця пестлива мебля, спинка якої та оббиті ручки делікатно підтримували його, то йому вдалось, що він вступає в нове й принадне життя, що він увіходить у володіння чимось чарівним, що він стає кимось, що він врятований; і він подивився на пані Форестье, яка не спускала з нього очей.

На ній було плаття з блідосинього кашеміру, що обрисовувало як слід її гнучку талію й повні груди.

Її голі руки й шия виступали спід піни білого мережива, що прикрашало корсаж і короткі рукава; зачесане до маківки волосся трохи кучерявилось на потилиці і утворювало легку хмарку білявого пуху над шиєю.

Дюруа поволі заспокоювався під її поглядом, що нагадував йому, невідомо чому, погляд дівчини, яку він зустрів напередодні у „Фолі-Бержер“. У неї були сірі очі, голубоватого відтінку, що надавав їх виразові чогось чудного, тонкий ніс, міцні губи, трохи м'ясисте підборіддя, неправильне й чарівне обличчя, повне принади й лукавства. Це було одне з тих жіночих облич, у яких кожна риса виявляє особливу грацію, ніби маючи певне значення, у яких кожен рух немов висловлює або замовчує щось.

Вона спитала після короткого мовчання:

— Ви вже давно в Парижі?

Він відповів, поволі опановуючи себе:

— Лише кілька місяців. В мене посада на залізниці, але Форестье подав мені надію, що я міг би завдяки йому взятись до журналістики.

Її усмішка стала помітнішою, доброзичливішою, і вона прошепотіла, знизивши голос:

— Я знаю.

Дзвінок знову задзвонив. Лакей доповів:

— Пані де-Марелль.

Це була маленька брюнетка, з тих, кого звуть чорнушками.

Вона ввійшла бадьорою ходою. Здавалось, що вона вимальована і обвита з голови до ніг темним простеньким платтям.

Тільки одна червона троянда, встромлена в її чорне волосся, мимоволі приваблювала очі, ніби підкреслювала особливий характер її обличчя, надавала йому жвавого й пікантного вигляду.

За нею йшла дівчинка в короткому платті. Пані Форестье кинулась їй назустріч.

— Добрий день, Клотільда!

— Добрий день, Мадлена!

Вони поцілувались. Потім дівчинка з певністю дорослої особи підставила лоб, сказавши:

— Добрий день, кузино!

Пані Форестье поцілувала її і познайомила їх одне з одним.

— Пан Жорж Дюруа, близький приятель Шарля.

— Пані де-Марель — моя подруга, трохи й родичка.

Вона додала:

— Знаєте, у нас тут без церемоній, без фасонів і поз. Згода, чи не так?

Молодий чоловік уклонився.

Двері знову одчинились і з'явився невеличкий товстий пан, куций і круглий, під руку з високою гарною жінкою, вищою за нього, далеко молодшою, з вишуканими манерами й поважною ходою. Це були пан Вальтер — депутат, фінансист, людина грошей і грошових справ, південний єврей, директор „Французького життя“, і його дружина, народжена Базіль-Равало — дочка банкіра.

Далі з'явилися один за одним Жак Ріваль — дуже елегантний — і Норбер де-Варенн, в якого комір фракa вилискував від тертя довгого волосся, що стадало аж до плечей і залишало на них трохи білого пилу.

Його погано зав'язаний галстук здавався не зовсім свіжим. Він підійшов з грацією старого красуня і, взявши руку пані Форестье, поцілував її в зап'ястя. Коли він нахилився, його довге волосся розсипалось по голій руці молодої жінки.

Ввійшов нарешті і сам Форестье, перепрошуючи за запізнення. Адже він був затриманий в газеті через справу Мореля. Пан Морель, депутат-ради-

кал, тількищо звернувся до міністерства в запитан-
ням з приводу вимоги кредитів для колонізації
Алжіра.

Слуга промовив:

— Обід подано.

І всі перейшли в їдальню.

Дюруа потрапив між пані де-Марелль і її доч-
кою. Він знову почував себе ніяково, боячись зро-
бити якунебудь помилку щодо звичайного вживання
вилки, ложки чи склянок. Цих останніх було чотири,
одна з них — синюватого кольору. Що мали пити,
з неї?

Поки їли суп, не говорили ні слова, а потім Нор-
бер де-Варенн спитав:

— Чи ви читали про процес Готьє? Яка смішна
річ!

І вони почали обмірковувати цей випадок адюль-
теру, ускладненого шантажем. Вони говорили про
це не так, як говорять у сімейних домах про події,
розказані в пресі, а так, як розмовляють про хво-
робу лікарі або про овочі городники. Не обурюва-
лись, не дивувалися з фактів, а шукали глибоких
причин їх з якоюсь професійною цікавістю і
з цілковитою байдужістю до самого злочину. На-
магались чітко з'ясувати походження вчинків, ви-
значити всі інтелектуальні явища, з яких постала
драма — результат особливого стану розуму, що
його вивчає наука. Жінки теж захоплювалися цим
дослідженням, цією роботою. Інші новітні події
вони теж розглядали, коментували, повертали на
всі сторони, зважали на їх вартість з практичним
підходом і під спеціальним кутом зору торговців
новинами, що розмінюють людську комедію на
рядки — так, як розглядають, повертають і зважують
комерсанти предмети, призначені для публіки.

Далі зайшла мова про одну дуель, і слово взяв
Жак Ріваль. Це належало йому: ніхто інший не
знався на цьому.

Дюруа не наважувався вставити слово. Він ди-
вився час од часу на свою сусідку; її круглі груди
приваблювали його. Бриліант звисав у неї на золо-

тій нитці в вуха, наче крапля води, що скотилась по тілу. Інколи вона робила якесь зауваження, що завжди викликало посмішку у всіх. Її думки були кумедні, милі, несподівані — думки досвідченої дівчинки, що безтурботно дивиться на речі і міркує про них з легким і доброзичливим скептицизмом.

Дюруа марно шукав якогось компліменту для неї і, нічого не знайшовши, почав займатись її дочкою — наливав їй питво, подавав їй страви, прислужував їй. Дитина, суворіша за свою матір, дякувала серйозним голосом, коротко кивала головою: „Ви дуже люб'язні, мсьє“, — і по-дитячому замислено слухала дорослих.

Обід був дуже гарний, і всі висловлювали своє захоплення. Пан Вальтер їв так, наче він три дні голодував, майже не розмовляв і розглядав косим поглядом спід окулярів страви, які йому подавали. Норбер де-Варенн не відставав від нього і подеколи давав упасти краплям соусу на свою манішку.

Форестье з серйозною посмішкою спостерігав усе це, обмінюючись із своєю дружиною змовницькими поглядами, немов компаньйони, що виконують укупі якесь важке діло, що йде якнайкраще.

Обличчя червоніли, голоси підвищувались. Слуга кожної хвилини шепотів гостям на вухо:

— Кортону? Шато-ларозу?

Кортон прийшовся Дюруа до смаку, і він щоразу давав наповнити свою склянку. Чарівна веселість пронизувала його, тепла веселість, що підіймалась у нього з живота до голови, бігла по його членах, охоплювала всього. Він почував, як його проймає повне блаженство, блаженство життя й думки, тіла й душі.

І в ньому виникало бажання розмовляти, звернути на себе увагу, щоб його слухали, оцінили і визнали, як усіх цих чоловіків, найдрібніші вислови яких смакувались тут.

Але розмова точилась безупинно, думка чіплялась за думку, перестрибуючи з теми на тему, говорили з приводу усякого слова, усякої дрібниці; обійшовши злободенні події і побіжно торкнувшись

безлічі питань, розмова знову вернулась до важливої інтерпеляції пана Мореля про колонізацію Алжіра.

Пан Вальтер сказав між двома стравами кілька дотепів, бо розум у нього був скептичний і фривольний. Форестье розповів зміст своєї завтрішньої статті. Жак Ріваль почав вимагати військового уряду та надання земельних концесій усім офіцерам після тридцяти років служби в колоніях.

— Таким способом,— сказав він,— ви створите енергійне населення, яке складалося б з людей, що знають і люблять ту країну, де служили, які знають її мову і перебувають у курсі всіх важливих місцевих питань, на які неминуче натрапляють новаки.

Норбер де - Варенн перебив його:

— Так... вони знатимуть усе, крім хліборобства. Вони говоритимуть по - арабському, але не знатимуть, як садити буряки і як сіяти пшеницю. Вони будуть навіть дуже вправними в фехтуванні, але нічого не тямити в удобренні. Треба було б, навпаки, широко розкрити цю нову країну для всіх. Розумні люди знайдуть собі там місце, інші — загинуть. Це соціальний закон.

Настала коротка тиша. Всі посміхались.

Жорж Дюруа розкрив рота і промовив, здивований звуком свого голосу, немов він ніколи ще не чув його:

— Чого там найбільше бракує, то це — доброго ґрунту. Справді родючі ділянки коштують так само дорого, як і в Франції, і їх купують, вміщуючи капітали, дуже багаті парижани. Справжні колоністи, бідняки, ті, що йдуть у вигнання через брак хліба, відкинуті в пустиню, де нічого не росте, бо нема води.

Всі дивились на нього. Він відчув, що червоніє. Пан Вальтер спитав:

— Ви знаєте Алжир, пане?

Він відповів:

— Так, пане, я перебув там двадцять вісім місяців і жив у трьох провінціях.

Раптом, забувши про діло Мореля, Норбер де - Варенн запитав його з приводу якихось деталей у звичаях, про які він чув від одного офіцера. Мова

йшла про Мзаб, про цю чудну маленьку арабську республіку, що виникла всередині Сахари, в найсухішій частині цього палючого краю.

Дюруа два рази був у Мзабі. Він розповів про звичаї цієї своєрідної області, де краплі води мають вартість золота, де кожен житель повинен відбувати всі громадські обов'язки, де комерційна чесність сягає вище, ніж у цивілізованих народів.

Він говорив з якимсь хвастовитим запалом, збуджений вином і бажанням уподобатись. Він розповідав полкові анекдоти, події з арабського життя, воєнні пригоди. Він добрав навіть кілька барвистих слів, щоб змалювати ці жовті й голі краї, нещадно спустошені зажерливим полум'ям сонця.

Всі жінки не спускали з нього очей. Пані Вальтер повільно промовила:

— Ви могли б зробити з своїх спогадів чарівну серію нарисів.

Тоді Вальтер глянув на молодого чоловіка понад скло своїх окулярів, як він робив, коли хотів добре бачити обличчя присутніх. Страви він розглядав спід окулярів.

Форестье скористався з нагоди:

— Любий патроне, я вам недавно казав про пана Жоржа Дюруа і просив вас прийняти його до мене для здобування політичної інформації. З того часу, як Марамбо покинув нас, у мене нема нікого, щоб одержувати негайні й конфіденціальні відомості, і газета терпить від цього.

Старий Вальтер зробився серйозним і зовсім підняв окуляри, щоб подивитись Дюруа прямо в обличчя.

Потім він сказав:

— Певна річ, що в пана Дюруа оригінальний розум. Якщо він хоче зайти до мене поговорити завтра о третій годині, то ми справді впорядкуємо це.

Далі, помовчавши і зовсім обернувшись до молодого чоловіка, промовив:

— Але зробіть нам одразу маленьку серію живих нарисів про Алжир. Ви розповісте свої спогади

і торкнетесь у них питання про колонізацію, як от зараз. Це актуально, цілком актуально, і я певний, що це дуже сподобається нашим читачам. Але поспішайте! Мені потрібен перший нарис на завтра чи на післязавтра, поки дискутують у палаті депутатів,— щоб зацікавити публіку.

Пані Вальтер додала з тією серйозною грацією, яку вона виявляла в усьому і яка надавала її словам видимої прихильності:

— І у вас є чарівний заголовок: „Спогади африканського стрілка“. Чи не так, пане Норбер?

Старий поет, що пізно здобув слави, ненавидів і боявся новаків. Він сухо відказав:

— Так, прекрасно, тільки з умовою, щоб і зміст відповідав йому, бо це і є головна трудність; треба натрапити на вірний тон, як ото в музиці.

Пані Форестье усміхаючись дивилась на Дюруа прихильним поглядом — поглядом знавця, що наче каже: „Ти справді виб'єшся“. Пані де-Марелль кілька разів оберталась до нього, і бриліант на її вушці безперестанку тремтів, наче ця краплинка води мала відірватись і впасти.

Дівчинка залишалась нерухомою і серйозною, схиливши голову над своєю тарілкою.

Слуга знову обходив стіл, наливаючи в сині склянки йоганні-сбергеру, і Форестье виголосив тост, вітаючи пана Вальтера:

— За довге процвітання „Французького життя“!

Усі вклонились патронові, що посміхався, а Дюруа, сп'янівши від тріумфу, випив одним духом. Йому здавалось, що він так само спорожнив би ціле барильце, з'їв би бика, задавив би лева. Він почував у своїх членах надлюдську силу, в розумі — непереможну рішучість і безмежну надію. Він був тепер серед цих людей, як у себе дома. Він тількищо посів тут становище, завоював собі місце. Його погляд спинявся на обличчях з новою впевненістю, і він уперше наважився звернутись до своєї сусідки:

— У вас, пані, найкращі сережки, які я будьколи бачив.

Вона, усміхаючись, обернулась до нього.

— Це моя ідея — почепити бриліанти отак просто на нитці. Це справді нагадує росу. Чи не так?

Він прошепотів, ніяковіючи від власної сміливості і боячись сказати дурницю:

— Це чудово... але і вушко йому надає ще більше краси.

Вона подякувала поглядом, одним із тих ясних жіночих поглядів, що просякають аж до серця.

А повернувши голову, він ще раз зустрів очі пані Форестьє, доброзичливі, як і перше; проте йому здалось, що він бачить у них тепер якусь жвавішу веселість, лукавство, захочення.

Всі чоловіки говорили тепер разом, жестикулюючи і підвищуючи голос. Обговорювали великий проект метрополітену. Ця тема вичерпалась лише наприкінці десерту, бо кожен мав багато чого сказати про повільність паризького транспорту, про незручність трамваїв, про нестерпність омнібусів і грубість візників.

Потім вони залишили їдальню і пішли пити кофе. Дюруа, жартуючи, запропонував руку дівчинці. Вона серйозно подякувала йому і витяглась навшпиньки, щоб покласти руку на лікоть свого сусіда.

Коли він увійшов до салону, йому знову здалось, що потрапив в оранжерею. Великі пальми з елегантним листям стояли по чотирьох кутках кімнати, підносились аж до стелі і розкидали угорі своє красиве листя.

З обох боків каміна каучукові дерева, круглі, немов колони, складали одне на одне своє довге темнозелене листя, а на піаніно дві невідомі рослини, круглі і вкриті квітками, рожевими — на одній і білими — на другій, мали вигляд штучних рослин — неправдоподібних, надто гарних, щоб бути справжніми.

Повітря було свіже й пройняте невиразними ніжними пахощами, яких не можна було визначити, яким не можна було добрати назви.

І Дюруа, вже краще володіючи собою, уважно розглядав приміщення. Воно було невелике, поза рослинами ніщо не притягало погляду, жодна жвава

барва не захоплювала. Але в ньому було зручно, спокійно, затишно. Воно ніжно обгортало, подобалося, оповивало тіло чимось таким, що нагадувало ласку.

Стіни були оббиті старовинною тканиною збляклого фіалкового кольору, всіяною дрібними квітками з жовтого шовку, як мухи завбільшки.

Портъери з синьо - сірого, солдатського сукна, з вишитими на ньому червоним шовком кількома гвоздиками, спадали на двері; а крісла і стільці всякої форми, всяких розмірів, недбало розкидані по кімнаті, шезлонги, величезні і мініатюрні крісла, пуфи й табуретки були вкриті шовком луї-сез або ж гарним утрехтським бархатом, з гранатовими малюнками на кремовому фоні.

— Чи хочете кофе, мсьє Дюруа ?

І пані Форестъє з тією дружньою усмішкою, що ніколи не покидала її губ, подала йому повну чашку.

— Так, дякую, пані.

Він узяв чашку. А коли він тривожно схилився, щоб взяти срібними щипчиками кусок цукру з цукерниці, яку держала дівчинка, молода жінка сказала йому напівголосно :

— Розважайте ж пані Вальтер.

Потім вона відійшла, раніше ніж він встиг щонебудь відповісти.

Він випив спершу кофе, боячись розлити його на килим, а потім уже з вільнішою головою почав шукати приводу підійти до дружини свого нового директора і почати з нею розмову.

Раптом він помітив, що вона держала в руці свою порожню чашку і, будши далеко від стола, не знала, куди її поставити. Він кинувся до неї.

— Дозвольте вашу чашку, пані.

— Дякую вам.

Він відніс чашку і вернувся.

— Якби ви знали, якими гарними хвилинами я завдячую „Французькому життю“ під час мого перебування там, у пустині. Це справді єдина газета, яку можна читати поза межами Франції, бо

вона літературніша, дотепніша і не така однома-
нітна, як усі інші. В ній можна знайти все!

Вона посміхнулася з люб'язною байдужістю і від-
повіла поважно:

— Мсьє Вальтер доклав чимало праці, щоб утворити
газету такого типу, що відповідає новим потребам.

І вони почали розмову. Він розмовляв легко
й банально, голос у нього був привабливий, у по-
гляді було багато грації, а у вусах — непереможна
принада. Вуси вились на губі, кучеряві, пишні,
гарні, біляві з русявим відтінком, трохи світліші
на закручених кінцях.

Вони говорили про Париж, його околиці, про
береги Сени, про курорти, літні розваги, про всі
ті речі, про які можна говорити без кінця, не стом-
люючи розуму.

Потім, коли пан Норбер де-Варенн наблизився
з чаркою лікеру в руці, Дюруа скромно відійшов.

Пані де-Марелль, що тільки но розмовляла
з пані Форестье, покликкала його.

— Що ж, — сказала вона йому раптом, — ви хо-
чете, значить, спробувати себе в журналістиці?

Тоді він заговорив про свої проекти, але в не-
виразних висловах, а потім відновив з нею ту роз-
мову, яку він тільки но провадив з пані Вальтер.
Проте, вже краще оволодівши темою, він виявив
себе знавцем, повторюючи від свого імени те, що
він тільки но чув. І він безупинно дивився в очі
своєї сусідки, немов надаючи якогось глибокого
значення своїм словам.

Вона, в свою чергу, розказувала йому анекдоти,
з жвавим захопленням жінки, що знає свій розум
і хоче скрізь бути дотепною; тримаючись дещо
фамільярніше, вона клала руку йому на рукав
фрака, знижувала голос, щоб сказати дрібниці, які
таким чином набували інтимного характеру. Він
захоплювався дотиками цієї молоді жінки, що
цікавилась ним. Він хотів би відразу показати їй
свою відданість, захищати її, виявити свою вар-
тість; і паузи, які він робив, перше ніж відповісти
їй, виявляли захоплення її думками.

Але раптом, без видимої причини, пані де-Марелль покликала: „Лоріна!“—і дівчинка підійшла до неї.

— Сідай тут, моя дитино, ти можеш застудитись коло вікна.

Дюруа раптом охопило шалене бажання поцілувати дівчинку, немов від цього поцілунку щось мало передатись і матері.

Він спитав чемним батьківським тоном:

— Чи не дозволите ви, панно, поцілувати вас?

Дитина здивовано підвела на нього очі. Пані де-Марелль сказала, сміючись:

— Відповідай так: „На цей раз я згодна, але це не завжди буде повторюватись“.

Дюруа відразу сів, взяв Лоріну на руки і торкнувся губами хвилястого тонкого волосся дитини.

Мати здивувалась:

— Дивіться, вона не втекла; це дивна річ. Звичайно вона тільки жінкам дозволяє себе цілувати. Ви непереможні, пане Дюруа.

Він почервонів і, нічого не сказавши, почав легким рухом колихати дівчинку на колінах.

Пані Форестье підійшла і здивовано скрикнула:

— Гляньте, Лоріну приручено — яке диво!

Наблизився і Жак Ріваль з сигарою в роті, і Дюруа підвівся, щоб попрощатись, бо він боявся зіпсувати якимнебудь недоречним словом своє діло, початок своєї перемоги.

Він уклонився, ніжно потиснув ручки всім жінкам, потім з силою потряс руки чоловікам. Він помітив, що в Жака Рівалья рука була суха, гаряча і щиро відповідала на його стискання; рука Норбера де-Варенна, вогка й холодна, вислизала споміж пальців; рука старого Вальтера була холодна й м'яка, без енергії, без виразу; рука Форестье жирна й тепла. Його друг сказав йому напівголосно:

— Завтра о третій годині, не забудь!

— О, ні! Не бійся.

Коли він вийшов на сходи, йому схотілось зійти вниз бігцем, такою буйною була його радість. І він пустився, стрибаючи з першої приступки на третю,

але раптом побачив у великому дзеркалі на другому поверсі якогось захопленого пана, що біг йому назустріч, і відразу спинився, засоромлений, немов його спіймали на гарячому.

Потім він довго дивився на себе, радіючи з того, що він справді такий гарний хлопець. Він самозадоволено посміхнувся, потім, прощаючись з своїм відбитком, вклонився йому дуже низько й церемонно, немов значній особі.

III

Опинившись на вулиці, Жорж Дюруа завагався, що йому робити. Йому хотілось бігти, мріяти, йти прямо вперед, міркуючи про майбутнє й дихаючи теплим повітрям ночі; але думка про серію нарисів, про які говорив старий Вальтер, переслідувала його, і він вирішив піти відразу додому, щоб взятися до роботи.

Він рушив назад швидким кроком, добрався до зовнішнього бульвару і пішов ним аж до вулиці Бурсо, де він жив. Шестиповерховий будинок, де він жив, був заселений двадцятьма робітничими й міщанськими родинами; йдучи сходами та освітлюючи вощаними сірниками брудні приступки, де валялись клапті паперу, недокурки, кухонні покидьки, він відчув нудну огиду й бажання мерщій вибратися звідси, влаштуватись, як багачі, в чистому житлі з килимами. Важкий сморід їжі, вбиральні та житла, застоюлий сморід бруду й старих стін, якого жоден протяг не зміг би вигнати з цього приміщення, проймав будинок зверху донизу.

Кімната молодого чоловіка, на п'ятому поверсі, виходила, немов у глибоку безодню, на безмежну колію Західної залізниці, якраз над виходом із тунеля, коло Батіньйольського вокзалу. Дюруа відчинив вікно і сперся ліктем на іржаве залізне підвіконня.

Під ним, в глибині темної ями, три червоні нерухомі сигнальні вогні скидались на величезні звірячі очі; далі було видно інші вогні, а далі ще

інші. Шохвилини довгі або короткі свистки лунали серед тиші ночі, то близькі, то ледве чутні, що доходили здалека, аж з боку Аньєра. В них були модуляції, як у людських покликах. Один із них наближався, повторюючи весь час свій жалібний крик і підсилюючись кожної секунди. Скоро з'явилося велике жовте світло, що мчало з гучним гуркотом; Дюруа дивився, як довга низка вагонів зникає під тунелем.

Потім він сказав собі: „Ну, до роботи!“ Він поставив свічку на стіл; але вже зібравшись писати, він помітив, що в нього є тільки пачка поштового паперу.

Що ж, він зможе використати його, розгортаючи листок на всю широчінь. Він умочив перо в чорнило і написав найкращим своїм почерком заголовок: „Спогади африканського стрілка“.

Далі він заходився обдумувати початок першого речення.

Він сидів, підперши голову рукою, втопивши очі в розгорнутий перед ним білий чотирикутник.

Що писати? Тепер він уже не міг згадати нічого з того, що розповів недавно — жодного анекдоту, жодного факта, зовсім нічого. Раптом він подумав: „Мені треба почати з свого від'їзду“. І він написав:

„Це було 1874 року, приблизно в середині травня, коли виснажена Франція спочивала після катастроф страшного року...“

І він одразу спинився, не знаючи, як пов'язати з цим те, що мало йти далі — своє відплиття, свою подорож, свої перші вражіння.

Поміркувавши хвилин з десять, він вирішив відкласти на завтра першу вступну сторінку і тепер описати Алжір.

І він написав на папері: „Алжір — це зовсім біле місто...“ — не маючи змоги сказати щонебудь інше. Він знову бачив у думках гарне ясне місто, що спадає каскадом плоских будинків з верховини гори до моря; але уже не знаходив жодного слова, щоб описати те, що він бачив, те, що він чув.

Він додав з величезним зусиллям: „Воно заселене

почасти арабами...“ Після цього він кинув перо на стіл і підвівся.

На маленькому залізному ліжку, де його тіло вилежало ямку, він побачив свою щоденну одягу, що валялась там, зім'ята, гидка, немов лахміття з мору. А на солом'яному стільці його шовковий капелюх, його єдиний капелюх, лежав денцем догори, немов чекаючи милостині.

На стінах його кімнати, виклеєних сірими шпалерами з синіми букетами, було стільки ж плям, скільки й квіток,— давніх, підозрілих плям, природу яких не можна було визначити: чи це розчавлені комахи, чи олійні краплі, чи сліди пальців, намащених помадою, чи бризки змилків від миття. Це тхнуло ганебними злиднями, злиднями паризьких мебльованих кімнат. І його взяла жорстока лють проти убозтва цього життя. Він сказав собі, що треба відразу ж вибратися звідси, що треба завтра ж покінчити з цим нужденним існуванням.

Запал до праці відразу знову охопив його, він знову сів до стола й почав добирати речення, щоб добре змалювати дивне й чарівне обличчя Алжіра, цього передпокою таємничої і глибокої Африки, Африки мандрівних арабів і незнаних негрів, недослідженої і принадної Африки, звідки нам інколи привозять і показують у громадських садах неправдоподібних тварин, що здаються створеними для казки— страусів, чудернацьких курей, газелей, цих божественних кіз, дивних і гротескних жираф, поважних верблюдів, потворних гіпопотамів, безформних носорогів і горіл—цих страшних братів людини.

Він невиразно відчував, як з'являються в нього думки; він, мабуть, зміг би висловити їх, але не міг сформулювати на письмі. Власне безсилля розпалювало його, він знову підвівся; руки були вогкі від поту, кров стукала у висках.

А коли його погляд упав на рахунок прачки, переданий цього ж таки вечора швейцаром, його раптом охопив безтямний розпач. Вся його радість вмить зникла разом із самовпевненістю та вірою

в майбутнє. Це кінець, усьому кінець; він нічого не зробить, нічим не стане; він почував себе порожнім, нездатним, нікчемним, приреченим.

І він знову пішов до вікна і сперся на лікоть — якраз у той момент, коли поїзд з раптовим і різким гуркотом виходив з тунеля. Він мчав крізь поля та рівнини туди, до моря. І спогади про батьків проиняли серце Дюруа.

Цей поїзд мав пройти коло них, лише в кількох милях від їхнього будинка. Він його знову побачив — той маленький будинок на прибережному горбі, з якого видно Руан і величезну долину Сени, при в'їзді в село Кантеле.

Його батько й мати держали невеличкий шинок - харчевню, куди міщани з передмість сходились снідати в неділю. Вона звалась „Гарний краєвид“. Вони хотіли з свого сина зробити пана і віддали його до колежа. Скінчивши вчення і провалившись на іспиті, він пішов відбувати військову службу, гадаючи зробитись офіцером, полковником, генералом. Проте військовий стан набрид йому ще раніше, ніж він відбув свої п'ять років, і він почав мріяти про кар'єру в Парижі.

Він приїхав сюди, коли минув час його служби, не зважаючи на просьби батьків, які, побачивши, що їх мрії розвіялись, хотіли тепер залишити його в себе. Він, у свою чергу, покладався на майбутнє; він передбачав свій тріумф за допомогою якихось подій, що лишались ще невиразними в його свідомості і які, проте, він, напевне, зуміє викликати й використати.

Він мав успіх у полку, легкі перемоги над жінками і навіть пригоди в трохи вищому суспільстві, бо він спокусив дочку якогось податкового інспектора, що ладна була кинути все, щоб піти за ним, і дружину повіреного, яка намагалась утопитися з розпачу, коли він її покинув.

Товариші казали про нього: „Це хитрун, це пройда, це пролаза, що зуміє виплутатися з усякої справи“. І він справді вирішив бути хитруном, пройдою й пролазою.

Його природжена нормандська свідомість, відполірована щоденною практикою гарнізонного життя, розширена прикладами африканського мародерства, недозволених прибутків, підозрілих шахрайств, а також збуджена уявленнями про честь, що є в армії, військовими брвадами, патріотичними почуттями, геройськими історіями, що їх розповідають серед унтерів, і професійною пустославною, стала наче скринею з потрійним дном, де можна всього знайти.

Проте бажання висунутись панувало в ньому над усім.

Непомітно для себе він почав мріяти, як він робив це щовечора. Він уявляв собі якусь чудову любовну пригоду, що привела б відразу до здійснення його надій. Він мав одружитися з дочкою банкіра чи вельможі, яку він зустрів би на вулиці і зачарував з першого погляду.

Пронизливий свисток паровоза, що вийшов сам-один із тунеля, немов товстий кролик із нори, і помчав на всіх парах по рельсах в напрямку до депа, на спочинок, пробудив його від мрій.

Тоді його знову охопила невиразна й радісна надія, що все ще таїлась у його свідомості, і він кинув навмання поцілунок у темряву ночі, любовний поцілунок образіві сподіваної жінки, похитливий поцілунок жаданому багатству. Потім він зачинив своє вікно і почав роздягатись, шепочучи:

— Хай, я буду в кращому настрої завтра вранці. Цього вечора в мене голова не працює. А крім того, я, мабуть, забагато випив. Не можна добре працювати в таких умовах.

Він ліг у ліжку, погасив свічку і майже відразу заснув.

Прокинувся він рано, як прокидаються в дні палкої надії або турботи, і, схопившись з ліжка, пішов одчинити вікно, щоб проковтнути, як він казав, добру склянку свіжого повітря.

Будинки на Римській вулиці, по той бік широкої залізничної колії, прямо перед ним блищали, немов намальовані ясним білилом, в світлі сонця, що схо-

дило. Далеко праворуч було видно горби Аржантейля, верховини Саннуа і млини Оржемона, оповиті синюватим легким туманом, що нагадував невеличке пливуче й прозоре покривало, кинуте на горизонт.

Дюруа дивився кілька хвилин на далекі поля і прошепотів: „Там було б до біса добре в таку погоду“. Потім він подумав, що йому треба працювати, та ще й негайно, а також послати, давши десять су, сина швейцарихи, щоб він сказав у конторі, що він хворий.

Він сів до свого стола, вмочив перо в чорнило, охопив своє чоло рукою і задумався. Все даремно. Нічого не спадало в голову.

Проте він не вдався в розпуку. Він подумав:

— Нічого, я не звик до цього. Це професія, якої треба навчитись, як і всякої професії. Треба, щоб мені допомогли першого разу. Я розшукаю Форестье, який за десять хвилин налагодить справу з моїм нарисом.

І він одягся.

Опинившись на вулиці, він вирішив, що ще надто рано іти до свого приятеля, який, мабуть, спав допізна. Отже він став тихенько прогулюватись під деревами зовнішнього бульвару.

Ще не було дев'ятої години, коли він пройшов у парк Монсо, зовсім свіжий, вогкий від поливання.

Сівши на лавку, він знову почав мріяти. Якийсь дуже елегантний юнак ходив перед ним туди й сюди, безперечно, чекаючи жінку.

Вона з'явилась швидкою ходою, під вуаллю. Після короткого потиску рук вони пішли геть.

Бурхлива жадова кохання пройняла серце Дюруа, жадова вишуканого, делікатного кохання. Він підвівся і знову рушив, думаючи про Форестье. Ось кому справді пощастило!

Він прийшов до його дверей якраз у той момент, коли його приятель виходив.

— Це ти, о цій годині! Чого ти хотів?

Дюруа, зніяковівши від того, що зустрів Форестье при виході, пробурмотів:

— Річ у тому... Річ у тому... що я не можу на-

писати свого нариса, знаєш, нариса про Алжир, що пан Вальтер просив у мене. Це зовсім не дивно, коли взяти на увагу, що я ніколи не писав. Для цього треба практики, як і для всього іншого. Я швидко навчусь цього, я певний, але напочатку я не знаю, як узятись до цього. В мене є думки, всі, що треба, але мені не щастить висловити їх.

Він спинився, трохи вагаючись. Форестье лукаво посміхався:

— Я це знаю.

Дюруа казав далі:

— Так, напочатку це мусить трапитися з кожним. Отож я прийшов... я прийшов попросити в тебе допомоги... За десять хвилин ти налагодив би справу, ти показав би мені, якої манери слід додержувати. Ти дав би мені цим добрий урок стилістики, а без тебе я з цим не впораюсь.

Той, все ще весело посміхаючись, вдарив свого колишнього товариша по плечу і сказав йому:

— Іди до моєї дружини, вона влаштує твою справу не гірше за мене. Я вимуштував її до цієї роботи. Мені цього ранку бракує часу, а то я охоче зробив би це сам.

Дюруа, раптом зніяковівши, вагався, не наважувався:

— Але так рано я ж не можу з'явитись до неї...

— Чудесно можеш. Вона вже встала. Ти знайдеш її в моєму робочому кабінеті, вона якраз упорядковує мої замітки.

Той відмовлявся йти:

— Ні... це неможливо...

Форестье взяв його за плечі, повернув на каблуках і штовхнув до сходів:

— Та йди ж, дурило, коли я кажу тобі йти. Ти ж не примусиш мене злазити на третій поверх, щоб привести тебе і викласти твою справу.

Тоді Дюруа наважився:

— Я піду, дякую. Я скажу їй, що ти мене примусив, справді, примусив піти до неї.

— Так. Вона тебе не з'їсть, не турбуйся. Головне, не забудь,— о третій годині.

— О, не бійся.

І Форестьє пішов собі, поспішаючи, тим часом як Дюруа почав повільно сходити нагору, з приступки на приступку, добираючи, що йому сказати, і турбуючись, як його приймуть.

Йому відчинив слуга. Він був у синьому фартуку й держав у руках мітлу.

— Пан вийшов,—сказав він, не чекаючи запитання.

Дюруа настоював:

— Спитайте у пані Форестьє, чи може вона прийняти мене. Скажіть їй, що я прийшов від її чоловіка, зустрівши його на вулиці.

Після цього він почав чекати. Той вернувся, відчинив двері направо і промовив:

— Пані чекає вас.

Вона сиділа в кріслі за столом, у маленькій кімнаті, де стіни були скрізь укриті книжками, акуратно розставленими на полицях з чорного дерева. Різнобарвні оправы — червоні, жовті, зелені, фіалкові й сині — офарблювали й надавали веселості одноманітній лінії томів.

Вона обернулася, усміхаючись, оповита білим пенюаром з мереживом, і простягла йому руку, що оголилася спід широкого рукава.

— Вже?— сказала вона, і потім додала:— Це не догана, це просто запитання.

Він пробурмотів:

— О, пані, я не хотів заходити; але ваш чоловік, якого я зустрів унизу, примусив мене. Мені так ніяково, що я не наважуюсь сказати, що саме привело мене сюди.

Вона показала йому на крісло:

— Сідайте і кажіть.

Вона держала двома пальцями гусине перо і весь час крутила його, а перед нею лежав списаний до половини великий аркуш паперу — робота, яку урвав прихід молодого чоловіка.

За цим робочим столом вона влаштувалася зручно, немов у своєму власному салоні, за своєю звичайною працею. Від пенюара віяло легкими пахощами, свіжими пахощами недавнього туалету. Під м'якою

тканиною Дюруа намагався вгадати форми її молс-
дого, повного й теплого тіла.

Вона знову спитала, бо він мовчав:

— Ну, що ж, кажіть, у чому справа?

Він пробурмотів, вагаючись:

— Ось ... але справді ... я не наважуюсь ... Справа в тому, що я працював учора ввечері допізна ... і сьогодні вранці ... дуже рано ... щоб скласти той нарис про Алжир, що пан Вальтер просив у мене ... і в мене нічого гарного не виходить ... Я порвав усі свої спроби ... Я ж не звик до цієї роботи; і я прийшов просити Форестье допомогти мені ... на перший раз ...

Вона перебила його, сміючись від усього серця, щаслива, радісна й підлещена:

— А він сказав вам звернутись до мене?.. Це дуже мило ...

— Так, пані. Він сказав мені, що ви влаштуєте мені цю справу краще за нього ... Але я ... я не наважувався, я не хотів. Ви розумієте?

Вона підвелась.

— Це буде чудово — попрацювати отак укупі. Я дуже радію з вашої ідеї. Ось, сідайте на моє місце, бо мій почерк знають у газеті. І ми зараз виготуємо нарис, але такий нарис, що справді матиме успіх.

Він сів, узяв перо, поклав перед собою аркуш паперу і чекав.

Пані Форестье, стоячи, дивилась, як він готувався; потім вона взяла цигарку з каміна й закурила.

— Я не можу працювати без цигарки, — сказала вона. — Ну, що ж ви розповісте?

Він здивовано підвів до неї голову:

— Алеж я не знаю, саме для цього я й прийшов до вас.

Вона відказала:

— Так, я допоможу вам. Я дам соус, але страву повинні дати ви.

Він ніяково мовчав; нарешті, промовив, вагаючись:

— Я хотів би розповісти свою подорож з самого початку ...

Тоді вона сіла проти нього, з другого боку великого стола, і, дивлячись йому в очі, сказала:

— Ну, що ж, розкажіть її спершу мені, самій тільки мені, розумієте,— зовсім поволі, нічого не обминаючи, і я виберу, що треба взяти.

А що він не знав, з чого почати, то вона заходилась розпитувати його, немов священник у сповідальні, роблячи точні запитання, що нагадували йому про забуті деталі, про осіб, яких він бачив, про випадково помічені постаті.

Змусивши його промовляти з чверть години, вона раптом перебила:

— Тепер починаймо. Поперше, ми припустимо, що ви адресуєте свої вражіння до якогось приятеля; це дозволить вам казати безліч дурниць, робити різноманітні зауваження, бути природним і дотепним, коли пощастить. Починайте:

„Любий Анрі, ти хочеш знати, що таке Алжір, і ти це знаєш. Я посилятиму тобі, — бо мені нема чого робити в цій маленькій мазанці, де я живу, — щось ніби щоденник мого життя, день по дню, година по годині. Дещо місцями буде трохи вільно, але що ж: ти не зобов'язаний показувати це своїм знайомим дамам“.

Вона спинилась, щоб запалити погаслу цигарку, і рипіння гусиного пера по папері відразу ж припинилось.

— Продовжуймо, — сказала вона.

„Алжір — це велика французька область на кордоні великих невідомих країв, які звать Пустинею Сахарою, Центральною Африкою і т. д. і т. д.“

„Алжір — це ворота, білі, чарівні ворота до цього дивного континенту.“

„Та спочатку треба добратись туди, а це не всім до вподоби. Як ти знаєш, я не поганий верхівець, бо ж об'їжджаю коней полковника. Але можна бути добрим кіннотчиком і поганим моряком. Так і з мною.“

„Чи пригадуєш військового лікаря Сембретаса, якого ми звали доктором Іпека? Коли ми вважали, що нам уже час піти погуляти в госпіталь, у той

благословенний край, то ми з'являлись до нього на прийом.

„Він сидів на стільці, розставивши свої товсті стегна в червоних штанах, поклавши руки на коліна та зігнувши їх у ліктях на обидві сторони, і поводив своїми величезними пукатими очима, покусуючи білий вус.

„Пам'ятаєш його лікарський припис: „Цей солдат захворів на шлунок. Дайте йому блювотне № 3 за моїм рецептом. Потім дванадцять годин відпочинку, і він видужає“.

„Воно було всемогутнє, це блювотне, всемогутнє й непереможне. Отже його ковтали, бо так було треба. Потім, випробувавши рецепт доктора Іпека, втішались дванадцятьма годинами справді заробленого відпочинку.

„Так от, любий, щоб добратись до Африки, треба витерпіти протягом сорока годин сильне блювотне іншого сорту, за рецептом Трансатлантичної Компанії“.

Вона потирала руки, цілком задоволена з своєї вигадки. Вона підвелась і почала ходити, закуривши другу цигарку, диктуючи, пускаючи витки диму, що спершу виходили прямо з маленької круглої відтулини між її стиснутими губами, потім ширились і здіймались угору, залишаючи де-не-де в повітрі сірі лінії, немов прозорий туман, немов випари, схожі на павутиння. Часом вона відганяла одним рухом долоні ці легкі, але стійкі сліди, часом вона перетинала їх гострим рухом указівного пальця і потім зосереджено й поважно дивилась, як повільно зникають два відрізки ледве помітного диму.

А Дюруа, підвівши очі, стежив за всіма її жестами, за всіма її позами, за всіма рухами її тіла та обличчя в цій невиразній грі, що не зачіпала її думки.

Тепер вона вигадувала подорожні пригоди, змальовувала вигаданих нею супутників і накреслювала якусь любовну пригоду з дружиною піхотного капітана, що їхала до свого чоловіка.

Потім, сівши, вона почала розпитувати Дюруа про топографію Алжіра, якого вона зовсім не знала.

Через десять хвилин вона була вже обізнана з нею не гірше за нього самого і склала невеличкий розділ з політичної й колоніальної географії, щоб увести читача в курс подій і добре підготувати його до розуміння серйозних проблем, які мали бути порушені в наступних нарисах.

Потім вона продовжила це екскурсією в Оранську округу — жвавою екскурсією, де йшлося насамперед про жінок — мавританок, єврейок, іспанок.

— Тільки це й цікавить читача, — казала вона.

Закінчила вона перебуванням у Саїді, коло підгір'я високих плато, і маленькою втішною інтригою між унтер - офіцером Жоржем Дюруа та робітницею - іспанкою, що працювала на фабриці, де обробляли хальфу¹ в Айн - ель - Гаджарі. Вона розповідала їхні нічні побачення на каменистих голих горах, коли шакали, гієни й арабські собаки гавкають і виють серед скель.

І вона подала веселим голосом:

— Далі завтра!

Потім, підвівшись, сказала:

— Ось як пишуть нарис. А тепер підпишіть, будь ласка.

Він вагався.

— Та підпишіть же!

Тоді він засміявся і підписав унизу сторінки: „Жорж Дюруа“.

Вона далі ходила й курила; а він усе ще дивився на неї, не знаходячи слів подяки, радіючи з своєї близькості до неї, пройнятий вдячністю і почуттєвою насолодою від цієї початкової інтимності. Йому здавалось, що все навколо неї було якоюсь частиною її — все, аж до стін, укритих книжками. Крісла, меблі, повітря, де плавав тютюновий запах, мали в собі щось особливе, гарне, ніжне, чарівне, що виходило від неї.

Раптом вона спитала:

— Якої ви думки про мою подругу пані де - Марелль?

¹ Хальфа — рослина, з якої виробляють паперову масу в Африці.

Він здивувався.

— Алеж... по-моєму... по-моєму... вона дуже приваблива.

— Чи не так?

— Звичайно ж, так.

Йому хотілось додати: „Але не такою мірою, як ви“. Проте він не наважився.

Вона казала далі:

— А якби ви знали, яка вона весела, оригінальна, розумна. Це, до речі, богемка, справжня богемка. Ось чому її чоловік не дуже її любить. Він бачить тільки хиби і не оцінює гарних властивостей.

Дюруа був вражений, коли дізнався, що пані де-Марелль замужем. Проте це ж було цілком природно.

Він спитав:

— Так... вона замужем? А що робить її чоловік?

Пані Форестьє тихенько знизала плечима й підвела брови рухом, повним незрозумілого значення:

— О, він інспектор на Північній залізниці. Він провадить у Парижі тиждень на місяць. Це, як каже його жінка, „обов'язкова служба“, або „тижневий урок“, або ще „святий тиждень“. Коли ви її знатимете краще, то побачите, яка вона мила й розумна. Навідайте ж її цими днями.

Дюруа вже не думав іти; йому здавалось, що він лишиться тут назавжди, що він у себе дома.

Але раптом двері тихо розчинились, і ввійшов якийсь високий пан; про нього не доповіли.

Він спинився, побачивши чоловіка. Пані Форестьє ніби зніяковіла на мить, потім промовила зовсім природно, хоч її обличчя та плечі трохи почервоніли:

— Та ввійдьте ж, любий. Я вас познайомлю з близьким приятелем Шарля — з паном Жоржем Дюруа, майбутнім журналістом.

Потім, іншим тоном, вона представила:

— Найкращий і найближчий з наших друзів — граф де-Водрек.

Чоловіки вклонились, дивлячись один одному прямо в вічі, і Дюруа відразу ж зібрався йти.

Його не затримували. Він прошепотів подяку, стиснув простягнену руку молодій жінки, ще раз уклонився новому знайомому, в якого не сходив з обличчя холодний і поважний вираз світської людини, і вийшов зовсім стурбований, наче він тількищо зробив якусь дурницю.

Опинившись знову на вулиці, він відчув, що йому сумно, незручно, що його гнітить невиразне почуття якогось прихованого горя. Він ішов прямо, питаючи себе, чому його охопила ця раптова меланхолія; він не знаходив відповіді, але сувора постать графа де-Водрека — вже пристаркуватого, з сивим волоссям, з спокійним і зухвалим виглядом дуже багатой і самовпевненої особи — раз-у-раз спадала йому на пам'ять.

Він помітив — прихід цього незнайомця, що урвав чарівну розмову вдвох, до якої вже звикало його серце, спричинився до відчуття ним того вражіння холоду і розпачу, яке часом виникає від випадково почутого слова, ледве побаченої дрібниці якоїсь обставини.

І йому здавалося також, що цей чоловік був не знати чому незадоволений, заставши його там.

Йому більше не було чого робити аж до третьої години, а не було ще й полудня. В кишені в нього залишалось шість франків п'ятдесят сантимів; він пішов поспішати до дешевого ресторану Дюваля. Потім він погуляв по бульвару; а коли пробило третю годину, він зійшов рекламними сходами до редакції „Французького життя“.

Кур'єри сиділи на лавці й чекали, схрестивши руки, тим часом як за столом, схожим на професорську кафедру, швейцар розбирав тількищо прибулу кореспонденцію. Це було солідне видовище, щоб навіяти пошану відвідувачам. Нікому зовні не бракувало вигляду поважності, гідності, шику, як це й личило в прихожій великої газети.

Дюруа спитав:

— Скажіть, будь ласка, пана Вальтера можна бачити?

Швейцар відповів:

— Пан директор на засіданні. Якщо пан можуть трохи* почекаати...— і він показав на чекальню, де вже було повно людей.

Там було видно серйозних, поважних чоловіків з орденами і неохайних чоловіків в застебнутих аж до коміра сюртуках, що мали на грудях цілі малюнки з плям, що нагадували обриси континентів та морів на географічних картах; спід цих сюртуків у них не було видно білизни. Між цими людьми були три жінки. Одна з них була красива, весела, гарно одягнена, з виглядом кокетки; її сусідка — з трагічною маскою, в зморшках — була теж гарно, але строго одягнена, в ній було щось потерте, штучне, як звичайно в колишніх актрис: якісь фальшиві легковажні молодощі, немов згірклі пахощі кохання.

Третя жінка, в траурі, трималась у кутку з виглядом розпачливої вдови. Дюруа подумав, що вона прийшла просити милостиню.

Тимчасом нікого більше не впускали, хоч і минуло вже більше двадцяти хвилин.

Дюруа спала якась думка і він звернувся знову до швейцара.

— Пан Вальтер призначив мені побачення о третій годині,— сказав він.— У всякому разі, гляньте, чи мій друг пан Форестье є тут.

Тоді його провели довгим коридором до великої кімнати, де чотири пани сиділи й писали навколо широкого зеленого стола.

Форестье стояв перед каміном, курив цигарку і грав у більбоке. Він був дуже вправний у цій грі і з кожним ударом насаджував величезну самшитову кулю на тонке дерев'яне вістря. Він рахував:

— Двадцять два, двадцять три, двадцять чотири, двадцять п'ять.

Дюруа промовив :

— Двадцять шість.

Його приятель підвів очі, не зупиняючи рівномірного руху руки.

— А, це ти! Вчора я влучив п'ятдесят сім раз підряд. Тут тільки Сен-Потен дужчий за мене.

Бачив ти патрона? Нема нічого кумеднішого на вигляд, коли те старе опудало Норбер грає в більбоке. Він роззявляє рот, немов хоче проковтнути кулю.

Один з співробітників повернув голову до нього:
— Слухай, Форестьє, я знаю чудове більбоке з тропічного дерева, що продається. Воно належало, як кажуть, іспанській королеві. Вимагають за нього шістдесят франків. Це недорого.

Форестьє спитав:

— А де це?

І помилившись на тридцять сьомому ударі, він одчинив шафу, де Дюруа побачив два десятки чудових більбоке, вишикувані й занумеровані, наче в колекції. Поклавши свій прилад на звичайне місце, він повторив:

— Де ж вона, ця дорогоцінність?

Журналіст відповів:

— В одного касира з „Водевіля“. Я принесу тобі його завтра, якщо хочеш.

— Так, розуміється. Коли воно справді гарне, я візьму; цих більбоке ніколи не буває занадто.

Потім, обернувшись до Дюруа, сказав:

— Іди зо мною, я проведу тебе до патрона, а то ти міг би сидіти тут аж до сьомої години.

Вони знову пройшли через чекальню, де ті ж самі особи залишались на тих самих місцях. Як тільки з'явився Форестьє, молода жінка і стара актриса хутко підвелись і підійшли до нього.

Він відвів їх, одну після одної, до амбразури вікна, і хоч вони навмисне розмовляли напівголосно, Дюруа помітив, що він обом казав „ти“.

Потім, одчинивши ще двоє оббитих дверей, вони пройшли до директора.

Засідання, що тривало вже з годину, було партією екарте з деякими із тих панів у плоских капелюхах, що Дюруа бачив напередодні.

Пан Вальтер тримав карти і грав з зосередженою увагою та обережними рухами, тим часом як його супротивник кидав, піднімав і крутив легкі кольорові листки гнучко, вправно й граціозно, як досвідчений картяр. Норбер де-Варени писав статтю,

сидячи в директорському кріслі, а Жак Ріваль простягся в усю довжину на дивані і курив сигару, заплющивши очі.

В повітрі чути було затхлість, дух шкіряних меблів, старого тютюну і друкарні; чути було особливий запах редакційних приміщень, знайомий усім журналістам.

На столі з чорного дерева з мідними інкрустаціями лежала величезна купа паперу: листи, картки, газети, журнали, рахунки постачальників, різноманітні бланки.

Форестье потиснув руки глядачам, що стояли позад грачів і держали на них парі, і мовчки дивився на гру. Потім, коли старий Вальтер виграв, він сказав:

— Ось мій друг Дюруа.

Директор раптом глянув на молодого чоловіка, скоса понад скло окулярів, і спитав:

— Чи принесли ви той нарис? Це дуже підійшло б сьогодні, саме разом з дискусією Мореля.

Дюруа витяг із кишені складені вчетверо аркуші паперу.

— Ось, пане.

Патрон наче зрадів і, посміхаючись, сказав:

— Дуже добре, дуже добре. Ви держите слово. Чи треба мені переглянути це, Форестье?

Але Форестье поспішив відповісти:

— Не варт, пане Вальтер: я допоміг йому скласти статтю, щоб привчити його до діла. Вона дуже гарна.

І директор, беручи карти, що здавав якийсь високий, худий пан, депутат лівого центру, байдуже промовив:

— От і добре.

Форестье не дав йому почати нову партію і нахилився до його вуха:

— Ви пам'ятаєте, що обіцяли мені взяти Дюруа на місце Марамбо. Дозвольте прийняти його на тих самих умовах?

— Так, чудово.

І, взявши приятеля під руку, журналіст потяг його геть; пан Вальтер знову заходився грати. Норбер

де - Варени не підвів голови, він ніби не бачив чи не впізнав Дюруа. Жак Ріваль, навпаки, стиснув йому руку підкреслено і навмисно енергійно, як добрий товариш, що на нього можна розраховувати в разі потреби.

Вони знову пройшли через чекальню ; усі підвели на них очі, і Форестьє сказав наймолодшій жінці — досить голосно, щоб почули і інші відвідувачі:

— Директор незабаром прийме вас. Він зараз на засіданні з двома членами бюджетної комісії.

І він хутко пішов собі, з поважним і заклопотаним виглядом, немов він мав відразу ж скласти депешу надзвичайної ваги.

Тільки но вони вернулись до редакційної кімнати, Форестьє відразу ж знову взявся до свого більбоке і, починаючи грати та уриваючи фрази, щоб рахувати удари, сказав Дюруа:

— Ось. Ти прийдеш сюди щодня о третій годині, і я тобі казатиму, які візити та відвідини треба зробити чи то вдень, чи то ввечері, чи то вранці... Раз!.. Я спершу дам тобі рекомендаційного листа до начальника першого відділу префектури поліції... Два!.. — що познайомить тебе з одним із своїх службовців. І ти зв'яжешся з ним, щоб одержувати всі важливі новини... Три!.. — про справи префектури, новини офіціальні й напівофіціальні, зрозуміла річ. Щодо деталей, ти звернешся до Сен-Потена, він усе добре знає... Чотири!.. — Ти побачиш його сьогодні або завтра. Тобі насамперед треба буде звикнути витягати відомості з тих людей, до яких я тебе посилятиму з візитом... П'ять! — і пролазити скрізь, не зважаючи на замкнені двері... Шість!.. — За це ти матимеш двісті франків на місяць основних, плюс два су від рядка за цікаву хроніку в твого власного матеріалу... Сім! — плюс так само два су від рядка за статті, що тобі їх замовлятимуть на різні теми... Вісім!..

Далі він зважав уже тільки на гру і поволі рахував: дев'ять — десять — одинадцять — дванадцять — тринадцять. — Він помилився на чотирнадцятому ударі і вилаявся:

— Кляте тринадцять, завжди воно мене підводить, от чортовина! Я напевне помру тринадцятого.

Один з співробітників, що скінчив роботу, в свою чергу взяв більбоке з шафи; це був маленький чоловічок, що виглядав як дитина, хоч йому було вже тридцять п'ять років; увійшло ще кілька журналістів, і вони теж заходились шукати своїх власних іграшок. Незабаром їх було вже шестеро; вони стояли коло стіни й підкидали в повітря однаковим і рівним рухом кульки — червоні, жовті або чорні, залежно від породи дерева. А коли почалось змагання, то двоє співробітників, які ще працювали, теж повставали, щоб рахувати удари.

Форестье виграв одинадцять очок. Тоді чоловічок з дитячим виглядом, що програв, дзвінком викликав кур'єра й наказав:

— Дев'ять кухлів.

І вони знову почали грати, чекаючи холодного питва.

Дюруа випив склянку питва з своїми новими співробітниками, а потім спитав у свого приятеля:

— Що мені слід робити?

Той відповів:

— На сьогодні в мене нема для тебе нічого. Можеш іти, коли хочеш.

— А... наш... наш нарис... чи він піде сьогодні ввечері до друкарні?

— Так, але не думай про це: я сам виправлю коректу. Напиши продовження на завтра і приходь сюди о третій годині, як сьогодні.

І Дюруа, потиснувши всім руки, не знаючи навіть імен осіб, яким вони належали, зійшов униз прекрасними сходами, з радісним серцем і в бадьорому настрої.

IV

Жорж Дюруа погано спав уночі, — так мучило його бажання побачити свій нарис надрукованим. Тільки по розвиднилось, він був уже на ногах і блу-

кав по вулиці, — далеко раніше, ніж розносники починають бігати з газетами від кіоска до кіоска.

Тоді він пішов аж до Сен-Лазарського вокзалу, бо добре знав, що „Французьке життя“ потрапить туди раніше, ніж до його кварталу. А що було ще надто рано, то він почав тинятися по тротуару.

Він побачив продавщицю, яка прийшла й відчинила свою застеклену крамничку; потім помітив чоловіка, що ніс на голові купу згорнутого паперу. Він кинувся до нього, але це були „Фігаро“, „Жіль Блаз“, „Голуа“, „Подія“ та ще дві-три ранкові газети; „Французького життя“ не було.

Він злякався. А що, коли відклали „Спогади африканського стрільця“ на завтра, або ж, коли випадково, в останню хвилину річ не сподобалась старому Вальтеру?

Повертаючись до кіоска, він помітив, що газету вже продають, хоч він і не бачив, як її принесли. Він поспішив, кинув три су, розгорнув газету і переглянув заголовки на першій сторінці. — Нічого. — Серце його почало битись; він перевернув газету і в великим хвилюванням прочитав унизу шпальти великими буквами: „Жорж Дюруа“. Ось воно! Яка радість!

Він пішов собі, бездумно, з газетою в руці, із зсуненим на бік капелюхом, відчуваючи бажання спиняти прохожих, щоб казати їм: „Купуйте цю газету, купуйте! Тут в мій нарис“. Йому хотілося кричати на всі легені, як це роблять деякі люди на бульварах: „Читайте „Французьке життя“, читайте нарис Жоржа Дюруа „Спогади африканського стрілка“. — І раптом йому схотілося самому перечитати цей нарис, перечитати його десь у прилюдному місці, щоб усі бачили. Він почав шукати кафе, де були б уже люди. Йому довго довелося ходити. Нарешті він уместився в якогось винопродавця, де вже сиділо кілька відвідувачів, і замовив: „Рому“, — так само, як замовив би й абсенту, не думаючи про ранній час. Потім крикнув:

— Кельнер, дайте мені „Французьке життя“.

Людина в білому фартусі підбігла до нього:

— У нас його нема, пане, ми одержуємо тільки „Поклик“, „Вік“, „Ліхтар“ і „Малого парижанина“.

Дюруа сказав з лютим обуренням:

— Ще крамничка називається! Тоді підіть купіть мені.

Кельнер побіг і приніс газету. Дюруа став читати свій нарис. Він кілька разів промовив уголос: „Дуже добре, дуже добре!“ — щоб притягти увагу сусідів і збудити в них бажання дізнатись, що там є в отій газеті. Потім, виходячи, він залишив її на столі. Господар помітив це і покликав його:

— Пане, пане, ви забули газету!

А Дюруа відповів:

— Залишаю її вам, я вже прочитав. Там сьогодні є дуже цікава стаття.

Він не сказав, яка саме стаття, але побачив, коли виходив, як один із одвідувачів узяв „Французьке життя“ з того стола, де він залишив його.

Вийшовши на вулицю, він подумав: „Що ж мені тепер робити?“ І він вирішив піти в свою контору, одержати місячну плату й заявити про відставку. Він наперед уже тремтів від утіхи, уявляючи собі, яке буде обличчя у начальника та співслужбовців. Особливо тішився він думкою про те, як розгубиться начальник.

Він ішов поволі, щоб не прийти раніше, ніж о пів на десяту, бо каса відкривалась тільки о десятій.

Контору, де він працював, становила велика темна кімната; в ній взимку треба було палити газ мало не цілий день. Вона виходила у вузький двір, навпроти інших контор. У цій кімнаті їх було восьмеро службовців, та ще у кутку заступник начальника, що ховався за ширмами.

Дюруа спершу пішов одержати свої сто вісімнадцять франків двадцять п'ять сантимів, що лежали в жовтому конверті в шухляді касира, а потім з'явився з виглядом переможця в простору робочу кімнату, де він провів уже стільки днів.

Тільки він увійшов, його покликав заступник начальника пан Потель...

— А, це ви, пане Дюруа? Начальник уже кілька

разів питав про вас. Ви ж знаєте, що він не допускає хвороби два дні підряд без медичної посвідки.

Дюруа, що стояв посередині контори, готуючи свій ефектний виступ, голосно відповів:

— Та мені наплювати на це, от що!

Між службовцями пройшов рух подиву; розгублене обличчя пана Потеля виринуло поверх ширм, за якими він сидів, немов у ящику.

Він барикадувався там від протягів, яких він боявся, бо мав ревматизм. Він тільки зробив у папері дві дірки, щоб наглядати за своїм персоналом.

Було чути, як літають мухи. Нарешті, заступник нерішуче спитав:

— Що ви сказали?

— Я сказав, що мені наплювати на це. Я прийшов сьогодні тільки для того, щоб подати у відставку. Я став співробітником „Французького життя“, з п'ятьма стами франків на місяць, плюс гонорар від рядка. Я навіть дебютував уже цього ранку.

Він, правда, хотів розтягти свою втіху, але не спромігся стримати бажання — бухнув усе відразу.

Зрештою, ефект був цілковитий. Ніхто не рухався.

Тоді Дюруа заявив:

— Я попереджу зараз пана Пертюї, а потім прийду попрощатися з вами.

І пішов шукати начальника, який, побачивши його, закричав:

— А, ось ви. Вам відомо, що я не допущу...

Службовець урвав його на слові.

— Не варто так репетувати...

Пан Пертюї, людина товста й червона, мов півнячий гребінь, аж захлинувся від подиву.

Дюруа казав далі:

— Досить з мене вашої крамнички. Цього ранку я дебютував у газеті, де мене чекає прегарне становище. Маю честь кланятись.

І він вийшов. Він помстився.

Він справді зайшов потиснути руки своїм колегам, які ледве зважувалися розмовляти з ним, бо-

ячись скомпромітувати себе, бо вони чули крізь незачинені двері його розмову з начальником.

Дюруа знову опинився на вулиці, з своєю платнею в кишені. Він дозволив собі розкішно поснідати у відомому, доброму й недорогому ресторані: тут він знову купив і залишив на столі „Французьке життя“. Він зайшов у кілька крамниць, де накупив різних дрібних речей, аби тільки відіслати їх до себе та назвати своє ім'я — Жорж Дюруа. Він додавав:

— Я — співробітник „Французького життя“.

Потім він називав вулицю й номер будинка, старанно зазначаючи:

— Ви залиште це у швейцара.

А що в нього був іще час, то він зайшов до якогось літографа, який моментально фабрикував візитні картки — просто перед очима прохожих; і Дюруа відразу ж замовив сотню, де під прізвищем було надруковано його нове звання.

Потім він пішов до редакції.

Форестье прийняв його гордовито, як приймають підручного.

— А, це ти! Дуже добре. У мене якраз є справа для тебе. Почекай мене хвилин з десять, я перше кінчу свою роботу.

І він знову взявся до початого ним листа.

По другий бік великого стола якийсь чоловік, дуже блідий, обрешканий, дуже жирний, лисий, із зовсім білим блискучим черепом, писав, уткнувши носа у папір, бо був надзвичайно короткозорий.

Форестье спитав його:

— Скажи но, Сен-Потен, о котрій годині ти підеш інтерв'ювати тих панів?

— О че зертій.

— Ти поведеш із собою юного Дюруа, що оце стоїть, і розкриєш перед ним професійні секрети.

— Згода.

Потім, обернувшись до свого приятеля, Форестье додав:

— Чи приніс ти продовження статті про Алжир? Цього ранку початок мав чималий успіх.

Дюруа зніяковів і пробурмотів:

— Ні, я думав, що встигну після полудня... у мене була сила - силенна справ... я не міг...

Той незадоволено знизав плечима:

— Коли ти й далі працюватимеш неакуратно, то занастаєш собі майбутнє, от що. Старий Вальтер був певен, що одержить твій рукопис. Я зараз скажу, що це буде завтра. Якщо ти думаєш, що тобі платитимуть дурно, то помиляєшся.

Помовчавши, він додав:

— Треба ж кувати залізо, поки гаряче, сто чортів! Сен - Потен підвівся:

— Я готовий, — сказав він.

Тоді Форестье відкинувся на стільці, прибрав майже урочистої пози, щоб дати свої інструкції, і сказав, обернувшись до Дюруа:

— Так от. У нас у Парижі вже два дні перебуває китайський генерал Лі - Чанг - Фу, що спинився в „Континенталі“, і раджа Тапосагіб Рамадерао - Палі, що спинився в „Брістолі“. Ви порозмовляєте з ними.

Потім він звернувся до Сен - Потена:

— Не забудь же головних пунктів, що я тобі зазначив. Запитай генерала й раджу, якої вони думки про англійські інтриги на Далекому Сході, про англійську систему колонізації й гегемонії та про їхні надії на втручання Європи, зокрема Франції.

Він замовк, потім додав, говорячи кудись убік:

— Нашим читачам буде надзвичайно цікаво дізнатись водночас, що саме думають у Китаї та в Індії про ці питання, які так хвилюють зараз громадську думку.

Він додав для Дюруа:

— Спостерігай, як Сен - Потен візьметься за це, він чудовий репортер, і намагайся навчитись вивідувати в людини все за п'ять хвилин.

Після того він знову почав поважно писати, з видимим бажанням визначити дистанцію, показати місце своєму колишньому товаришеві та новому співробітникові.

Коли вони вийшли з кімнати, Сен - Потен зареготав і сказав Дюруа:

— От штукар! Він морочить нас самих. Можна

справді подумати, що він вважає нас за своїх читачів.

Вони вийшли вниз до бульвару, і репортер спитав:

— Хочете випити чогонебудь?

— Охоче. Сьогодні спека.

Вони зайшли до кафе і замовили собі холодного питва. Сен-Потен пустився говорити. Він говорив про всіх співробітників і про газету, додаючи безліч приголомшливих подробиць.

— Наш видавець — справжній єврей!

І він навів дивні приклади скупості, тієї скупості, що властива сиnam Ізраїля, розповів про економію на десять сантимів, про те, як він торгується, немов з кухаркою, про ганебні знижки, яких він вимагав і добивався, про всю його лихварську, глитайську манеру.

— Зрештою, він гарний тип, ні в що не вірить і всіма крутить. Його газета — офіційна, католицька, ліберальна, республіканська, орлеаністська, — тістечко з кремом для всіх, роздрібна крамничка, заснована тільки для того, щоб підтримувати його біржові операції та всякі підприємства. Щодо цього, він справді тямущий, він заробляє мільйони через товариства, в яких нема й чотирьох су капіталу.

Він говорив далі, називаючи Дюруа своїм любим другом.

— І в нього бувають вислови в стилі Бальзака. Уявіть собі, я був недавно в його кабінеті разом з тим старим опудалом — Норбером, та з тим дон-Кіхотом — Рівалем, і ось приходить Монтелен, наш адміністратор, із своїм саф'яновим портфелем під рукою, з тим портфелем, що його весь Париж знає. Вальтер підвів ніс і спитав:

— „Що нового?“ Монтелен відповів наївно:— „Тільки но заплатив шістнадцять тисяч франків, які ми були винні за папір“. Патрон так підскочив, що просто диво:— „Ви кажете?“ „Тільки но заплатив панові Пріва“. „Та ви збожеволіли!“ „Чому?“— „Чому... чому... чому...“ Він скинув окуляри, протер їх. Потім посміхнувся — тією кумедною посмішкою, що

оббігає його товсті щоби кожного разу, коли він має сказати щось лукаве чи виразне, і промовив глузливо й переконано:— „Чому? Тому, що ми могли б дістати з цього від чотирьох до п'яти тисяч франків знижки“. Монтелен здивувався і сказав:— „Алеж, пане директор, всі рахунки були правильні, вони перевірені мною і стверджені вами...“ Тоді патрон знову споважнів і заявив:— „Не можна бути таким наївним. Знайте, пане Монтелен, що завжди треба нагромаджувати борги, щоб потім добиватися знижки“.

І Сен-Потен додав, кивнувши головою, як знавець:— Що? Хіба не так у Бальзака?

Дюруа не читав Бальзака, але відповів переконано:

— Так, слово честі.

Потім репортер говорив про пані Вальтер, здоровенну індичку, про Норбера де-Варенна, того старого невдачу, про Рівалю, ту копію Фервака. Нарешті він дійшов і до Форестье:

— Щодо цього, то йому просто пощастило одружитися з своєю жінкою, от і все.

Дюруа спитав:

— Власне, хто така його жінка?

Сен-Потен потер руки:

— О, це пройда, це хитра штучка. Це коханка одного старого марнотратця. Водрека на ім'я, графа де-Водрека, що дав їй посаг і видав її заміж.

Дюруа раптом відчув якийсь холод, якийсь нервовий дрож і бажання вилаяти, вдарити цього балакуна. Проте він тільки спинив його, щоб спитати:

— Сен-Потен — це ваше справжнє прізвище?

Той простодушно відповів:

— Ні, мене звуть Тома. Це мене в газеті прозвали Сен-Потеном.

І Дюруа, розплачуючись за питво, додав:

— Але, здається, вже досить пізно, а нам треба відвідати двох благородних вельмож.

Сен-Потен зареготав:

— Який ви ще наївний! Ви думаєте, що я отак і піду розпитувати того китаїця й того індійця, що

вони думають про Англію? Нібито я не знаю краще за них, що саме вони повинні думати для читачів „Французького життя“. Я їх проінтерв'ював уже сотень з п'ять, отаких китайців, персів, індусів, чилійців, японців та інших. Всі вони відповідають одне й те саме, наскільки це від мене залежить. Мені треба тільки взяти свою замітку про останнього з них та переписати її слово в слово. Що змінюється — так це їхнє обличчя, ім'я, титули, вік, почет. О, в цьому не слід помилятися, бо тоді „Фігаро“ або „Голуа“ далися б мені взнаки. Але про це я за п'ять хвилин дізнаюся від швейцара в готелях „Континенталь“ та „Брістоль“. Ми підемо туди пішки, покурюючи сигари. Підсумок: сто су за візника за рахунок газети. Ось, любий мій, як роблять практичні люди.

Дюруа спитав:

— При таких умовах, мабуть, вигідно бути репортером?

Журналіст таємниче відповів:

— Так, але ніщо не дає стільки, як хроніка, що є замаскованою рекламою.

Вони встали й пішли по бульвару в напрямку церкви Магдаліни. Зненацька Сен-Потен сказав своєму супутникові:

— Знаєте, якщо у вас є діло, то мені ви не потрібні.

Дюруа потиснув йому руку і пішов геть.

Думка про те, що ввечері йому треба писати свій нарис, турбувала його, і він почав міркувати. Він добирав по дорозі ідеї, думки, висновки, анекдоти, і дійшов отак аж до кінця авеню Єлісейських полів, де гуляючих було небагато, бо Париж обезлюдів у ці дні спеки.

Пообідавши у маленькому ресторанчику коло тріумфальної арки, він поволі вернувся пішки додому через зовнішні бульвари і сів до стола працювати.

Але тільки його очі впали на великий аркуш білого паперу, як весь скупчений ним матеріал зник із голови, немов і самий його мозок вивітрився.

Він пробував збирати до купи уламки спогадів та фіксувати їх: вони знову зникали, тільки но він їх схоплював, або ж хаотично змішувались, і він не знав, як їх подати, в якій формі, з чого почати.

Після цілої години зусиль та п'яťох аркушів паперу, заповнених вступним реченням без продовження, він сказав собі: „Я ще не досить звик до цього діла. Мені треба ще одної лекції“. І він затремтів від бажання, уявивши собі ще раз ранкову працю з пані Форестье, сподіваючись знову довгого побачення з нею віч-на-віч — інтимного, сердечного й такого лагідного побачення. Він швиденько ліг спати, майже боячись тепер братися знову до роботи, щоб йому часом не пощастило.

Другого дня він устав пізно, бо навмисне відсував цей візит, наперед смакуючи його.

Минула вже десята година, коли він подзвонив до свого приятеля.

Слуга відповів:

— Пан саме зараз працює.

Дюруа й не подумав, що чоловік міг бути дома. Проте він обстоював:

— Скажіть йому, що це я, в негайній справі.

Хвилин з п'ять почекавши, він зміг увійти в той кабінет, де так гарно провів учора ранок.

На тому місці, де він був тоді, тепер сидів і писав Форестье, в халаті, пантофлях, з англійською шапочкою на голові, а його дружина в тому ж самому білому пенюарі, стояла, обпершись ліктем на камін, і диктувала, з цигаркою в роті.

Дюруа прошепотів, спинившись на порозі:

— Вибачте, будь ласка. Я вам заважаю?

А його приятель, повернувши до нього голову й розлючене обличчя, пробурчав:

— Чого тобі ще треба? Швидше, у нас нема часу.

Дюруа ніяково пробурмотів:

— Ні, нічого, вибачте.

Але Форестье обурився:

— Чорт забирай! не гай же часу; ти ж не дерся сюди тільки для того, щоб привітатися з нами.

Тоді Дюруа, дуже схвильований, наважився:

— Ні... ось... справа в тому... у мене ще не виходить той нарис... а ти був... ви були такі... такі... ласкаві того разу... що я надіявся... що я зважився прийти...

Форестьє урвав його на слові:

— Ти глузуєш з людей, от що! Ти уявляєш, що я працюватиму за тебе, а тобі лишиться тільки ходити до каси в кінці місяця? Гарна справа!

Молода жінка курила далі, не кажучи й слова, та все посміхалася тією невиразною усмішкою, що здавалась лагідною маскою її іронічної думки.

А Дюруа, почервонівши, запинався:

— Вибачте... я гадав... я думав...

І раптом промовив виразно:

— Прошу у вас тисячу разів пробачення, і ще раз щиро дякую вам за той чудовий нарис, що ви мені склали вчора.

Потім він уклонився, сказав Шарлеві: „Я буду в редакції о третій“— і вийшов.

Він швидко йшов додому й бурчав:

— Добре, я напишу його сам, і вони побачать...

Вернувшись, він відразу ж сів писати; гнів підбурював його.

Він продовжив пригоду, що розпочала пані Форестьє, нагромаджував деталі в дусі бульварного роману — неймовірні пригоди і пишномовні описи в незграбному стилі гімназиста та в унтер-офіцерських висловах. Через годину він скінчив нарис, що скидався на якийсь безглуздий хаос, і впевнено поніс його до „Французького життя“.

Першою особою, на яку він натрапив, був Сен-Потен, що міцно потиснув йому, немов спільникові, руку і спитав:

— Читали ви мою розмову з китайцем та інду-сом? Адже досить утішно? Весь Париж зацікавився цим. А я й кінчика їхнього носа не бачив.

Дюруа, нічого ще не читавши, відразу ж узяв газету й переглянув довгу статтю під назвою: „Індія і Китай“, тим часом як репортер показував йому і підкреслював найцікавіші місця.

Далі прийшов Форестьє, засапаний, заклопотаний, з діловим виглядом.

— А, гаразд, ви мені обидва потрібні.

І він сказав їм про ряд політичних інформацій, які треба було здобути вже на вечір.

Дюруа подав йому свій нарис:

— Ось продовження статті про Алжир.

— Чудово, давай сюди: я зараз передам патронів.

І це було все.

Сен-Потен повів за собою свого нового колегу, а коли вони опинились у коридорі, сказав йому:

— Ви вже ходили до каси?

— Ні. Навіщо?

— Навіщо? Щоб одержати гроші. Бачите, треба завжди брати за місяць авансом. Ніхто не знає, що може статись...

— Та... я цілком згоден.

— Я зараз же познайомлю вас з касиром. Він не протестуватиме. Тут добре платять.

Дюруа пішов і одержав свої двісті франків, плюс двадцять вісім франків за вчорашній нарис; разом з рештою платні за стару службу на залізниці це складало в його кишені триста сорок франків.

Такої суми в нього ще ніколи не було, і йому здалось, що він розбагатів надовго.

Потім Сен-Потен повів його в редакції чотирьох-п'ятьох газет-конкурентів, сподіваючись, що інформації, які їм доручили зібрати, там уже відомі, і що він зуміє вивідати їх, завдяки своїй лукавій балакучості.

Увечері Дюруа, не маючи більше що робити, задумав вернутись до „Фолі-Бержер“ і, набравшись сміливості, підійшов до контролера:

— Мене звать Жорж Дюруа, я співробітник „Французького життя“. Я приходив сюди недавно з паном Форестьє, що обіцяв улаштувати мені вільний пропуск. Не знаю, чи не забув він це зробити.

Подивились у якийсь список. Його імени там не було. Проте контролер, дуже люб'язна людина, сказав йому:

— Ввіходьте, все ж таки, пане, і зверніться самі до директора; він, напевне, задовольнить ваше прохання.

Він увійшов і майже відразу ж зустрів Рашель, ту жінку, яку він повів з собою першого вечора.

Вона підійшла до нього:

— Добрий день, котику. Як твоє здоров'я?

— Дуже добре, а твоє?

— Не погано. Знаєш, з того дня ти мені вже два рази снівся.

Підлещений Дюруа усміхнувся:

— Ого, а що це значить?

— Це значить, що ти мені сподобався, дурнику, і що я рада бачити тебе завжди, коли тобі буде до серця.

— А сьогодні що ти скажеш?

— Гаразд, охоче.

— Добре, але послухай... — він вагався, трохи зніяковівши від свого наміру. — Цього разу в мене ні копійки: я був у клубі і програвся вщент.

Вона глянула йому прямо в вічі, почувуючи брехню інстинктивно і через свій досвід дівчини, звиклої до крутійства та торгування чоловіків, і сказала:

— Жартун! Знаєш, це негаразд — такі штуки зо мною.

Він ніяково посміхнувся:

— Коли хочеш десять франків, то це й усе, що в мене залишилось.

Вона прошепотіла, з некорисливістю куртизанки, що сама платить за свій каприз:

— Як знаєш, любий; я хочу тільки тебе.

І, підвівши зачаровані очі на вуса молодого чоловіка, вона взяла його під руку й закохано сперлась на нього:

— Вип'ємо спочатку гренадину. А потім погуляємо трохи. Мені хотілося б піти з тобою до Опери, щоб показати тебе. А додому підемо раненько, чи не так?

Він прослав допізна з цієї жінки. Був уже ясний день, коли він вийшов, і зразу ж йому спало на

думку купити „Французьке життя“. Він розгорнув газету тремтячою рукою; його нарис не було; і він довго стояв на тротуарі, з тривогою переглядаючи друковані шпальти, сподіваючись знайти нарешті те, чого шукав.

Щось важке впало йому раптом на серце, бо, після втоми любовної ночі, ця неприємність справляла на нього вражіння катастрофи.

Він вернувся додому й заснув на ліжку, не роздягаючись.

Увійшовши через кілька годин у приміщення редакції, він з'явився до пана Вальтера:

— Сьогодні вранці я дуже здивувався, пане, не побачивши свого другого нариса про Алжир.

Директор підвів голову й сухо відповів:

— Я передав його вашому другу Форестьє і прохав його переглянути; він не був задоволений, треба буде переробити.

Дюруа вийшов обурений, не сказавши ні слова, і вдерся до кабінету свого товариша.

— Чому ти не пустив сьогодні вранці мого нариса?

Журналіст курив цигарку, поринувши в крісло і поклавши ноги на стіл, забруднюючи своїми каблуками якусь розпочату статтю. Він промовив спокійно, нудним і далеким голосом, що звучав немов із ями:

— Він не сподобався патронові, і той доручив мені повернути його тобі, щоб ти зробив наново. Та ось він.

І він показав пальцем на розгорнуті аркуші, що лежали під прес-пап'є.

Дюруа, зовсім спантеличений, не спромігся нічого сказати; а коли він поклав свій нарис до кишені, Форестьє сказав:

— Сьогодні ти підеш спершу до префектури...

І він зазначив ряд ділових візитів, потрібних інформацій, які треба було зібрати. Дюруа пішов, так і не знайшовши ущипливого слівця, якого шукав.

Наступного дня він знову приніс свій нарис. Його знову повернули. Коли він переробив його втретє і його теж не прийняли, то він зрозумів, що надто

квапився, що його кар'єра цілком залежить від Форест'є.

Тому він перестав нагадувати про „Спогади африканського стрільця“, вирішив бути гнучким і хитрим, коли так треба, і, сподіваючись кращого, пильно виконував тимчасом свої репортерські обов'язки.

Він знайомився з закулісною стороною театру та політики, з коридорами та передпокоями державних людей і палати депутатів, з поважними постатями міністерських секретарів і з похмурими обличчями сонних кур'єрів.

Він мав постійні стосунки з міністрами, швейцарами, генералами, агентами поліції, принцами, сутенерами, куртизанками, послами, єпископами, зводниками, сумнівними іноземцями, світськими людьми, шулерами, візниками, кельнерами кафе та з багатьма іншими, ставши корисливим і байдужим приятелем усіх цих людей, ставлячись до них з однаковісінькою пошаною, міряючи їх одною міркою, оцінюючи їх одним і тим самим поглядом; бо ж він бачив їх усіх щодня й щогодини з однаковою метою та настановою і розмовляв з ними всіма про ті ж самі справи своєї професії. Він сам порівнював себе з людиною, що перекуштувала одне за одним силу всяких вин і не відрізняла вже шато-марго від аржантейського.

Він незабаром став визначним репортером, певним у своїх інформаціях, хитрим, моторним, спритним — справжнім скарбом для газети, як казав старий Вальтер, що знався на газетних співробітниках.

Однак він одержував тільки по десять сантимів за рядок, плюс двісті франків основної плати; а що бульварне життя по кафе та ресторанах коштує дорого, то грошей йому бракувало завжди, і він упадав у розпач від своїх злиднів.

— Тут є якийсь трюк, — думав він, бачачи, що в декого з його колег кишені повні золота. Але він так і не міг додуматись, яких таємних заходів вони вживають, щоб мати такий добробут. І він задро підозрівав існування невідомих і сумнівних засобів, важливих послуг, цілої системи визнаної контра-

банди. Отож йому треба викрити таємницю, пристати до мовчазної спілки, нав'язати себе товаришам, що ділять здобич без нього. І часто ввечері, дивлячись із вікна, як проходять поїзди, він думав про те, яких би заходів йому вжити.

V

Минуло два місяці; наближався вересень, а швидка кар'єра, якої сподівався Дюруа, на його думку, щось надто барилась. Найбільше турбувала його скромність і непомітність його становища, і він не бачив шляху, яким можна було б вибитись на верховини, де знаходять повагу та гроші. Здавалось, він був замкнутий у своїй скромній професії репортера, безвихідно замуrowаний у ній. Його цінили, але поважали його тільки відповідно до його рангу. Навіть Форестье, якому він робив силу-силенну послуг, не запрошував його більше на обід, скрізь ставився до нього як до підлеглого, хоч вони й називали один одного на „ти“, як друзі.

Щоправда, час од часу Дюруа мав нагоду вмістити якунебудь статтейку; набувши на роботі над хронікою тієї легкості пера й такту, якого йому бракувало, коли він писав свій другий нарис про Алжир, він уже не боявся відмови щодо своїх дописів. Але від цього до фельетонів на вільну тему або вирішальних політичних статей була така ж відстань, як між візником і паном, що сам править на алеях Булонського лісу. А найбільше принижувало його те, що двері світського товариства були для нього зачинені, що його ніде не вважали за рівного, що в нього не було близьких знайомств з жінками, хоч деякі відомі актриси приймали його часом з цікавістю і фамільярністю.

Зрештою, він знав з досвіду, що всі вони — світські дами й актриси — відчувають до нього особливий потяг, раптову приязнь; отже, не знаючи тих із них, від кого могло залежати його майбутнє, він почував нетерплячку стреноженого коня.

Не раз уже збирався він зробити візит до пані Форестье, але згадка про останню зустріч спиняла й принижувала його; крім того, він чекав, щоб його запросив сам чоловік. Тоді він згадав про пані де-Марелль, згадав, що вона просила його заходити, і з'явився до неї якось у вільний час, після полудня.

— Я завжди дома до третьої, — сказала вона того дня, коли вони познайомились.

Він подзвонив біля її дверей о пів на третю.

Вона жила на Вернейльській вулиці, на п'ятому поверсі.

На дзвінок вийшла служниця — маленька розпатлана покоївка, що сказала, пов'язуючи чепчик:

— Так, пані дома, але не знаю, чи вона встала.

І розчинила навстіж незамкнені двері до зали.

Дюруа ввійшов. Кімната була досить велика, скупомебльована, занехаяна на вигляд. Вицвілі старі крісла стояли вдовж стін, як розставила їх служниця, бо ні в чому не почувалось елегантною дбайливості елегантною жінки, яка любить своє помешкання. Чотири вбогі картини, що зображали човен на річці, корабель на морі, вітряк у долині і дроворуба в лісі, висіли посеред чотирьох стін на нерівних мотузках, — усі чотири почеплені косо. Можна було припустити, що вони давно вже так висіли перед недбайливим оком байдужої господині.

Дюруа сів і став чекати. Чекав він довго. Потім двері розчинились і вбігла пані де-Марелль, в японському пенюарі з рожевого шовку, розшитому золотими пейзажами, синіми квітками й білими пташками; вона скрикнула:

— Уявіть собі, я ще була в ліжку! Як це мило з вашого боку, що ви зайшли! Я була певна, що ви мене забули.

Вона радісним жестом простягла йому обидві руки, і Дюруа, заспокоєний скромним виглядом помешкання, взяв їх і поцілував одну з них; він бачив, як це зробив колись Норбер-де-Варенн. Вона запросила його сідати; потім, оглядаючи його з голови до ніг, сказала:

— Як ви змінились! Ви тримаєтесь краще. Па-

ризьке життя вам на користь. Ну, розповідайте мені новини.

І вони відразу ж почали розмовляти, немов давні знайомі, почувавши, як між ними раптово зароджується фамільярність, почувавши той струм довір'я, інтимності й приязні, що за п'ять хвилин робить друзями людей однакової вдачі та породи.

Раптом молода жінка здивовано сказала:

— Дивно, що мені так легко з вами. Мені здається, ніби я знаю вас уже років з десять. Ми напевно будемо друзями. Хочете?

Він відповів:

— Звичайно ж. — А посмішка його сказала ще більше.

Вона здавалась йому дуже спокусливою в своєму блискучому й м'якому пенюарі, не такою витонченою, як її подруга в своєму білому пенюарі, не такою ніжною, менш делікатною, зате збудливішою, пікантнішою.

Коли він бачив коло себе пані Форестьє з її нерухомою й ласкавою усмішкою, що вабила й спляла водночас, що немов казала: „ви мені подобаетесь“ і разом: „бережіться“, при чому справжнього значення цієї усмішки ніколи не можна було зрозуміти, — йому насамперед хотілось упасти до її ніг або цілувати тонке мереживо її корсажа і повільно вдихати тепле, ароматне повітря, що мало здійматися спід нього від її грудей. А коло пані де-Марелль він почував грубіше, певніше бажання, що примушувало його тремтіти перед опуклими контурами під легким шовком.

Вона розмовляла безперестанку, пересипаючи фрази легкими дотепами, до яких вона звикла; так робітник, що оволодів потрібним рухом у здавалося б важкій роботі, дивує інших своєю спритністю. Він слухав її, думаючи: „Добре було б запам'ятати все це. Можна було б писати чудові нариси паризького життя, навівши її на розмову про злободенні події“.

Та ось тихенько, зовсім тихенько, постукали в двері, якими вона ввійшла, і вона крикнула:

— Заходь, малятко!

З'явилась дівчинка, підійшла прямо до Дюруа й подала йому руку. Мати здивовано прошепотіла:

— Та це ж справжня перемога! Я не впізнаю її.

Молодий чоловік, поцілувавши дитину, посадив її поруч себе і почав серйозно, але ласкаво розпитувати, що вона робила, відколи вони не бачились. Вона відповідала тоненьким, немов флейта, голо-сом, з поважністю дорослої особи.

Годинник продзвонив третю. Журналіст підвівся.

— Приходьте частіше, — попросила пані де-Маррель, — ми будемо балакати, як сьогодні, я завжди вам рада. А чому вас не видно більше у Форестье?

Він відповів:

— О, це дрібниці! У мене було багато роботи. Сподіваюсь, що ми зустрінемося у них цими днями.

І він вийшов із сповненим невиразної надії серцем.

Він не сказав Форестье про цей візит.

Але наступними днями його не покидав спогад, більше ніж спогад — якесь відчуття нереальної і невідступної присутності цієї жінки. Йому здавалось, що він уже заволодів чимось у неї — образом її тіла, що лишився у нього перед очима, і чарами її вдачі, що лишилась у нього в серці. Її образ не давав йому спокою, як це трапляється часом після проведених з кимнебудь чудових годин, і наче підпадаєш під дивну владу — інтимну, невиразну, неспокійну й чарівну через її таємничість.

Через кілька днів він зробив другий візит.

Покоївка провела його в залу, і відразу ж з'явилась Лоріна.

Вона простягла йому вже не руки, а лобик, і сказала:

— Мама доручила мені просити вас почекати. Вона вийде через чверть години, бо одягається. Тимчасом я побуду з вами.

Дюруа, якого тішили церемонні манери дівчинки, відповів:

— Прекрасно, панно, мені буде дуже приємно перебути з вами чверть години; але попереджаю вас, що я зовсім не серйозний і граюся цілий день; отже пропоную вам пограти в кішки й мишки.

Дівчинка була вражена; потім вона посміхнулась, немов справжня жінка, від цієї вигадки, що трохи шокувала і дивувала її; вона прошепотіла:

— Не можна грати в кімнатах.

Він сказав:

— Це мені байдуже; я граю скрізь. Ну, ловіть мене.

І він почав кружляти навколо стола, заохочуючи її доганяти його; а вона ходила за ним, все ще посміхаючись, з своєю ввічливою поблажливістю, простягала часом руку, щоб доторкнутись до нього, проте бігти не наважувалась.

Він спинявся, пригинався, а коли вона підходила дрібним і непевним кроком, підплигував, як чортик з скриньки, та одним стрибком кидався в другий кінець зали. Це потішало її, вона нарешті почала сміятись і, розпалившись, побігла за ним, радісно й боязко гукаючи півголосом, коли їй здавалось, що вона зараз схопить його. Він переставляв стільці, використовував їх, щоб не дати їй підступити, примушував її крутитися з хвилину коло одного, потім кидав його й хапав інший.

Тепер Лоріна вже бігала, захопившись утіхою нової гри, і, з рожевим обличчям, відповідала палким поривом захопленої дитини на кожну втечу, кожен підступ, кожну витівку з боку свого партнера.

Раптом, коли вона вже думала спіймати його, він схопив її на руки, підкинув до стелі й крикнув:

— Мишка!

Зачарована дівчинка дригала ногами, щоб вирватись, і сміялась від щирого серця.

Пані де - Марелль увійшла й остовпіла:

— Ах! Лоріна... Лоріна грається!.. Ви справжній чарівник...

Він поставив дівчатко на підлогу, поцілував матері руку, і вони сіли, посадовивши дитину посередині. Вони почали розмову; але Лоріна, звичайно така мовчазна, говорила тепер безупинно, немов сп'янівши від захоплення грою: довелось вирядити її до її кімнати.

Вона послухала мовчки, але з слізьми на очах.

Коли вони лишились самі, пані де-Марелль знизала голос:

— Ви знаєте, у мене є великий проект, і я подумала про вас. От що: я обідаю щотижня у Форестьє, і час од часу в свою чергу частую їх в ресторані. Я ж не люблю приймати в себе, я не створена для цього і, зрештою, зовсім не розуміюсь ні в господарстві, ні в кухні — ні в чому іншому. Я люблю жити навмання. Отже, я запрошую їх інколи до ресторану, але це не дуже весело, коли ми тільки втрюх, а мої власні знайомі не пасують до їх. Кажу вам це, щоб пояснити вам причину цього трохи вільного запрошення. Ви ж розумієте, що я прошу вас бути з нами в суботу, в кафе Ріш, о пів на восьму. Ви знаєте, де це?

Він з захопленням погодився. Вона казала далі:

— Нас буде тільки четверо, справжні дві пари. Для нас, жінок, що не звикли до цього, такі маленькі свята дуже приємні.

На ній було темнокаштанове плаття, що визивно й кокетливо облягало її талію, стегна, груди, руки; і Дюруа відчував якийсь невиразний подив, майже ніяковість; причини цього він не розумів, він дивувався дисгармонії між цією старанною й вишуканою елегантністю та видимою недбайливістю до помешкання, де вона жила.

Все, що оповивало її тіло, все, що інтимно й безпосередньо торкалось її плоті, було ніжне й тонке, але те, що було навколо неї, вже зовсім не турбувало її.

Він покинув її, зберігаючи, як і той раз, вражіння її присутності, продовженої в галюцинації його чуттів. І він чекав призначеного для обіду дня дедалі нетерплячіше.

Взявши знову під заклад чорний фрак, бо його кошти ще не дозволяли йому купити вечірній костюм, він з'явився на рандеву першим, за кілька хвилин до визначеного часу.

Його провели на третій поверх, до невеличкої, оббитої червоним ресторанної кімнати, що виходила своїм єдиним вікном на бульвар.

На квадратному столі з чотирма приборами лежала біла скатертина, така блискуча, що вона здавалась лакованою; а склянки, срібло, грільня весело сяяли під вогнем дванадцятьох свічок у двох високих канделябрах.

За вікном було видно велику яснозелену пляму — це було листя якогось дерева, осяяного яскравим світлом з окремих кабінетів.

Дюруа сів на низенький диван, червоний, як шпалери на стіні; старі пружини ввігнулись під ним так глибоко, що він відчув, ніби провалюється в яму.

Він чув у всьому цьому просторому будинку невиразний гомін, той гомін великих ресторанів, що складається з брязкоту посуду та дзвону срібла, звуків швидких кроків кельнерів, притишених килимами в коридорах, з гуркоту одчинюваних на мить дверей, зза яких вихоплюється гомін усіх цих тісних кімнат, де люди сидять і обідають. Форестье ввійшов і потиснув йому руку з тією щирою фамільярністю, якої він ніколи не виявляв у редакції „Французького життя“.

— Наші дами прийдуть разом, — сказав він, — дуже приємна річ — отакі обіди!

Потім він оглянув стіл, зовсім погасив газовий ріжок, що блимав, як нічник, зачинив одну половину вікна, мовляв, через протяг, і вибрав собі цілком затишне місце, заявивши:

— Мені треба дуже берегтись; цілий місяць мені було краще, та ось знову погіршало. Я, мабуть, застудився у вівторок, коли виходив з театру.

Двері одчинились, і в супроводі метрдотеля ввійшли обидві молоді жінки — під вуалями, закутані, стримані, ввійшли чарівною таємничою ходою, властивою їм у таких місцях, де можливе сусідство чи зустріч з підозрілими людьми.

Коли Дюруа вітався з пані Форестье, вона суворо докорила йому, що він не заходив більше, і, посміхаючись до своєї приятельки, додала:

— Так ось воно що! Ви віддаєте перевагу пані де-Марелль, для неї у вас вистачає часу!

Потім усі сіли; а коли метрдотель подав Форестье картку вин, пані де-Марелль скрикнула:

— Давайте цим панам, що вони схочуть, а нам — тільки замороженого шампанського, звичайно, найкращого, солодкого шампанського, і більше нічого.— А коли слуга вийшов, вона заявила, збуджено сміючись:

— Хочу сьогодні напиться; ми вчинимо тут гульню, справжню гульню.

Форестье, що ніби не чув її, спитав:

— Ви нічого не матимете, якщо я зачиню вікно? Мені заклало в грудях кілька днів тому.

— Ні, будь ласка.

Він зачинив другу половинку вікна і сів, заспокоївшись, з прояснілим лицем.

Його дружина мовчала, наче замислившись; не підводячи очей від столу, вона посміхалась тією невиразною усмішкою, що, здавалось, завжди щось обіцяла й ніколи не виконувала обіцяного.

Подали остендські устриці, крихотні й масні, що нагадували вушка, сховані в черепашках, і танули між піднебінням та язиком, немов солоні цукерки.

Потім, після супу, подали рожеву, як дівоче тіло, форель, і гості почали розмову.

Говорили спочатку про скандальну плітку, що наробила галасу — про історію з світською жінкою, яку приятель її чоловіка застав в окремому кабінеті, де вона вечеряла з іноземним принцем.

Форестье дуже сміявся з цієї пригоди; обидві жінки заявили, що той нескромний базікало — хам і негідник. Дюруа теж був їхньої думки і голосно об'явив, що в таких справах кожен чоловік — чи то дієва особа, чи то довірник, чи то простий свідок — повинен мовчати, як домовина. Він додав:

— Яким чарівним було б життя, якби ми могли покладатись на абсолютну обопільну скромність! Часто, дуже часто, майже завжди, жінок і спиняє саме страх, що їхня таємниця буде викрита.

І він додав, посміхаючись:

— Хіба ж не правда? Скільки жінок віддалося б раптовому бажанню, несподіваній і гострій хвилини-

ній примсі, любовній фантазії, якби вони не боялись заплатити непоправним скандалом і гіркими слізьми за це коротке й легеньке щастя!

Він говорив гаряче і переконливо, немов обороняв чийсь справу, свою власну справу, немов казав: „А зо мною нема чого боятись такої небезпеки. Спробуйте но — побачите самі“.

Вони обидві дивились на нього, стверджуючи його думку поглядом, вважаючи, що він говорить добре й справедливо, стверджуючи своєю дружньою мовчанкою, що їхня незламна мораль парижанок не довго встояла б, якби вони були певні таємниці.

А Форестье, що розлігся на дивані, підібгавши під себе одну ногу і заткнувши серветку за жилет, щоб не заляпати фрака, раптом промовив, з переконливим сміхом скептика:

— Слово честі, це так, вони надолужили б, якби були певні щодо мовчанки. Сто чортів! Нещасні чоловіки!

І почалася розмова про кохання. Не визнаючи його за вічне, Дюруа вважав, проте, що воно має бути довгим, має створювати певний зв'язок, якусь ніжну приязнь, довіру. Єднання тіл — це тільки зміцнює єднання сердець. Але він обурювався проти болісних ревнощів, драм, сцен та всяких дурниць, що майже завжди супроводять розрив.

Коли він замовк, пані де-Марелль зітхнула:

— Так, це єдина гарна річ у житті, і ми часто псуємо її своїми нездійсненими вимогами.

Пані Форестье додала, граючись ножем:

— Так... так... це приємно бути коханою.

І здавалось, що її мрія сягає кудись далі, що вона думає про речі, яких не зважується висловити.

Нової страви довго не приносили, а тому вони попивали час од часу шампанське та гризали шкоринки з круглих хлібчиків. І думка про кохання повільно й владно проймала їх душу, п'янила помалу їх, як світле вино, що падало по краплі їм у горло, запалювало їхню кров і туманило розум.

Принесли баранячі котлети, ніжні, легенькі, розкладені на густому й тонкому шарі головок спаржі.

— Слово честі, гарна річ!— скрикнув Форестье. І вони їли поволі, смакуючи добірне м'ясо й жирну як вершки городину.

Дюруа вів далі:

— Щодо мене, то коли я люблю жінку, ніщо в світі більше не існує для мене.

Він казав це переконано, захоплюючись думкою про любовну насолоду, раюючи від насолоди гастрономічної. Пані Форестье прошепотіла з властивою їй стриманістю:

— Нема іншого такого щастя, як перше стискання рук, коли одна питає: „Ви любите мене?“— а друга відповідає: „Так, люблю тебе“.

Пані де-Марелль, яка тільки що знову випила одним духом бокал шампанського, весело сказала, ставлячи його на стіл:

— Я не така платонічна.

І всі посміхнулись, схвалюючи її слова; очі в усіх заблищали.

Форестье розлігся на дивані, розкинув руки на подушки й сказав поважним тоном:

— Така щирість робить вам честь і доводить, що ви — практична жінка. Але дозвольте спитати вас, якої думки про це пан де-Марелль?

Вона поволі знизала плечима з безмежною, підкресленою зневагою і виразно промовила:

— У пана де-Марелля нема думки про це. Він просто стримується.

І розмова, зійшовши з високих теорій ніжності, вступила в квітучий сад вишуканих нескромностей.

Це була хвилина влучних натяків, слів, що піднімають завіси немов спідниці, хвилина мовних хитрощів, вправного й замаскованого зухвальства, безсоромного лицемірства фрази, що показує оголені образи з допомогою прихованих зворотів, що зводить на очі й на думку все те, чого не можна сказати, і робить можливим для світських людей своєрідне витончене й таємниче кохання, своєрідний нечистий контакт думок, бентежливо й чуттєво викликаючи раптом в уяві всі таємні соромні й жадані деталі плотського єднання.

Принесли печеню, смажених куріпок і перепелів, далі — солодкий горошок, далі — гусячий паштет, а до нього — салат, що його мережевне листя, немов зелений мох, заповнювало собою широкий салатник. Вони їли все це неуважно, непомітно для себе, цілком захопившись своєю розмовою, поринувши в любовну купіль.

Жінки говорили вже аж надто сміливі речі: пані де-Марелль — з властивим їй зухвальством, що скидалось на виклик; пані Форестье — з чарівною стриманістю, з чеснотливістю в тоні, в голосі, в усмішці і в усій манері, що мала зм'якшувати, а насправді ще підкреслювала сміливі слова, які виходили з її уст.

Форестье, зовсім розкинувшись на подушках, сміявся, пив, їв безперестанку і кидав часом таке зухвале або таке цинічне слівце, що жінки, дещо збентежені формою та заради пристойності, ніби трохи ніяковіли на дві-три секунди. Пустивши якийнебудь надто безцеремонний дотеп, він додавав:

— Чудово, діти мої! Якщо ви й далі так поводитиметесь, то наробите нарешті дурниць.

Подали десерт, потім кофе. Лікери влили в збуджені думки якесь важче й гарячіше хвилювання.

Пані де-Марелль, як вона і заявила перед обідом, упиласть і визнавала це з веселою й говіркою грацією жінки, що підкреслює, на втіху гостям, своє сп'яніння.

Пані Форестье тепер уже мовчала — може з обережності; Дюруа, почувавши себе надто збудженим, щоб не сказати чогонебудь компромітуючого, вправно стримував себе.

Закурили цигарки, і Форестье раптом закашлявся.

Жахливий припадок кашлю рвав йому горло; з почервонілим обличчям, із спітнілим чолом, він задихався, притиснувши до рота серветку. А коли кашель минув, він люто пробурчав:

— Не про мене такі банкети, це ж безглуздя.

Весь його гарний настрій зник од невідступної думки про страшну хворобу.

— Ходімо додому, — сказав він.

Пані де - Марелль подзвонила кельнерові й звеліла дати рахунок. Його подали майже вмить. Вона спробувала прочитати, але цифри крутились перед її очима, і вона передала папірець Дюруа:

— Слухайте, заплатіть за мене, я вже нічого не бачу, я надто п'яна.

І вона разом з тим кинула йому до рук свій гаманець.

Підсумок становив сто тридцять франків. Дюруа переглянув і перевірів рахунок, потім дав дві кредитки, взяв здачу і спитав упівголос :

— Скільки слід залишити на чай?

— Скільки хочете, не знаю.

Він поклав на тарілку п'ять франків і віддав гаманець молодій жінці, сказавши їй:

— Дозвольте провести вас додому?

— Звичайно ж. Я нездатна добратись сама.

Вони потиснули руки подружжю Форестье, і Дюруа опинився насамоті з пані де - Марелль в кареті.

Він відчував її так близько коло себе, замкнуту вкупі з ним у цій чорній скриньці, яку час од часу раптом освітлювали газові ріжки на тротуарах. Він відчував крізь рукав тепло її плеча, і не знав, що їй казати, зовсім не знав, бо владне бажання схопити її в обійми паралізувало йому розум.

„Якщо зважусь, то що вона зробить?“ — думав він.

Спогад про всі нескромності, сказані пошепки, підбадьорював його, проте водночас його стримувало побоювання скандалу.

Вона так само мовчала, нерухома, занурившись у свій куток. Він подумав би, що вона спить, якби не бачив раз - у - раз, як блищать її очі, коли промінь світла падав у карету.

„Що вона думає?“

Він добре розумів, що говорити не слід, що слово, єдине слово, порушивши тишу, знищило б усі його шанси, але йому бракувало сміливості для раптового й грубого вчинку.

Раптом він почув, що вона поворухнула ногою. Вона зробила короткий рух, нервовий рух нетерплячки, може й заклику. Від цього ледве помітного

жесту дроз проїняла його з голови до ніг, вміть він обернувся і кинувся на неї, шукаючи губами рота, руками — голого тіла. Вона скрикнула, тихо скрикнула, хотіла схопитись, пручатись, відштовхнути його; потім вона здалась, немов їй забракло сили опиратись далі.

Але карета незабаром спинилась коло будинка, де вона жила, отже здивованому Дюруа не довелось добирати жагучих слів, щоб подякувати їй та висловити свою відданість і любов. Проте вона не підводилась, не ворушилась, приголомшена тим, що сталось. Тоді він, побоюючись, щоб візник не подумав чого, вийшов перший і подав руку молодій жінці.

Нарешті, вона вийшла з екіпажа, похитуючись, зовсім мовчки. Він подзвонив їй, поки одчинились двері, спитав, тремтячи:

— Коли я вас побачу?

Вона шепнула так тихо, що він ледве почув:

— Приходьте до мене завтра снідати.

І вона зникла в сутіні передпокою, пустивши важкі двері, що грюкнули, мов гармата.

Він дав візникові сто су й пішов прямо швидким і переможним кроком, з серцем, повним радості.

Нарешті він здобув одну з них — заміжню жінку! світську жінку! з справжнього світу! паризького світу! Як же це легко й несподівано сталось!

Досі він уявляв, що зацікавити й перемогти якесь із цих бажаних створінь можна тільки після нескінченних турбот, довгого чекання, після вправної облоги чемностями, любовними висловами, зітханнями та подарунками. Та ось першого ж разу, після найменшого натиску, перша, яку він зустрів, віддалась йому так швидко, що це його спантеличило.

— Вона була п'яна, — думав він, — завтра вона іншої заспіває. Не обійдеться без сліз.

Ця думка занепокоїла його, але він сказав собі: „Тим гірше, слово честі. Тепер, коли я взяв її, то вже зумію вдержати“.

І в невиразному видінні, де блукали його надії, надії на велич, успіх, славу, гроші й кохання, він

раптом побачив схожу на гірлянду статисток, що проходять в апофеозі, процесію жінок — елегантних, багатих, могутніх, що йшли, посміхаючись, і зникали одна по одній у глибині золотої хмари його мрій.

І його сон був повний образів.

Наступного дня він трохи схвильовано підіймався по сходах до пані де-Марелль. Як вона зараз прийме його? А якщо зовсім не прийме? Якщо вона заборонила впускати його? Якщо розповіла?.. Та ні, вона не могла нічого розповісти, не розповівши всієї правди.

Отже, він панує над становищем.

Маленька покоївка одчинила двері. Виглядала вона, як звичайно. Він заспокоївся, немов чекав, що в прислуги буде перекошене обличчя.

Він спитав:

— Як здоров'я пані?

Вона відповіла:

— Гарзд, пане, як завжди.

І вона провела його в залу.

Він підійшов прямо до каміна з дзеркалом, щоб оглянути свою зачіску та вбрання: він саме й оправляв перед дзеркалом галстук, коли побачив у ньому молоду жінку, що дивилась на нього з порогу кімнати.

Він удав, що не побачив її, і вони кілька секунд дивились одне на одного в дзеркалі, пильно стежили одне за одним, перш ніж зійтись віч-на-віч.

Він обернувся. Вона не ворухнулась і немов чекала. Він кинувся до неї й пробурмотів:

— Як я вас люблю! Як я вас люблю!

Вона обняла його і впала йому на груди, потім підвела до нього голову і вони припали один до одного в довгому поцілунку.

Він подумав: „Це легше, ніж я гадав. Все йде дуже добре“. І коли їхні губи роз'єднались, він усміхався і мовчав, намагаючись вкласти в свій погляд вираз безмежної любові. Вона теж посміхалась — тією посмішкою, якою жінки пропонують своє бажання, свою згоду, свою волю віддатись.

Вона прошепотіла :

— Ми самі. Лоріну я вирядила снідати до її подруги.

Він зітхнув, цілуючи її руки :

— Дякую, я вас обожаю.

Тоді вона взяла його під руку, начебто він був її чоловіком, і повела до дивана, де вони сіли поруч.

Йому треба було почати вмілу й принадливу розмову, але він не придумав нічого задовільного і про бурмотів :

— Так ви не дуже гніваєтесь на мене ?

Вона затулила йому рукою рота :

— Мовчи !

Вони сиділи мовчки, не зводячи очей одне з одного, не рознімаючи гарячих пальців.

— Як я бажав вас ! — сказав він.

Вона повторила :

— Мовчи !

Чути було, як покоївка за стіною стукотить тарілками.

Він підвівся :

— Не можу я сидіти так близько коло вас. Я втрачаю розум.

Двері одчинились :

— Снідати подано, пані.

Він поважно подав господині руку.

Вони сиділи за столом одне проти одного, весь час поглядали одне на одного і посміхались, заклопотані тільки собою, оповиті ніжними чарами нового кохання. Вони не помічали, що саме вони їдять. Він відчув ніжну маленьку ніжку, що блукала під столом. Він піймав її своїми ногами і стиснув що сили.

Покоївка входила, виходила, приносила й прибирала страви так байдужно, ніби вона нічого не помічала.

Після сніданку вони вернулись у залу і сіли поруч на дивані.

Він потроху пригортався до неї і хотів обняти її. Але вона відштовхнула його.

— Бережіться, можуть увійти.

Він прошепотів:

— Коли ж я зможу побачити вас насамоті, щоб сказати вам, як я вас люблю?

Вона схилилась до його вуха й тихенько промовила:

— Я зроблю вам візит цими днями.

Він почув, що червоніє:

— Але... в мене... в мене... дуже скромно.

Вона посміхнулась:

— Це нічого. Я ж прийду вас побачити, а не помешкання.

Тоді він почав допитуватись у неї, коли саме вона прийде. Вона призначила далекий день на наступному тижні, і він почав благодіяти їй наблизити дату, бурмотів невиразні слова; очі його блищали, він стискував їй руки,— з почервонілим, гарячковим обличчям, перекошеним від бажання, того поривного бажання, що виникає після сніданку віч-на-віч.

Її тішило, що він так палко її просить, і вона поволі поступалась днем по дню.

А він твердив:

— Завтра... скажіть... завтра...

Нарешті вона згодилась:

— Гаразд. Завтра. О п'ятій.

Він глибоко й радісно зітхнув; і далі вони розмовляли майже спокійно і так інтимно, немов знались уже років з двадцять.

Дзвінок примусив їх здригнутись; вони раптом відсунулись одне від одного.

Вона шепнула:

— Це, напевне, Лоріна.

Дитина ввійшла, здивовано спинилась, потім підбігла до Дюруа, плескаючи в долоні, радісно захоплена тим, що бачить його, і скрикнула:

— Ах! любий друг!

Пані де-Марелль засміялась:

— Ось як! Любий друг! Лоріна охрестила вас! Це гарненьке приятельське прозвище для вас; я теж називатиму вас любим другом.

Він взяв дівчинку на руки і мусів грати з нею в усі гри, яких він її навчив.

За сорок хвилин на третю він попрощався, щоб піти до редакції; але на сходах, крізь напіврозчинені двері, він іще раз шепнув краєм губ:

— Завтра. О п'ятій.

Молода жінка відповіла усмішкою: „Так“, — і зникла.

Кінчивши газетну роботу, він відразу ж почав думати про те, як йому прибрати свою кімнату для побачення з коханкою та приховати, скільки можна, убозтво помешкання. Йому спало на думку прикрасити стіни японськими дрібничками. Він купив на п'ять франків цілу колекцію шматків тканини, маленьких віял та екранчиків і прикрив ними надто помітні плями на шпалерах. На вікна він почепив прозорі малюнки, де були човни на річці, птахи на червоному небі, різнобарвні дами на балконах та цілі процесії маленьких чорних чоловічків серед сніжних долин.

Його кімната, де місця вистачало тільки на те, щоб лягти та сісти, незабаром почала скидатись на розмальований паперовий ліхтар. Загальне вражіння задовольнило його, і він використав цей вечір, щоб наліпити на стелі птахів, вирізаних із кольорового паперу, що лишився у нього.

Потім він ліг і заснув, заколисаний свистками поїздів.

Другого дня він вернувся додому рано, з пакунком тістечок та пляшкою мадери, купленою в бакалійній крамниці. Він мусів вийти ще раз, щоб дістати пару тарілок і пару склянок; він розставив оце частування на туалетному столику, застеливши брудну дошку серветкою, а миску й глечик для води сховавши під столиком.

Потім став чекати.

Вона прийшла о чверть на шосту і скрикнула, захоплена барвистою строкатістю малюнків:

— Як у вас гарно! Але надто багато людей на сходах.

Він обняв її і пристрасно цілував крізь вуаль її волосся, між лобом і капелюхом.

Через півтори години він одвів її до стоянки

візників на Римській вулиці. Коли вона була вже в екіпажі, він шепнув:

— У вівторок, о тій же самій годині?

Вона сказала:

— О тій же самій годині, у вівторок.

Було вже темно, отже вона пригорнула до себе його голову крізь дверці й поцілувала його в губи. А коли візник ударив коня, вона крикнула: „Прощайте, любий друже!“— і стара карета, запряжена білою конячиною, покотилась повільною риссю.

Три тижні Дюруа приймав отак пані де-Марелль через два-три дні, то вранці, то ввечері.

Якось, чекаючи її по півдні, він почув на сходах страшений галас і підійшов до дверей. Плакала чиясь дитина. Обурений чоловічий голос скрикнув:

— Чого він ще горлає, той халамидник?

А жіночий голос відповів верескливо й розлючено:

— Це та бісова кокотка, що бігає до журналіста, звалила Нікола на сходах. Дивись но, ач яка наволоч, і дитини на сходах не бачить!

Дюруа спантеличено ступив назад, бо почув шелест спідниць і хапливі кроки на сходах, поверхом нижче.

Незабаром постукали в його двері, які він тільки но причинив. Він відімкнув, і пані де-Марелль кинулась у його кімнату, задихана і розгублена, бурмочучи:

— Ти чув?

Він прикинувся, що нічого не знає:

— Ні, а що?

— Як вони мене образили!

— Хто це?

— Мерзотники, що живуть унизу.

— Та ні, що трапилось, кажи?

Вона заридала і не могла сказати жодного слова.

Йому довелося зняти з неї капелюх, розшнурувати її, покласти на ліжку, змочити її виски мокрим рушником; вона захлинулась, потім, коли вона трохи заспокоїлась, запалала гнівом і образою.

Вона хотіла, щоб він одразу ж пішов униз, викликав їх до бою та повбивав.

Він казав:

— Та це ж звичайні робітники. Подумай, що дійшло б до суду, тебе можуть упізнати, затримати, знеславити. З такими людьми не зв'язуються.

Вона перейшла до іншої думки:

— Що ж нам тепер робити? Я не зможу ходити сюди.

Він відповів:

— Дуже просто, я переміню квартиру.

Вона шепнула:

— Так, але це буде довга справа.

Проте раптом вона вигадала якусь комбінацію і відразу ж проясніла:

— Ні, слухай, я вже придумала; здайся на мене і ні про що не думай. Я пришлю тобі синього папірця завтра вранці.

„Синім папірцем“ вона називала закриті депеші, що ходять тільки в Парижі.

Вона вже посміхалась, радіючи з своєї вигадки, якої не хотіла викривати; і вона пестила його безтямно. А проте, коли вона вийшла на сходи, то дуже хвилювалась і щосили спиралась на руку свого коханця, бо відчувала, що ноги її підгинаються.

Вони не зустріли нікого.

Він вставав пізно, і наступного дня об одинадцятій годині був ще в ліжку, коли почтальйон приніс йому обіцяний синій папірець.

Дюруа розгорнув його і прочитав:

„Побачення сьогодні, о п'ятій, Константинопольська вулиця, 127. Ти спитаєш помешкання, що найняла пані Дюруа.

Кло цілує тебе“.

Рівно о п'ятій він увійшов у великий мебльований будинок і спитав у швейцара:

— Це тут пані Дюруа найняла помешкання?

— Тут, пане.

— Проведіть мене, будь ласка.

Швейцар, звикши, мабуть, до делікатних становищ, де треба бути обережним, глянув йому в вічі і спитав, вибираючи з низки ключа:

— Це ж ви — пан Дюруа?

— Та звичайно ж.

Той відімкнув маленьке помешкання з двох кімнат, на першому поверсі проти швейцарської.

Вітальня була обклеєна досить свіжими квітчастими шпалерами; в ній були меблі з червоного дерева, оббиті зеленим рипсом з жовтим малюнком, та легенький квітчастий килим, такий тонкий, що нога відчувала під ним дерев'яну підлогу.

Спальня була така мініатюрна, що ліжко займало в ній три чверті місця. Воно стояло в глибині кімнати, від стіни до стіни, велике ліжко мебльованого дому, прикрите синіми, важкими, теж рипсовими завісами і придавлене периною з червоного шовку, що рябів підозрілими плямами.

Дюруа занепокоївся і подумав незадоволено: „Таке приміщення коштуватиме мені безліч грошей. Знову треба буде позичати. Це справжнє божевілля — те, що вона зробила“.

Двері розчинились, і Клотільда влетіла, як вихор, зашелестівши платтям, простягаючи руки. Вона була в захопленні:

— Мило тут, скажи, мило? І сходами йти не треба, це ж зараз над вулицею, на першому поверсі. Можна входити й виходити у вікно, і швейцар навіть не побачить. Як ми любитимемось тут!

Він холодно цілував її, не зважаючи висловити запитання, що лишалось у нього на губах.

Вона поклала якийсь невеликий пакунок на столик посередині кімнати. Розв'язавши його, вона витягла мило, флакон одеколону, губку, скриньку з шпильками, гачок для черевиків і маленькі щипці, щоб завивати кучері на лобі, що раз - у - раз розплітались у неї.

Вона гралась у влаштування квартири, вибираючи місце для кожної речі, і тішилась надзвичайно.

Вона казала, висовуючи шухляди:

— Треба принести трохи білизни, щоб можна було перемінити при нагоді. Буде дуже зручно. Якщо мене випадково застане на вулиці дощ, то я прийду сюди посушитись. Кожен із нас матиме

свій ключ, крім того ключа, що буде в швейцарській на той випадок, коли ми забудемо свої. Я найняла на три місяці, на твоє ім'я, зрозуміла річ, бо не могла ж я назвати свого.

Тоді він спитав:

— Ти скажеш мені, коли треба буде платити?

Вона просто відповіла:

— Та вже заплачено, любий.

Він спитав далі:

— То це я, значить, тобі винен?

— Та ні, котику, це тебе не торкається, це моя власна витівка.

Він ніби розсердився:

— О, ні, ні в якому разі! Я цього не дозволю.

Вона підбігла до нього, благаючи, поклавши йому руки на плечі:

— Прошу тебе, Жорж, це мені буде так приємно, щоб наше гніздечко належало саме мені, тільки мені! Це ж не може образити тебе. Чому? Я хочу принести це в подарунок нашому коханню. Скажи, що ти згоден, любий Жо, скажи, що згоден!..

Вона благала його поглядом, устами, всім своїм єством.

Він примусив просити себе, роздратовано відмовлявся, потім згодився, вважаючи, що це, по суті, справедливо.

А коли вона пішла, він прошепотів, потираючи собі руки й не дошукуючись у глибинах серця, звідки виринула в нього сьогодні ця думка: „Вона все ж таки дуже мила“.

Через кілька днів він одержав ще один синій папірець, де було сказано:

„Сьогодні ввечері приїздить мій чоловік із півторамісячного відрядження. Отже, доведеться нам розлучитись на тиждень. Яка неприємність, любий!“

Твоя Кло“.

Дюруа був вражений. Він справді зовсім забув, що вона заміжня. От чоловік, якого йому хотілося б побачити, хоч би раз, просто, щоб подивитись!

Проте він терпляче чекав, поки поїде той чоловік, але пробув у „Фолі-Бержер“ два вечори, що кінчились у Рашелі.

Потім одного 'ранку знову депеша, з чотирьох слів: „Сьогодні о п'ятій. Кло“.

Обое вони прийшли на побачення раніше, ніж було призначено. Вона кинулась в його обійми з жадібним поривом кохання і пристрасно обцілувала йому все обличчя; потім сказала:

— Якщо хочеш, то, коли ми налюбимось, поведи мене кудинебудь пообідати. Я сьогодні зовсім вільна.

Місяць якраз починався, і хоч він забирав плату далеко наперед і жив з дня на день дрібними позичками, але саме тепер у нього випадково були гроші; і він був задоволений, що може витратити щось на неї. Він відповів:

— Гаразд, люба моя, куди схочеш.

Отже, близько сьомої години вони вийшли на зовнішній бульвар. Вона міцно спиралась на нього і казала йому на вухо:

— Якби ти знав, як мені приємно ходити з тобою під руку, як люблю я відчувати тебе коло себе!

Він спитав:

— Хочеш, підемо до старого Латюіля?

Вона відповіла:

— О ні, там надто шикарно! Мені хочеться чогось веселого, простого, якоїнебудь ідальні, куди ходять службовці та робітниці. Я страшенно люблю обідати в шинках! Ах, коли б нам можна було поїхати за місто!

Він не знав нічого подібного в цьому кварталі, і вони блукали вздовж бульвару, аж поки не зайшли нарешті до якогось виноторговця, де в окремій кімнаті давали ї обідати. У вікно вона побачила пару дівчаток без капелюхів, що сиділи за столом з двома військовими.

Трое візників обідали в кінці довгої вузької кімнати, а якийсь тип непевної професії курив люльку, витягнувши ноги, застромивши руки за пояс, розсівшись на стільці і відкинувши голову назад за спинку. Його куртка здавалась цілим му-

зеєм плям, а в надутих, як черева, кишень стирчала шийка пляшки, краєць хліба, якийсь загорнутий у газету пакунок і кінець мотузка, що звисав униз. Волосся його було густе, кучеряве, розкуйовджене, сіре від бруду; його кепка валялася долі під стільцем.

Клотільда, з'явившись, справила тут сенсацію елегантністю туалету. Обидві парочки перестали шепотітись, візники перестали сперечатись, індивід, що курив, вийняв люльку з рота, плюнув перед себе і подивився, трохи повернувши голову.

Пані де-Марелль прошепотіла:

— Дуже мило! Нам буде тут дуже гарно. Другого разу я вберуся робітницею.

І вона сіла без вагання і огиди за дерев'яний стіл, що блищав від сала, був вимитий розлитими на ньому напоями і нашвидку витертий серветкою прислужника. Дюруа трохи ніяково, трохи соромливо шукав вішалки для свого циліндра. Не знайшовши нічого, він поклав його на стілець.

Їли вони бараняче рагу, смажену баранину й салат. Клотільда повторювала:

— Страшенно люблю такі речі. У мене вульгарні смаки. Мені тут веселіше, ніж в Англійському кафе.

Потім вона сказала:

— Коли ти вже хочеш зробити мені велику приємність, то поведи мене в танцюльку. Я знаю одну дуже кумедну, недалеко звідси, що зветься „Королева Бланш“.

Дюруа спитав, здивувавшись:

— Хто ж водив тебе туди?

Він глянув на неї і побачив, що вона почервоніла й трохи зніяковіла, немов це раптове запитання розбудило в ній якийсь делікатний спогад. Після вагання, такого короткого в жінок, що про нього треба тільки догадуватись, вона відповіла:

— Один приятель... — Потім, помовчавши, додала: — Він помер уже...

І вона потупилась, цілком щиро засмутившись.

І Дюруа вперше подумав про все те, чого він не знав із минулого життя цієї жінки, і замислився. Певна річ, вона вже мала коханців, але якого

сорту? з яких шарів? Невиразні ревності, своєрідна ворожість прокидалась у нього проти неї, ворожість до всього, що не належало йому в цьому серці, в цьому житті. Він дивився на неї, дратуючись від таємниці, замкнутої в її вродливій і мовчазній голівці, що в жалем думала, може, саме зараз про іншого, про інших. Як хотілося б йому зазирнути в її спогад, поритись у ньому, про все довідатись, все пізнати!

Вона знову спитала:

— Поведеш мене до „Королеви Бланш“? Це буде для мене справжнє свято.

Він подумав: „Хай! Яке мені діло до минулого! Я справді дурень, що думаю про це“. І він відповів, посміхаючись:

— Звичайно, люба.

На вулиці вона промовила тихенько, тим таємничим тоном, яким роблять признання:

— Я досі не зважувалась просити тебе про це; але ти не уявляєш собі, як я люблю такі хлоп'ячі прогулянки в ті місця, куди жінки не ходять. Коли буде карнавал, я вберуся школярем. Я страшенно втішна в цьому костюмі.

Коли вони зайшли в танцювальну залу, вона злякано, але вдоволено притулилась до нього, весело поглядаючи на дівчат і сутенерів; час од часу, коли вона бачила якогонебудь поважного й нерухомого поліцає, то казала, немов заспокоюючи себе на всякий випадок: „Цей агент виглядає солідно“. Через чверть години вона задовольнилась, і він провів її додому.

З того часу почалась ціла серія екскурсій в усі непевні місця, де гуляє народ, і Дюруа помітив у своїй коханки справжню пристрасть до такої студентської гульні та блуканини.

Вона приходила на звичайні побачення в полотняному платті та в чепці покоївки, немов театральна субретка; не зважаючи на елегантну й навмисну простоту свого вбрання, вона не знімала своїх пернів, браслетів і сережок з бриліантами та відповідала, коли він благав скинути їх, таким доводом: „Хай! всі подумають, що це рейнські камінці“.

Вона вважала, що чудово переодягалась, хоч насправді скидалась на страуса, який ховав голову, і ходила по шинках, що мали найгіршу репутацію.

Вона хотіла, щоб і Дюруа одягався за робітника, але він не згодився і лишився в коректному костюмі, не перемінивши навіть циліндра на м'який фетровий капелюх.

Вона примирилася з його впертістю, міркуючи: „Подумають, що я покоївка з своїм коханцем із вищого світу“. І ця комедія здавалась їй чарівною.

Так вони заходили в простонародні шинки і сідали в кінці закуреної комірки, на кривих стільцях, за старий дерев'яний стіл. Кімнату повивала хмара гірконого диму, чути було дух смаженої риби на обід; чоловіки в блузах горлали, попиваючи з чарок; і прислужник здивовано розглядав цю чудну пару, подаючи їм дві порції настояних на горілці вишень.

Вона тремтіла від страху та захоплення і поволі пила червоний ягідний сік, поглядаючи навколо себе неспокійними і запальними очима. Кожна проковтнута вишня давала їй вражіння вчиненого злочину, кожна крапля палючого, приперченого напою в її горлі давала їй гостру втіху, радість краденої, забороненої насолоди.

Потім вона казала півголосно: „Ходімо“. І вони виходили. Вона жваво, схиливши голову, дрібним кроком, кроком актриси, що сходить із сцени, йшла між питцями, які, спершись ліктями на столи, поглядали на неї підозріло й незадоволено; а переступивши через поріг, вона глибоко зітхала, немов уникнувши якоїсь страшної небезпеки.

Іноді вона, здригаючись, питала Дюруа:

— Якби мене образили в такому місці, що ти зробив би?

Він відповідав хвастовитим тоном:

— Оборонив би тебе, чорт забирай!

І вона щасливо стискувала йому руку, може навіть невиразно бажаючи, щоб її образили й оборонили, щоб чоловіки, хоч би й такі чоловіки, як у цих шинках, билися за неї з її коханцем.

Але ці екскурсії, що відбувались двічі й тричі на тиждень, починали набридати Дюруа; до того ж йому з якогось часу важко було дістати потрібний півлуїдор, щоб платити за екіпаж і питво.

Він жив тепер дуже злиденно — злиденніше, ніж тоді, коли він служив на Північній залізниці, бо в перші місяці своєї журналістської праці він витрачав гроші широко, без ліку, з постійною надією здобути завтра велику суму, і вичерпав таким чином усі свої ресурси і всі спроби дістати грошей.

Найпростіший спосіб — позичати в касі — вичерпався дуже швидко, і він уже був винен редакції плату за чотири місяці та ще шістсот франків з гонорару. Крім того, він був винен сто франків Форестье, триста франків Жаку Рівалю, який позичав охоче, і мав безліч дрібних ганебних боргів, боргів по двадцять франків чи по сто су.

Сен-Потен, з яким він порадився, що зробити, щоб дістати ще сотню франків, не добрав жодного способу, хоч це була вигадлива людина; і Дюруа впадав у розпач від злиднів, ще дошкульніших тепер, ніж колись, бо в нього було більше потреб.

Він почував прихований гнів проти всіх і був постійно роздратований; і це виявлялось при всякій нагоді і в усякий час, з найнезначніших приводів.

Часом він питав сам себе, як він примудрявся витратити в середньому тисячу ліврів на місяць, без ніяких розкошів та витівок; і він констатував, що сніданок за вісім франків і обід за дванадцять десь у великому кафе на бульварі вже становлять цілий луїдор, а коли додати сюди франків з десять кишенькових грошей — тих грошей, що плинуть, не знати як, то разом буде тридцять франків. Отож, тридцять франків щодня складають у кінці місяця дев'ятсот. А він ще не рахував усяких витрат на одяг, взуття, білизну, прання тощо.

Отже, 14 грудня він опинився без жодного су в кишені і без будьякого способу здобути собі грошей.

Він зробив так, як він часто робив колись — не снідав і цілий день сердито й пильно працював у редакції.

Близько четвертої години він одержав спній папірець від своєї коханки, де стояло:

„Хочеш пообідати разом? Потім зробимо екскурсію кудинебудь“.

Він відразу ж відповів: „Обідати неможливо“. Потім він подумав, що було б безглуздо відмовитись від приємних хвилин, які вона може йому дати, і додав: „Але чекатиму тебе о дев'ятій в нашому помешканні“.

І, пославши записку з редакційним кур'єром, щоб заощадити на депеші, він почав міркувати, яким способом роздобути грошей на вечерю.

О сьомій годині він ще нічого не вигадав, і страшенний голод мучив йому шлунок. Тоді він зважився на розпачливий спосіб. Він почекав, поки розійшлись один по одному всі його колеги, і, лишившись насамоті, енергійно подзвонив. Увійшов швейцар, що стеріг контору.

Дюруа стояв і нервово рився в кишенях. Він сказав уривчасто:

— Бачите, Фукар, я забув гаманець дома, а маю пообідати в „Люксембурзі“. Позичте мені п'ятдесят су на візника.

Той витяг із жилетної кишені три франки і спитав:

— Пан Дюруа не потребує більше?

— Ні, ні, цього мені досить. Дуже дякую.

І, схопивши срібні монети, Дюруа збіг по сходах та й пішов обідати в шинок, де він рятувався під час злиднів.

О дев'ятій годині він чекав свою коханку коло каміна в маленькій вітальні. Вона прийшла дуже жвава, дуже весела, збуджена холодним повітрям вулиці.

— Якщо хочеш,— сказала вона,— ми спершу підемо погуляти, а потім вернемося сюди об одинадцятій. Чудова погода для гуляння.

Він відказав буркотливим тоном:

— Навіщо ходити? Тут дуже добре.

Вона казала далі, не скидаючи капелюха:

— Якби ти знав, місяць світить так чудово! Просто щастя—погуляти такого вечора.

— Можливо, але мені не хочеться гуляти.

Він сказав це лютим тоном. Це її вразило й образило. Вона спитала:

— Що тобі? Чому ти так поводишся? Мені хочеться погуляти — не розумію, чому це тебе сердить.

Він підвівся, вкрай роздратований:

— Це мене не сердить. Це мені обридло. От що! Вона була з тих, кого опір дратує, а неввічливість обурює.

Вона промовила зневажливо, з холодним гнівом:

— Я не звикла, щоб зо мною так розмовляли. Тоді я сама піду. Прощай!

Він зрозумів, що це справа серйозна, кинувся до неї, взяв її за руки й прошепотів, цілуючи їх:

— Прости мене, люба, прости мене, я сьогодні дуже знервований, дуже уразливий. Бо в мене неприємності, турботи, знаєш, службові діла...

Вона відповіла трохи м'якше, проте ще не заспокоївшись:

— Мене це не обходить, і я не хочу, щоб ви на мені зганяли ваш поганий настрій.

Він обняв її і підвів до дивана.

— Слухай, люба, я зовсім не хотів образити тебе; я не подумав про те, що казав.

Він примусив її сісти, а сам став перед нею навколішки:

— Ти мене простила? Скажи, що простила.

Вона холодно прошепотіла:

— Хай так, тільки щоб цього більше не було.

І, підвівшись, вона додала:

— Тепер ходімо гуляти.

Він усе ще стояв навколішки, обнімаючи її стегна руками, і шепотів:

— Прошу тебе, лишімося тут. Благаю тебе. Зроби це ради мене. Мені так хочеться побути цей вечір в тобою насамоті, отут, коло вогню. Скажи „так“, благаю тебе, скажи „так“.

Вона виразно й суворо відповіла:

— Ні. Я хочу гуляти і не поступлюсь перед твоїми примхами.

Він обстоював:

— Благаю тебе, в мене є причина, дуже серйозна причина ...

Вона повторила :

— Ні. А коли ти не хочеш піти зо мною, то я піду сама. Прощай!

Вона раптом випручалась і вже прямувала до дверей. Він підбіг до неї й охопив її руками:

— Слухай, Кло, моя маленька Кло, слухай, зроби це ради мене ...

Вона заперечливо хитала головою і ухилялась від його поцілунків, визволяючись з його обіймів, щоб піти. Він запинався:

— Кло, моя маленька Кло, в мене є причина ...

Вона спинилась і глянула йому в очі:

— Ти брешеш ... Яка причина?

Він почервонів, не знаючи, що сказати. А вона обурено промовила:

— Ти ж сам бачиш, що брешеш ... негідник!

І вона гнівним рухом вирвалась від нього, з сльозми на очах.

Він знову схопив її за плечі і, засмучений, готовий признатися в усьому, аби уникнути такого розриву, промовив розпачливим тоном:

— Справа в тому, що в мене нема жодного су ... От що!

Вона раптом спинилась і зазирнула йому прямо в вічі, щоб прочитати правду:

— Що ти кажеш?

Він зашарівся аж до волосся:

— Кажу, що в мене нема жодного су. Розумієш? Нема й двадцяти су, навіть десяти су, нема чим заплатити за чарку смородинівки в кафе, куди ми зайдемо. Ти примушуєш мене признатися у таких ганебних речах. Не міг же я, проте, піти з тобою, а потім уже, за столом, перед двома порціями, спокійнісінько повідомити тебе, що я не можу заплатити за них ...

Вона все ще дивилась йому в вічі.

— Значить ... це ... правда ...

Він в одну мить вивернув усі свої кишені — в штанах, жилеті та піджаку — і прошепотів:

— Ну ... досить з тебе ... тепер ?

Раптом вона простягла руки в пристрасному пориві й кинулась йому на шию, запинаючись :

— Ах, мій бідненький!.. мій бідненький!.. якби я знала? Як же це з тобою сталося?

Вона примусила його сісти, сама сіла йому на коліна, оповила руками його шию, цілуючи його раз - у - раз у вуса, губи, очі, і стала довідуватись, звідки взялось таке нещастя.

Він вигадав зворушливу історію. Він був змушений допомогти своєму батькові, що потрапив у скруту. Він не тільки дав йому свої заощадження, але й чимало напозичався.

Він додав :

— Мені доведеться голодувати, найменше з пів-року, бо я вичерпав усі свої ресурси. Нічого не зробиш, в житті буває скрутний стан. Гроші, зрештою, не варті того, щоб думати про них.

Вона шепнула йому на вухо :

— Я тобі позичу, хочеш ?

Він з гідністю відповів :

— Це дуже мило, моя люба, але не говоримо про це, будь ласка. Це мене образило б.

Вона замовкла, потім, стиснувши його в своїх обіймах, прошепотіла :

— Ти ніколи й не догадаєшся, як я тебе люблю.

Це був один із їхніх найкращих любовних вечорів.

Збираючись іти, вона сказала, посміхнувшись :

— Ах, як приємно було б, у твоєму становищі, знайти десь у кишені забуті гроші, якунебудь монету, що потрапила за підкладку!

Він переконано відповів :

— Та звичайно!

Додому вона захотіла йти пішки, через те, що місяць був такий чудовий, і весь час захоплено дивилась на нього.

Це була холодна й тиха ніч на початку зими. Ясний мороз підганяв прохожих і коней. Каблуки дзвеніли по тротуарах.

Прощаючись з ним, вона спитала :

— Хочеш, побачимось післязавтра ?

- Звичайно, хочу.
- О тій же самій годині?
- О тій же самій.
- Прощай, любий.

І вони ніжно поцілувались.

Додому він пішов швидким кроком, міркуючи, що йому вигадати завтра, щоб виплутатись з справи.

Але відмикаючи двері до своєї кімнати, він пошукав у кишені жилета сірників і остоєпів, відчувши під пальцями якусь монету.

Засвітивши світло, він відразу ж схопив цю монету, щоб роздивитись. Це був луідор — двадцять франків!

Він подумав, що збожеволів.

Він довго крутив монету в руці, міркуючи, яким чудом вона опинилась там. Не з неба ж вона впала в його кишеню!

Потім він раптом догадався, і його охопили гнів і обурення. Його коханка, справді ж, казала йому про гроші, які потрапляють за підкладку і знаходяться в скрутну годину. Це ж вона подала йому милостиню. Який сором!

Він вилаявся:

— Ну, зустріну ж я її післязавтра. Я покажу їй, як таке робити.

І він ліг спати з гнівним, зневаженим серцем.

Він прокинувся пізно. Хотілося їсти. Він пробував знову заснути, щоб встати тільки о другій годині; потім сказав собі: „Це мені аж ніяк не допоможе; треба ж буде, нарешті, здобути грошей“. І він вийшов, сподіваючись, що на вулиці в нього з'явиться якась ідея.

Нічого не з'явилось; але коло кожного ресторану жагуче бажання їсти наповнювало йому рот слиною. Опівдні, нічого не вигадавши, він раптом зважився: „Хай! поснідаю на ті двадцять франків від Клотільди. Це ж не завадить мені повернути їх їй завтра“.

Він поснідав у пивній за два з половиною франки. Зайшовши в редакцію, він віддав три франки швейцарові:

— Слухайте, Фукар, ось гроші, що ви мені вчора позичали на візника.

Він попрацював до сьомої. Потім пішов обідати і знову взяв три франки з тих грошей. Два кухлі пива ввечері підвищили його денні витрати до дев'яти франків тридцяти сантимів.

Проте, оскільки він не міг за добу поновити свій кредит або знайти нові ресурси, то другого дня він узяв ще шість з половиною франків із тих двадцяти франків, які мусів віддати вже ввечері; отже він прийшов на призначене побачення з чотирма франками двадцятьма сантимами в кишені.

Настрій у нього був як у скаженої собаки, і він намірявся відразу ж цілком з'ясувати становище. Він скаже своїй коханці: „Знаєш, я знайшов ті двадцять франків, що ти поклала мені тоді в кишеню. Не віддаю їх тобі сьогодні, бо моє становище не змінилось, та в мене й часу не було клопотатися грошовим питанням. Але я віддам їх тобі першого ж разу, коли побачимось“.

Вона прийшла — ніжна, запобіглива, сповнена побоювань. Як він зустріне її? І вона стала раз - у - раз обіймати його, щоб уникнути пояснень у перші хвилини.

Він, з свого боку, казав собі: „Ще буде час торкнутись цієї справи. Почекаю нагоди“.

Нагоди він не дочекався і не сказав нічого, не зважуючись промовити перші слова на таку делікатну тему.

Вона й не згадувала про прогулянку і була чарівна з усякого погляду.

Вони розлучились коло півночі, призначивши побачення аж на середу наступного тижня, бо пані де-Марель мала кілька запрошень на обід.

Другого дня, коли Дюруа платив за сніданок і шукав чотирьох монет, що мали ще лишитись у нього, він знайшов п'ять, з них одну — золоту.

Спочатку він подумав, що вчора йому через недогляд дали золотий здачі; потім зрозумів, і його серце затремтіло від приниження цією настирливою милостинею.

Як він шкодував, що промовчав. Якби він висловився енергійно, то цього не було б.

Чотири дні він уперто й марно добивався дістати денебудь п'ять луідорів і проїв другий золотий від Клотільди.

Вона примудрилась — хоч він і сказав їй розлючено: „Знаєш, облиш свої жарти, бо я розсерджусь“ — на першому ж побаченні знову засунути йому двадцять франків у кишеню штанів.

Знайшовши їх, він скрикнув: „Сто чортів!“ і переклав їх у жилет, щоб мати їх під рукою, бо в нього не було жодного сантимата.

Він заспокоював своє сумління таким міркуванням: „Я поверну їй усе разом. По суті, це ж тільки грошова позичка“.

Нарешті, касир редакції на розпачливі прохання Дюруа згодився видавати йому по сто су щодня. Цього якраз вистачало на їжу, але було замало, щоб повернути шістдесят франків.

А що Клотільду знову охопила її пристрасть до нічних екскурсій по всіх непевних місцях у Парижі, то він перестав, нарешті, особливо дратуватись, знаходячи після цих авантюрних прогулянок червінець десь у кишені, одного разу навіть у своєму черевіку, а другого — у футлярі годинника.

Коли вже в неї були бажання, яких він зараз не міг задовольняти, то чи не природна річ, що вона сама за них і платить, аби не відмовлялись від них?

Кінець-кінцем він рахував усі одержані від неї таким способом гроші, щоб повернути їх колись.

Якось увечері вона сказала йому:

— Ти не повіриш — я ніколи не була в „Фолі-Бержер“! Поведеш мене туди?

Він завагався, боячись зустрітись з Рашеллю, але подумав:

„Хай! Не жонатий же я, зрештою. Коли вона й побачить мене, то зрозуміє, в чому річ, і промовчить. До того ж, ми візьмемо ложу“.

Ще одна причина спонукала його згодитись. При цій нагоді дуже легко буде дістати для пані

де-Марелль ложу даремно. Це була б свого роду компенсація.

Спочатку він покинув Клотільду в кареті й пішов по квиток сам, щоб вона не побачила, як він його одержить, а потім забрав її, і вони ввійшли. Контролери вклонились їм.

У фойє був страшений тиск. Вони насилу пройшли крізь натовп чоловіків і жінок. Нарешті добрались до своєї ложі і влаштувались у ній, замкнуті між нерухомим партером і хвилястою галереєю.

Та пані де-Марелль і не дивилась на сцену, її цікавили тільки повії, що походжали за її спиною, і вона раз-у-раз озиралась на них з бажанням доторкнутись до них, помацати їхні корсажі, щоки та волосся, щоб дізнатись, як же ці істоти створені.

Раптом вона промовила:

— Он там повна брюнетка весь час дивиться на нас. Зараз я подумала навіть, що вона заговорить з нами. Бачив її?

Він відказав:

— Ні, ти, напевне, помилилась.

Проте, він давно вже її помітив. Це була Рашель, яка блукала коло них, з гнівом в очах та гострими словами, що готові вихопитися з уст.

Дюруа тільки но зіткнувся з нею в натовпі, і вона тихенько сказала йому: „Добрий день“, — та підморгнула — розумію, мовляв. Але він не відповів на цю милу ввічливість, боячись, щоб не побачила його коханка, і пройшов холодно, піднісши чоло і зневажливо стиснувши губи. Дівчина, вже підбурена несвідомими ревностями, повернула назад, знову зустрілася з ним і промовила голосніше: „Добрий день, Жорж“.

Він знову нічого не відповів. Тоді вона вирішила добитися, щоб він упізнав її та привітався, і стала раз-у-раз проходити за ложею, чекаючи слушної хвилини.

Побачивши, що пані де-Марелль дивиться на неї, вона відразу ж торкнулась пальцем до плеча Дюруа:

— Добрий день! Як живеться?

Але він не обернувся.

Вона вела далі:

— Що ж ти, мабуть, устиг оглохнути після четверга?

Він нічого не відповів, прибравши зневажливого вигляду, щоб не скомпромітувати себе жодним словом з цією негідницею.

Вона гнівно зареготала і сказала:

— Так ти німий? Може, твоя дама відкусила тобі язика?

Він люто обернувся й промовив украй обуреним тоном:

— Хто вам дозволив розмовляти? Забирайтесь геть, а то я скажу, щоб вас затримали.

Тоді очі її спалахнули, груди заколихались, і вона загорлала:

— Ах, от воно як! Ах, ти ж пика! Коли спиш з жінкою, то хоч вітайся із нею. Це не причина, що ти з іншою, щоб уже й не впізнавати мене сьогодні. Якби ти тільки кивнув мені, коли я тоді проходила, то я дала б тобі спокій. Але тобі схотілось позадаватись. Так почекай же! Я ж тебе почастую! Ах, так ти мені й „добрий день“ не кажеш, коли бачиш...

Вона ще довго кричала, але пані де-Марелль уже одчинила двері з ложі і метнулась крізь натовп, безтямно шукаючи виходу.

Дюруа кинувся слідом за нею, намагаючись догнати її. Рашель, побачивши, що вони тікають, переможно гукнула:

— Держіть її! Держіть її! Вона вкрала у мене коханця.

У публіці зареготали. Двоє мужчин, ради жарту, спіймали втікачку за плечі й потягли її, намагаючись поцілувати. Але Дюруа наздогнав, вирвав її і витяг на вулицю. Вона кинулась в якийсь екіпаж, що стояв перед дверима. Він скочив за нею, і коли візник спитав: „Куди їхати, панове?“ — відповів: „Куди хоче“.

Екіпаж поволі рушив, хитаючись на бруку. Клотільда затулила обличчя руками, вона задихалась

і захлинулась від нервового припадку, а Дюруа не знав, що робити і що казати.

Нарешті, почувши, що вона плаче, він сказав, запинаючись:

— Слухай, Кло, моя маленька Кло, дозволь поясни тобі! Це не моя вина... Я знав ту жінку колись... коли тільки приїхав...

Вона раптом відкрила обличчя і з гнівом закоханої і зраженої жінки, з шаленим гнівом, що вернув їй мову, забурмотіла швидко й уривчасто, задихаючись:

— Ах, мерзотник!.. мерзотник!.. який же ти негідник!.. Чи можливо ж... який сором!.. Ах, боже мій!.. який сором!..

Потім, розпалюючись дедалі більше, в міру того, як у неї прояснялись думки та надходили доводи, казала:

— Це ти моїми грішми платив їй, чи не так? А я йому давала гроші... на цю дівку... Ах, мерзотник!..

Якусь хвилину вона немов шукала іншого, міцнішого слова, але не знаходила його, і раптом крикнула, наче плюнула:

— О!.. свиня... свиня... свиня... Ти їй моїми грішми платив!.. Свиня... свиня!..

Вона не знаходила іншого слова і повторювала:

— Свиня... свиня...

Раптом вона вихилилася з екіпажа й схопила візника за рукав: „Стій!“ — та розчинила дверці й вискочила на вулицю.

Жорж хотів злізти слідом за нею, але вона крикнула йому: „Не сходи! Забороняю тобі!“ — так голосно, що прохожі скупчились навколо неї, і Дюруа не зворухнувся, боячись скандалу.

Тоді вона витягла гаманець із кишені, пошукала грошей при світлі ліхтаря, взяла два з половиною франки, поклала їх візникові в руку і сказала вібруючим голосом:

— Ось... ваша плата... Я сама плачу... І відвезіть оцю паскуду в Батіньйоль, на вулицю Бурсо.

Група людей навколо неї розвеселилася... Якийсь

пан промовив: „Браво, мала!“, а юний обідранець, що спинився коло коліс, просунув голову у відчинені дверці і верескливо крикнув:

— Надобраніч, бібі!

І карета рушила під регіт і вигуки юрби.

VI

В поганому настрої прокинувся Жорж Дюруа наступного дня.

Він поволі одягся, потім сів коло вікна і почав міркувати. Він почував у всьому тілі своєрідну болісну втому, немов учора його побили палицями.

Нарешті, потреба дістати грошей хоч би там що розбуркала його, і він пішов до Форестье.

Приятьель прийняв його в своєму кабінеті; він грів собі ноги біля каміна.

— Що змусило тебе встати так рано?

— Дуже важлива справа. В мене борг честі.

— Ти програв?

Він завагався, потім підтвердив:

— Програв.

— Багато?

— П'ятсот франків.

Він був винен тільки двісті вісімдесят.

Форестье скептично спитав:

— Кому ти це винен?

Дюруа не спромігся відповісти одразу:

— ... Та... та... одному панові де - Карлевілю.

— Ага! А де він живе?

— На вулиці... вулиці...

Форестье засміявся:

— На вулиці „Шукай, шукай вітру в полі“, чи не так? Знаю я цього пана, любий. Коли хочеш двадцять франків, то я можу тобі дати, але не більше.

Дюруа взяв золотий.

Потім він обійшов, оббиваючи пороги, всіх своїх знайомих і на п'яту годину, нарешті, набрав вісімдесят франків.

А що йому треба було ще двісті, то він рішуче визнав свою поразку і, лишивши собі зібрані гроші, пробурмотів:

— К бісу! Не буду я псувати собі настрій ради тієї жінки. Я виплачу їй, коли зможу.

Два тижні він прожив економно, регулярно й чесно, сповнений найкращих намірів. Потім його охопила велика жадоба кохання. Йому здавалось, що вже чимало років минуло з того часу, коли він тримав в обіймах жінку. І від кожної зустрічної спідниці кидало його в трепет, немов матроса, який хвилюється до нестями, побачивши суходіл.

Отож він вернувся одного вечора до „Фолі-Бержер“, сподіваючись зустріти там Рашель. Він дійсно побачив її, як тільки ввійшов, бо вона взагалі не залишала цього закладу.

Він пішов до неї, посміхаючись, з простягнутою рукою. Але вона зміряла його з голови до ніг.

— Чого вам від мене треба?

Він спробував засміятись:

— Ну, не придурюйся.

Вона повернулася на каблуках, заявивши:

— Я не знаюся з котами.

Вона добрала найгрубішої лайки. Дюруа почув, як кров залила йому обличчя, і пішов додому сам-один.

Форестье, хворий, виснажений, раз-у-раз кашляв і отруював йому життя в газеті, немов навмисне вигадував для нього марудну роботу. Одного дня, в хвилину нервового роздратування і після впертого нападу кашлю, коли Дюруа не приніс йому потрібних відомостей, він навіть пробурчав:

— Боже, ти дурніший, ніж я гадав.

Дюруа трохи не дав йому ляпаса, проте стримався і відійшов, прошепотівши: „Це я тобі пригадаю“.

Раптом думка промайнула в його свідомості, і він додав: „Я тобі роги наставляю, старий друже“. І пішов собі, потираючи руки, радий з цього плану.

Він вирішив наступного ж дня почати виконувати цей план.

Він зробив розвідковий візит до пані Форестьє. Коли він прийшов, вона якраз читала книжку, витягнувшись на весь зріст на дивані.

Вона подала йому руку, не поворухнувшись, і, обернувши тільки голову, сказала:

— Добрий день, любий друже.

Йому здалось, наче він дістав ляпаса:

— Чому ви мене так називаєте?

Вона відказала, посміхаючись:

— Я бачила на тому тижні пані де-Марелль і взнала, як вас охрестили в неї.

Ласкавість молоді жінки заспокоїла його. Та й чого йому було, зрештою, боятись?

Вона казала:

— Ви її розпещуєте. А до мене заходите, коли спаде на думку, тридцять шостого числа або щось коло того.

Він сів біля неї і розглядав її в якоюсь новою цікавістю, з цікавістю аматора-колекціонера. Вона була чарівна — блондинка ніжного й гарячого відтінку, створена для пестоців; і він подумав: „Вона краща за ту, певна річ“.

Він не сумнівався в своєму успіхові — досить, здавалось йому, простягти руку і взяти її, як зрілий овоч.

Він сказав рішучим тоном:

— Я не приходив до вас, бо так було краще.

Вона спитала, не зрозумівши:

— Як? Чому це?

— Чому? Ви не догадуєтесь?

— Ні, аж ніяк.

— Тому, що я закоханий у вас... О! трохи, тільки трохи... і не хочу закохатись остаточно...

Вона начебто не здивувалась, не образилась, не почула себе підлещеною; вона далі посміхалася тією ж самою байдужою усмішкою і спокійно відповіла:

— О, ви все ж таки можете завітати. В мене ніколи не закохуються надовго.

Цей тон вразив його ще більше, ніж слова, і він спитав:

— Чому?

— Тому, що це марна річ і що я відразу ж даю зрозуміти це. Якби ви мені раніш розповіли про своє побоювання, то я заспокоїла б вас і запрочила б приходити якнайчастіше.

Він патетично скрикнув:

— Хіба ж можна наказувати почуттям!

Вона обернулася до нього:

— Мій любий друже, для мене закоханий викреслюється із числа живих. Він стає ідіотом, та й не тільки ідіотом, а ще й небезпечною людиною. Я пориваю з людьми, що люблять мене аж до закохання або претендують на інтимність, поперше, тому, що вони надокучають мені, а подруге, тому, що вони для мене підозрілі, немов скажений собака, що може вкусити. Отже я ставлю їх у моральний карантин, поки не минеться їх хвороба. Не забувайте цього. Я добре знаю, що у нас любов — не що інше, як своєрідний апетит; тимчасом для мене це було б, навпаки, своєрідним... своєрідним єднанням душ, а це не міститься в чоловічій релігії. Ви розумієте букву, а я — дух. Але... гляньте мені прямо у вічі...

Вона вже не посміхалась. Обличчя в неї було спокійне й холодне, і вона сказала, підкреслюючи кожне слово:

— Я ніколи, ніколи не буду вашою коханкою, чуєте? Отже, цілком марна річ, — навіть шкідлива для вас, — обстоювати це бажання. А тепер, коли... операцію зроблено... чи хочете ви, щоб ми стали друзями, добрими, справжніми друзями, без задніх думок?

Він уже зрозумів, що всяка спроба залишиться даремною супроти цього безапеляційного вироку. Тому він одразу щиро визнав свою поразку і, радіючи з можливості мати таку союзницю в житті, простяг їй обидві руки:

— Я ваш, як вам буде вгодно.

Вона відчула щирі думки в його голосі і дала йому свої руки.

Він поцілував їх одну по одній і сказав просто, підвівши голову:

— Боже, якби я знайшов таку жінку, як ви,— з яким щастям я одружився б з нею!

Тепер вона почула себе зворушеною, бо ця фраза підлестила їй, як це буває з жінками від компліментів, що доходять до серця; вона кинула йому один із тих хутких і вдячних поглядів, що обертають нас на рабів жінок.

Після цього, бачивши, що він не може знайти переходу для відновлення розмови, вона сказала ніжним голосом, поклавши один палець на його руку:

— І я відразу ж почну виконувати свої дружні обов'язки. Ви не досить спритні, любий...

Вона завагалась і спитала:

— Чи можна мені говорити з вами вільно?

— Так.

— Цілком вільно?

— Цілком.

— Ну, так навідайтесь до пані Вальтер, вона вас високо цінить, і постарайтесь їй сподобатись. Там ви знайдете місце для своїх компліментів, хоч вона чесна жінка, запам'ятайте це добре, зовсім чесна жінка. О, там теж ніякої надії на... на мародерство. Ви знайдете там краще, якщо зумієте добитись прихильності. Я знаю, що ваше становище в газеті ще покищо незначне, проте не бійтесь, вони приймають усіх своїх співробітників однаково приязно. Підіть туди, повірте мені.

Він сказав, посміхаючись:

— Дякую, ви — ангел... ангел-охоронець.

Після цього вони говорили про всяку всячину.

Він сидів довго, бажаючи довести, що йому приємно бути коло неї, а при прощанні він ще раз спитав:

— Отже, ми з вами друзі?

— Певна річ.

А що він помітив раніше ефект свого недавнього компліменту, то ще підкреслив його, додавши:

— А якщо ви станете колись удовою, то вважайте мене першим кандидатом.

І він вийшов якнайшвидше, щоб не дати їй часу розгніватись.

Візит до пані Вальтер трохи бентежив Дюруа, бо він не мав дозволу з'являтися до неї і боявся припуститись чогонебудь незручного. Патрон виявляв прихильність до нього, відзначав його послуги, віддавав йому перевагу у важких справах, чого ж би йому не скористатись цією ласкою, щоб пробратись у його дім?

Отже одного дня він встав рано, пішов на базар і дістав за кільканадцять франків два десятки чудових груш. Старанно запакувавши їх у кошик, щоб повірили, що вони прислані здалеку, він відніс їх до швейцара патронеси з своєю візитною карткою, на якій написав:

„Жорж Дюруа

найуклінніше просить пані Вальтер прийняти ці фрукти, що він одержав цього ранку з Нормандії“.

Другого дня він знайшов у своїй поштовій скриньці в редакції конверт з відповіддю — візитну картку пані Вальтер, „що дуже дякувала панові Жоржу Дюруа і бувала дома по суботах“.

Наступної суботи він з'явився. Пан Вальтер жив на бульварі Мальзерб у власному великому будинку, одна частина якого за економним звичаєм практичних людей здавалась у найми. Єдиний швейцар містився між двома ворітьми, одчиняв двері і для господаря і для пожилця та надавав кожному з двох входів виразного вигляду багатого й пристойного дома своєю прегарною постаттю церковного воротаря, своїми товстими литками, обтягненими білими панчолами, своєю парадною лівреєю з золотими гудзиками та яскраво-червоними обшлагами.

Прийомні зали були на першому поверсі, за передпокоем, оббитим килимами і відділеним портъерами. Двоє лакеїв дрімали на стільцях. Один із них узяв у Дюруа пальто, другий захопив його паличку, одчинив двері, випередив відвідувача на кілька кроків, потім, відійшовши вбік, дав йому пройти і вигукнув його ім'я в порожнє помешкання.

Молодий чоловік ніяково оглядався на всі сторони і побачив у дзеркалі людей, що сиділи, здавалось, дуже далеко. Він спершу помилився в напрямку, бо дзеркало обмануло його, потім пройшов ще дві порожні зали, щоб добратись нарешті до своєрідного маленького будуара, оббитого синім шовком з золотими гудзиками, де чотири дами розмовляли напівголосно навколо круглого стола з чашками чаю.

Не зважаючи на впевненість, набуту ним в своєму паризькому житті, а особливо в професії репортера, яка раз-у-раз стикала його з значними особами, Дюруа почув себе трохи збентеженим через сцену при вході та блукання по порожніх залах. Він пробурмотів:

— Пані, я дозволив собі ... — шукаючи очима господиню дома.

Вона подала йому руку, яку він взяв, уклонившись, і сказала:

— Ви дуже ласкаві, пане, що навідали мене, — і показала йому на крісло; сідаючи, він упав на нього, бо воно здалось йому далеко вищим, ніж було насправді.

Всі замовкли. Потім одна з жінок відновила розмову. Говорили про холод, що підсилювався, проте не досить, щоб припинити тифозну епідемію або щоб можна було кататись на коньках. І кожна з них висловила свою думку про мороз у Парижі; потім вони обмінялись думками про свої улюблені пори року, навівши всі банальні доводи, що залежуються в головах, немов порох у кімнатах.

Тихий звук дверей спонукав Дюруа повернути голову, і він побачив крізь прозорі дверці шибки, як наближається якась повна дама. Тільки но вона з'явилась у будуарі, одна з відвідувачок встала, потиснула всім руки й вийшла; молодий чоловік провів поглядом по амфіладі кімнат її чорну спину, на якій блищав стеклярус.

Коли вщухло хвилювання, спричинене цією зміною осіб, відразу ж заговорили без будьякого зв'язку з попереднім про марокканське питання і про війну

на сході, а також про важке становище Англії в Південній Африці. Дами обговорювали це, немов декламували якусь дуже часто повторювану світську й пристойну комедію.

Відбулась знову зміна осіб — увійшла маленька кучерява блондинка, а це призвело до виходу високої сухої особи середнього віку.

Заговорили про шанси пана Ліне на обрання в Академію. Дама, яка тільки що увійшла, була переконана, що його перемаже пан Кабанон-Леба, автор гарної французької віршованої переробки „Дон-Кіхота“ для сцени.

— Знаєте, цю річ поставлять наступної зими в Одеоні.

— Ах, так! Я напевне піду подивитись на цю високолітературну спробу.

Пані Вальтер відповідала лагідно, спокійно й байдуже, ніколи не міркуючи над змістом своїх слів, бо її думка була завжди готова наперед.

Помітивши, що темніє, вона подзвонила, щоб завітнали лампи, та слухала далі розмову, що плінула, немов запашний струмок; вона згадала нарешті, що забула зайти до гравера по запрошувальні картки на наступний званий обід.

Вона була трохи занадто повна, ще вродлива, того небезпечного віку, коли занепад жінки наближається. Вона підтримувала себе доглядом, обережністю, гігієною і пастами для шкіри. Вона здавалась розумною у всьому, поміркованою і розважливою, одною з тих жінок, що їх думки влаштовані на зразок французького саду. Там можна ходити, не дивуючись, і все ж таки почувати певні чари. Їй не бракувало розуму, — тонкого, скромного й певного розуму, що заступав у неї фантазію, — не бракувало добрості, відданості та спокійної доброзичливості для всіх і для всього. Вона помітила, що Дюруа нічого не говорить, що до нього не звертаються, що він здається трохи зніяковілим; а тому, що дами все ще не покінчили з Академією — з цією улюбленою темою, яка скрізь затримувала їх надовго, то спитала:

— А ви, пане Дюруа, — ви маєте бути обізнаним у цьому краще за всіх, — кому ж ви віддаєте перевагу?

Він відповів, не вагаючись:

— У цьому питанні, пані, я завжди беру до уваги не заслуги кандидатів, що завжди спірні, а їх вік та стан здоров'я. Я питав би не про їхнє звання, а про їхні недуги. Я не дізнавався б, чи вони зробили рифмований переклад із Лопе де - Веги, але докладно розпитався б про стан їхньої печінки, серця, нирок та спинного мозку. Для мене добра гіпертрофія, добра альбумінурія, а зокрема — добрий початок рухової атаксії важили б у сто разів більше, ніж сорок томів екскурсів про ідею батьківщини в поезії варварів.

Здивоване мовчання було відповіддю на цю думку.

Пані Вальтер спитала, усміхаючись:

— Чому ж так?

Він відповів:

— Тому, що я в усьому шукаю тільки втіхи для жінок. Академія ж, пані, цікавить вас насправді тільки тоді, коли помирає хтонебудь із академіків. Чим більше їх помирає, тим приємніше для вас. Але, щоб вони помирали швидко, треба призначати старих і хворих.

А що присутні лишались дещо здивованими, то він додав:

— Зрештою, і я такий самий, як ви, і я з великою приємністю читаю в паризькій хроніці про смерть якогонебудь академіка. Я відразу ж питаю себе: „Хто має заступити його?“ І я складаю свій список. Це гра, дуже мила, світська гра, в яку грають в усіх паризьких салонах кожного разу, коли вмирає хтонебудь з безсмертних: „Гра в смерть і сорок старих¹“.

Дами, все ще трохи збентежені, почали, проте, посміхатись — таке правдиве було його зауваження.

¹ Французька Академія налічує сорок дійсних членів, що їх звуть „безсмертними“.

Він закінчив, підводячись :

— Це ви ж обираєте їх, пані, а обираєте ви їх тільки для того, щоб бачити їх померлими. Отже, обирайте старих, дуже старих, якнайстаріших, і ніколи ні на що інше не зважайте.

Після цього він дуже граціозно попрощався.

Тільки но він зник, одна з жінок заявила:

— Це цікавий хлопець. Хто це ?

Пані Вальтер відповіла:

— Це один із наших співробітників, він покищо провадить у газеті тільки дрібну роботу, але в мене нема сумніву, що він швидко виб'ється.

Дюруа весело, широким кроком, пританцьовуючи, сховався униз по бульвару Мальзерб; він був задоволений своїм виступом і шепотів: „Гарний почин“.

Того вечора він помирився з Рашеллю.

Наступний тиждень приніс йому дві події: його призначили завідувачем хроніки і запросили на обід до пані Вальтер. Він відразу побачив зв'язок між цими двома новинами.

„Французьке життя“ було насамперед газетою для грошей, бо патрон був людина грошових справ: преса й депутатство служили йому тільки трампліном. Вживаючи добродушність, як зброю, він скрізь орудував під приязною маскою щирої людини, але в своїх справах, хоч би які вони були, користався тільки людьми, яких він сам промацав, випробував, винюхав, яких він вважав спритними, сміливими й гнучкими. Дюруа на посаді завідувача хроніки здавався йому цінним хлопцем.

Цей обов'язок виконував досі секретар редакції пан Буаренар, старий журналіст, коректний, пунктуальний і педантичний, немов урядовець. Вже тридцять років він секретарствував по редакціях одинадцяти різних газет, ні в чому не змінивши своєї манери чи поглядів. Він переходив із редакції до редакції, як із ресторану в ресторан, ледве помічаючи, що кухня має трохи інший смак. Політичні й релігійні погляди його не обходили. Він був відданий газеті, незалежно від її напрямку, тямив ро-

боту і був цінний своїм досвідом. Він працював, як сліпий, що нічого не бачить, як глухий, що нічого не чує, як німий, що ніколи ні про що не розмовляє. Проте в нього була чимала професійна чесність, і він аж ніяк не припустився б чогонебудь такого, що не вважав би порядним, чесним і коректним із свого спеціального професійного погляду.

Пан Вальтер, хоч і цинив його, проте часто виявляв бажання доручити хроніку — цей, як він казав, мозок газети — комунебудь іншому. Саме через хроніку поширюють новини, розпускають чутки, впливають на публіку й на ренту. Між двома звітами про світські вечірки треба вміти просунути, ніби ненавмисне, щось важливе, скорше натякнувши, ніж висловивши його. Треба через натяки дати здогадатись, у чому річ, спростувати таким способом, щоб чутка посилилась, або ж підтвердити таким манером, щоб ніхто не повірив сказаному. Треба, щоб у хроніці кожен знаходив щодня хоч один цікавий для нього рядок, бо тоді її читатимуть всі. Треба думати про все і про всіх, про всі шари, про всі професії, про Париж і провінцію, про військо і художників, про духовенство і університет, про урядовців і куртизанок.

Людина, що керує хронікою і командує батальйоном репортерів, мусить бути завжди в курсі справ, завжди напоготові, бути недовірливою, передбачливою, хитрою, спритною і гнучкою, здатною на всякі підступи та обдарованою непомильним нюхом, щоб розпізнавати брехливу новину з першого погляду, щоб розуміти, що саме слід сказати, а що замовчати, щоб догадуватись, що саме зацікавить публіку; і крім того вона повинна вміти подати це так, щоб вражіння зросло.

Пан Буаренар мав довгу практику, але йому бракувало майстерності і шику; а особливо бракувало йому тих вроджених хитрощів, які були потрібні, щоб кожного дня вгадувати таємні думки патрона.

Дюруа мав провадити справу досконало; він чудово доповнював собою редакційний склад цього

листка, „що плив по державних акціях та політичних реакціях“— за висловом Норбера де - Варенна.

Натхненниками і справжніми редакторами „Французького життя“ було з півдюжини депутатів, зацікавлених у всіх спекуляціях, які починав або підтримував його директор. У палаті депутатів їх звали „вальтерівською бандою“ і заздрили їм, бо ж вони напевне мали заробляти гроші вкупі з Вальтером і через Вальгера.

Форестье, редактор політичного відділу, був тільки підставною особою цих дільців, виконавцем їх намірів. Вони підказували йому програмні статті, які він завжди мусів писати у себе дома, щоб робити це,— казав він,— спокійно.

А щоб надати газеті літературного й паризького тону, до неї притягли двох відомих письменників різних жанрів — Жака Ріваля, автора злободенних нарисів, і Норбера де - Варенна, поета і автора нарисів на вільну тему, або скоріше, новел у новій манері.

Далі задешево дістали серед численного продажного племені літераторів на всі руки: критиків мистецтва — малярського, музичного, театрального, редакторів судового і спортивного відділів. Дві світські дами — „Рожеве доміно“ і „Біла лапка“ — надсилали світські новини, обмірковували проблеми моди, елегантності, етикету, гарного тону та розповідали нескромні речі про великосвітських дам.

І „Французьке життя“ „плило по акціях і реакціях“, кероване всіма цими різноманітними руками.

Дюруа був ще наверху блаженства в наслідок призначення завідувачем хроніки, коли одержав невеличку гравіровану картку і прочитав на ній: „Пан і пані Вальтер просять пана Жоржа Дюруа зробити їм ласку і завітати до них на обід у четвер 20 січня“.

Ця нова ласка, що спала на нього слідом за попередньою, сповнила його такою радістю, що він поцілував запрошення, як зробив би це в любовним листом. Потім він розшукав касира, щоб обговорити важливу грошеву проблему.

Завідувач хроніки має звичайно власний бюджет, з якого він платить репортерам за добрі чи посередні відомості, принесені йому, як ото садівники приносять свої продукти до продавця сезонної садовини.

Дюруа було визначено на початок тисяча двісті франків на місяць, і він був певен, що залишить із цих грошей значну частину в себе.

На його настирливі вимоги касир дав йому на решті авансом чотирьох франків. Він у перший момент мав твердий намір надіслати пані де - Марелль ті двісті вісімдесят франків, що був винен; проте він відразу ж зміркував, що в нього тоді залишиться в руках тільки сто двадцять франків — зовсім недостатня сума, щоб організувати як слід своє нове діло, — і він відклав цю сплату на дальший час.

Протягом двох днів він влаштовувався на новому місці, доставши в спадщину окремих стіл і картотеку для листування в просторій спільній кімнаті співробітників редакції. Він зайняв один куток цієї кімнати, тим часом як другим кутком володів Буаренар, що його чорне, наче смола, не зважаючи на вік, волосся завжди звисало над якимнебудь папірцем.

Довгий стіл у центрі кімнати належав мандрівним співробітникам. Звичайно він служив їм за лавку, і вони сиділи на ньому, звисивши ноги вздовж його края або по - турецькому — посередині стола. Їх набиралось часом п'ятеро чи шестеро, вони сиділи на цьому столі і довго грали в більбоке в позі китайських бовванчиків.

Ця розвага нарешті сподобалась і Дюруа, він починав уже вдосконалюватись у ній під керівництвом і завдяки порадам Сен - Потена.

Форестье, що хворів дедалі більше, довірив йому своє гарне більбоке з тропічного дерева — те, що він купив останнім і знаходив трохи важкуватим — і Дюруа міцною рукою підкидав товсту чорну кулю на кінці мотузка, рахуючи тихенько:

— Раз - два - три - чотири - п'ять - шість.

Йому уперше вдалось дістати двадцять очок саме того дня, коли він мав обідати у пані Вальтер. „Гарний день,— подумав він,— мені щастить в усьому“, бо вправність щодо більбоке справді надавала своєрідної переваги в редакції „Французького життя“.

Дюруа покинув редакцію рано, щоб мати час одягтись.

Він пішов угору по Лондонській вулиці, коли побачив невеличку жінку, що йшла попереду нього. Фігурою вона скидалася на пані де-Марелль. Він відчув, як гаряча кров кинулась йому в обличчя, і його серце почало стукотіти. Він перейшов вулицю, щоб подивитись на неї в профіль. Вона спинилась, щоб теж перейти вулицю. Це була помилка; він зітхнув вільно.

Він уже часто питав себе, як йому слід було б поводитись, зустрівши пані де-Марелль віч-на-віч. Привітати її чи прикинутись, що він її не бачить?

„Я вдав би, що не побачив її“,— подумав він.

Було холодно, замерзлі струмки скрізь вкрила льодова кора. Тротуари здавались сухими й сірими під газовим світлом.

Увійшовши до себе, Дюруа подумав:

— Треба змінити квартиру. Ця мені тепер уже не личить.

Він почував себе бадьорим і веселим, здатним бігати по дахах, і голосно повторював, походжаючи від ліжка до вікна:

— Це ж, нарешті, пощастило? Пощастило! Слід написати батькові.

Він час од часу писав своєму батькові; і його лист завжди вносив жваву радість у невеличкий нормандський шинок при шляху на високому горбі над Руаном і просторою долиною Сени.

Він також час од часу одержував синій конверт з написаною грубою тремтячою рукою адресою, і неодмінно читав одні й ті самі рядки на початку батьківського листа:

„Мій любий сину, цим сповіщаємо тебе, що в нас,

у твоєї матері та в мене, все гаразд. Новин тут небагато. Однак, скажу тобі...”

І він зберігав у серці інтерес до сільських подій, до сусідських новин і до стану землі та врожаю.

Він повторив, зав'язуючи білий галстук перед своїм дзеркальцем:

— Слід написати батькові завтра ж. Якби він мене побачив сьогодні ввечері в тому домі, куди я йду,— аж остовпів би старий! Слово честі, я зараз пообідаю так, як йому ніколи не доводилось.

І він раптом уявив собі тамтешню чорну кухню за залою порожнього кафе, кастрюлі, що кидають жовті відблиски вздовж стін, кота перед каміном носом до вогню, в позі скорченої химери, дерев'яний стіл, що з часом зробився масним від пролитих рідин, супницю, що парує посередині стола, запалену свічку між двох тарілок. Він уявив також чоловіка й жінку, батька й матір — цих двох селян з повільними рухами, уявив, як вони їдять суп маленькими ковтками. Він знав найдрібніші зморшки на їхніх старих обличчях, найдрібніші рухи їхніх рук і голови. Він навіть знав, що саме вони кажуть одне одному щовечора, вечеряючи віч на віч.

Він знову подумав:

— Треба буде мені нарешті навідатись до них.

Але його туалет був уже готовий, він загасив світло й зійшов униз.

На зовнішньому бульварі до нього чіплялись дівчата. Він відповідав їм, звільняючи руку: „Дайте мені спокій!“ — відповідав з гострим презирством, немов вони його образили. За кого ж вони його мали? Ці шлюхи не вміють розбиратися в людях. Його чорний фрак, надягнений для того, щоб піти в ньому на обід до дуже багатих, дуже відомих, дуже значних осіб, надавав йому свідомості, що він став іншою людиною, світською людиною, справжньою великосвітською людиною.

Він впевнено увійшов в освітлений високими бронзовими канделябрами передпокій і невимушеним жестом віддав свою паличку й пальто двом лакеям, що наблизились до нього.

Всі зали були яскраво освітлені. Пані Вальтер приймала в другій, найбільшій. Вона зустріла його з чарівною усмішкою. Він потиснув руку двом чоловікам, що прийшли перед ним — панові Фірмену і панові Ларош-Матьє, депутатам, анонімним редакторам „Французького життя“. Пан Ларош-Матьє користався в газеті особливим авторитетом через свій великий вплив у Палаті депутатів. Ніхто не сумнівався, що він стане колись міністром.

Потім з'явилось подружжя Форестьє — пані Форестьє була чарівна в рожевому вбранні. Дюруа дуже здивувався, побачивши, як близько вона знайома з тими двома депутатами. Вона тихенько розмовляла хвилин з п'ять коло каміна з паном Ларош-Матьє. Шарль здавався виснаженим. Він дуже схуд за останній місяць і кашляв безперервно, повторюючи:

— Я мусів би зважитись поїхати на південь — кінчати там зиму.

Норбер де-Варенн і Жак Ріваль з'явилися разом. Потім у глибині приміщення відчинились двері, і ввійшов пан Вальтер з двома дорослими дівчатами, віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років; одна з них була поганенька на вроду, а друга — гарна.

Дюруа вже знав, що патрон — батько родини, проте його охопив подив. Якщо він колинебудь і думав про дочок свого директора, то тільки так, як думають про далекі краї, яких ніколи не побачиш. До того ж він уявляв їх собі малятками, а побачив перед собою жінок. Через це він відчув ту легку внутрішню турботу, до якої призводить всяка несподіванка.

Коли його представили їм, вони подали йому по черзі руку, відійшли і сіли коло столика, що напевне був призначений саме для них, і почали перебирати купку шовкових моточків у кошику.

Чекали ще когось, всі мовчали; почувалася та своєрідна ніяковість, що виникає перед обідом між людьми, які потрапляють не у властиву їм інтелектуальну сферу після своїх різноманітних занять протягом дня.

Дюруа знічев'я підвів очі до стіни, і пан Вальтер сказав йому здалека, з видимим бажанням похвалитися своїм добром:

— Ви дивитесь на мої картини?

Це „мої“ прозвучало особливо виразно.

— Я зараз покажу їх вам.

Він узяв лампу, щоб можна було розглянути всі деталі.

— Тут пейзажі,— сказав він.

Посередині стіни було велике полотно Гільме — нормандський пляж під грозовим небом. Під ним — ліс, пензля Арпіньї, далі — алжирська рівнина, пензля Гійеме, з верблюдом на обрії, великим верблюдом на високих ногах, схожим на якийсь дивний монумент.

Пан Вальтер перейшов до сусідньої стіни і об'явив серйозним тоном, немов церемоніймейстер.

— Високе мистецтво.

Це були чотири картини: „Відвідини госпіталю“ Жерве; „Жниця“ Бастьєн-Лепаж; „Вдова“ Бугро і „Страта“ Жан-Поля Лоранса. Цей останній твір змальовував, як загін синіх розстрілює вандейського священика під стіною його церкви.

На поважному обличчі патрона промайнула усмішка, коли він показав на дальшу стіну.

— Огут художники - фантазери.

Спочатку помітили невеличке полотно Жана Бєро, під назвою „Вгорі й унизу“. На ньому гарна парижанка сходила по східцях трамвая під час руху. Її голова вже була на рівні імперіала, і пани, що сиділи на лавах, з жадібним задоволенням помітили молоде обличчя, що наближалось до них, тим часом як чоловіки, що стояли на нижній площадці, розглядали одні з виразом досади, а інші — бажання ноги молодої жінки.

Пан Вальтер держав лампу якнайвище і повторював, сміючись пустотливо:

— Що? Хіба ж не втішно? Хіба ж не втішно?

Потім він освітив „Рятування вtoplениці“ Ламбера.

Посередині стола, прибраного після обіду, сиділо кошеня й здивовано і занепокоєно розглядало муху,

що потопала в склянці води. Воно піднесло лапку, гстове швидким рухом виловити муху. Проте воно ще не зважилось. Воно вагалось. Що ж то воно зробить?

Потім патрон показав полотно Детайля „Лекція“, що змальовувало, як солдат у казармі вчить пуделя бити в барабан. При цьому він сказав:

— Скільки дотепу!

Дюруа сміявся, виявляючи цим сміхом свою похвалу, захоплювався:

— Чудово, чудово, чуд...

Він одразу спинився, почувши позад себе голос пані де-Марелль, яка тількищо ввійшла.

Патрон далі освітлював полотна і давав свої пояснення до них.

Він показував тепер акварель Моріса Лелуара „Перешкода“. На ній був намальований портшез, що зупинився, бо на вулиці йому заступила прохід бійка між двома простими хлопцями, молодцями, що змагались як геркулеси. Крізь вікно портшеза висовувалось чарівне жіноче обличчя, що дивилось... дивилось... без нетерплячки, без страху і навіть з певним захопленням на битву цих двох тварюк.

Пан Вальтер казав далі:

— В мене є ще інші картини в дальших кімнатах, але вони належать менш відомим, менш визнаним художникам. А тут — моя добірна колекція. Тепер я купую картини молодих, зовсім молодих, тримаю їх про запас у внутрішніх приміщеннях та чекаю моменту, коли автори прославляться.

І додав зовсім тихо:

— Тепер саме час купувати картини. Художники здихають з голоду. У них ні копійки, ні копійки...

Дюруа нічого не бачив і слухав, не розуміючи. Пані де-Марелль була тут, позад нього. Що ж йому робити? Якщо привітати її, то чи не одвернеться вона від нього, чи не скаже йому чогось образливого? Якщо не наблизитись до неї, то що подумують інші?

Він сказав собі: „У всякому разі треба виграти час“. Він так хвилювався, що на мить йому спало

на думку вдати якесь раптове нездужання, що дозволило б йому піти геть.

Огляд картин було кінчено. Патрон відійшов, щоб поставити лампу на місце і привітати останню гостю; а Дюруа тимчасом знову сам почав розглядати полотна, немов він ще не надивився на них.

Він був спантеличений. Що ж йому робити? Він чув голоси, уривки розмов. Пані Форестье покликала його:

— Будь ласка, пане Дюруа.

Він підбіг до неї. Це вона хотіла рекомендувати йому якусь приятельку, що мала влаштувати в себе свято і бажала, щоб замітка про це була надрукована в хроніці „Французького життя“.

Він бурмотів:

— Та звичайно ж, пані, звичайно ж...

Пані де-Марелль була тепер зовсім близько коло нього. Він не наважувався обернутись, щоб відійти.

Раптом він подумав, що збожеволів; вона голосно сказала:

— Добрий день, любий друже! Ви вже не впізнаєте мене?

Він швидко обернувся. Пані де-Марелль стояла перед ним, посміхаючись, з очима, повними радості і приязні. І вона подала йому руку.

Він взяв її, тремтячи, ще побоюючись якихнебудь хитрощів і підступу. Вона лагідно додала:

— Що з вами? Вас зовсім не видно.

Він запинався, неспроможний опанувати себе:

— Та в мене було багато роботи, багато роботи. Пан Вальтер доручив мені нову посаду, яка вимагає від мене дуже багато клопоту.

Вона відповіла, все ще дивлячись йому в вічі, при чому він не міг знайти в її погляді нічого, крім прихильності:

— Я знаю. Проте це не причина забувати своїх друзів.

Їх розлучила повна дама, яка тількищо ввійшла, повна дама в декольте, з червоними руками, з червоними щоками, претенціозно одягнена й зачесана;

вона ступала так, що навіть у її ході відчувалось, які важкі й товсті в неї стегна.

Помітивши, що до неї ставилися всі з великою пошаною, Дюруа спитав у пані Форестье :

— Хто ця особа ?

— Віконтеса де-Персмюр, та, що підписується „Біла лапка“.

Він остовпів і ледве стримав себе, щоб не зареготатись.

— Біла лапка! Біла лапка! А я ж уявляв собі молоду жінку, таку, як ви. Так оце „Біла лапка“! Ах, яка ж вона гарна! Дуже гарна!

Слуга з'явився в дверях і об'явив : „Обід подано, панове“.

Обід був банальний і веселий, один із тих обідів, де розмовляють про все і ні про що. Дюруа сидів між старшою дочкою патрона — поганенькою — панною Розою і пані де-Марелль. Останнє сусідство трохи турбувало його, хоч вона мала дуже задоволений вигляд і розмовляла з звичайною дотепністю. Спочатку він хвилювався, почував себе незручно, вагався, немов музикант, що збився з тону. Проте певність потроху повернулася до нього, і їхні погляди, раз-у-раз зустрічаючись, розпитували один одного, інтимно, майже чуттєво, з'єднувалися, як колись.

Раптом він відчув, як щось під столом торкнулось його ноги. Він тихо посунув ногу і натрапив на ногу сусідки, що не відсторонилась від цього дотику. В цей момент вони не розмовляли між собою, бо обое обернулись до інших своїх сусідів.

Дюруа з тремтячим серцем ще трохи присунув своє коліно. Йому відповів легкий потиск. Тоді він зрозумів, що їхнє кохання відновлюється.

Що говорили вони після цього? Майже нічого, але їхні губи тремтіли при кожному погляді.

Проте молодий чоловік, бажаючи бути ввічливим з дочкою свого патрона, час од часу звертався до неї з якоюнебудь фразою. Вона відповідала так само, як це зробила б на її місці її мати — ніколи не задумуючись над змістом своїх слів.

Направо від пана Вальтера сиділа віконтеса де-Персмюр з виглядом принцеси. Дюруа було весело дивитись на неї, і він тихенько спитав у пані де-Марелль:

— А чи знаєте ви другу, ту, що підписується „Рожеве доміно“?

— Звичайно, знаю — баронесу де-Лівар?

— Вона такого ж самого сорту?

— Ні. Але не менш цікава. Висока, суха, шістдесяти років, з фальшивими кучерями, з вставленими зубами, з поглядами часів реставрації і з туалетами тієї ж самої епохи.

— Де ж вони відшукали цих феноменальних літераторок?

— Уламки знаті завжди виловлюються вискочнями з буржуазії.

— І це й уся причина?

— Це й уся причина.

Далі розпочалась політична дискусія між патроном, двома депутатами, Норбером де-Варенном і Жаком Рівалем. Вона тривала аж до десерту. Коли повернулись у салон, Дюруа знов наблизився до пані де-Марелль і, дивлячись їй прямо в вічі, сказав:

— Чи дозволите провести вас додому сьогодні?

— Ні.

— Чому?

— Тому, що пан Ларош-Матьє, мій сусід, проводить мене до самих дверей кожного разу, коли я тут обідаю.

— Коли ж я вас побачу?

— Приходьте завтра до мене снідати.

І вони розійшлись, нічого більше не сказавши.

Дюруа залишався недовго, бо вечірка здалась йому одноманітною. На сходах він наздогнав Норбера де-Варенна, який теж тількищо вийшов. Старий поет узяв його під руку. Він уже не боявся його суперництва в газеті, бо їхнє співробітництво мало зовсім різний характер, і він виявляв тепер до молодого чоловіка доброзичливість старого родича.

— Чи ви не проведете мене трохи по дорозі? — сказав він.

Дюруа відповів :

— Охоче, любий учителю.

І вони поволі рушили вниз по бульвару Мальзерб. Париж був майже пустинний в цю холодну ніч, одну з тих ночей, що здаються просторішими від інших, коли зорі, здається, світять з більших високостей, а повітря приносить в своїх льодових подихах щось із надзоряної далечини.

В перші хвилини ці двоє чоловіків не розмовляли між собою. Потім Дюруа сказав, аби не мовчати :

— Цей пан Ларош - Матьє виглядає дуже розумним, дуже освіченим.

Старий поет пробурмотів :

— Ви гадаєте ?

Молодий чоловік завагався, здивувавшись.

— Авжеж; зрештою, він має репутацію одного з найздатніших у палаті депутатів.

— Можливо. В царстві сліпих і одноокого вважають за короля. Бачите, всі ці люди — мізерні, бо їх розум замкнений між двома стінами — між грішми та політикою. Це педанти, любий мій, з якими не можна розмовляти ні про що, ні про що таке, що ми любимо. Їх інтелект — у глибині мулу, або, скорше, у глибині болота, як Сена в Аньєрі. Ах, як важко знайти людину, що мала б простір у думках, що давала б вам відчуття того великого подиву широчини, яким дихають на морському побережжі. Я знав кількох таких, але вони померли.

Норбер де - Варени говорив ясным, але стриманим голосом, що залунав би в нічному мовчанні, якби він дав йому волю. Він здавався надто схвильованим і сумним — охопленим тим сумом, що спадає часом на душі, примушуючи їх здригатись, як здригається земля під льодовою корою.

Він казав далі :

— Зрештою, це ж байдуже — трохи більше таланту, чи трохи менше — коли всьому є кінець.

І він замовк. Дюруа, що почував себе цього вечора весело, сказав, усміхаючись :

— Ви сьогодні в поганому настрої, любий маестро. Поет відповів :

— Я в такому настрої завжди, дитино моя, і з вами через кілька років буде те саме, що й зо мною. Життя — це гора; доки сходиш уверх, дивишся на вершину і відчуваєш себе щасливим; але, коли зійдеш нагору, то раптом помічаєш схил і кінець, а це — смерть. Це триває довго, коли йдеш уверх, а вниз сходиш швидко. У ваших літах відчуваєш себе радісно, сподіваєшся сили-силенної різних речей, а вони, зрештою, ніколи не з'являються. А в моїх літах нічого вже не чекаєш ... крім смерті.

Дюруа засміявся:

— Слово честі, від ваших слів мене мороз дере по шкірі.

Норбер де-Варенн вів далі:

— Ні, сьогодні ви мене не розумієте, але пізніше ви пригадаєте те, що я вам зараз скажу. Бачите, настає такий день — а для багатьох він настає рано — коли, мовляв, годі вже сміятись, бо поза всім, що бачиш, помічаєш смерть. О, ви, ви навіть не розумієте цього слова — смерть. У ваші літа воно нічого не означає. А в мої — воно жахливе. Так, це починаєш розуміти відразу, невідомо чому, невідомо з якого приводу, і тоді все в житті змінює свій вигляд. Щодо мене, то вже п'ятнадцять років, як я її відчуваю, вона точить мене в середині, немов якийсь черв'як. Я чув, як вона потроху, місяць-у-місяць, година-в-годину розхитувала мене, немов будинок, що має завалитись. Вона скалічила мене так, що я не впізнаю себе самого. В мене вже нема більше нічого мого, нічого від мене, того радісного, свіжого й міцного чоловіка, яким я був у тридцять років. Я бачив, як вона робила сивим моє чорне волосся. Та ще з якою досвідченою і жорстокою повільністю! Вона взяла в мене мою тугу шкіру, мої м'язи, мої зуби, все моє колишнє тіло, а залишила мені саму тільки розпачливу душу, яку вона теж скоро забере. Так, вона покришила мене, паскудниця, вона тихенько і жахливо кожну мить руйнувала мою істоту. І тепер я чую свою смерть в усьому, що я роблю. Кожен крок наближає мене до неї, кожен рух, кожен подих прискорює її лиху

роботу. Дихати, спати, пити, їсти, працювати, мріяти, робити все, що ми робимо, це означає вмирати. Нарешті, жити — це теж означає — вмирати. О, ви про це дізнаєтесь! Якби ви поміркували хоч чверть години, ви зрозуміли б. Чого ви сподіваєтесь? Кохання? Ще кілька поцілунків і ви станете безсилим. А далі що? Гроші? Навіщо? Щоб платити жінкам? Ото щастя! Щоб багато їсти, набути черева та кричати цілі ночі від подагри? А ще що? Слава? Навіщо вона, коли вже не можна зривати її в формі кохання? А що далі? Скрізь, кінець - кінцем, смерть. Щодо мене, то я бачу її тепер так близько, що часто мені хочеться простягти руку, щоб відштовхнути її. Вона вкриває землю і сповнює простір. Я нахожу її скрізь. Маленькі тварини, розчавлені на шляху, листя, що опадає, сиве волосся, помічене мною в бороді друга, — все це крає мені серце і кричить: „Ось вона!“ Вона псує мені все, що я роблю, все, що я бачу, все, що я їм і п'ю, все, що я люблю, — місячне сяйво, схід сонця, морські простори, гарні річки, повітря літніх вечорів, яке так приємно вдихати.

Він ішов тихенько, трохи засапуючись, мріючи вголос, майже забувши, що його слухають.

Він почав знову:

— І ніколи жодна істота не повертається, ніколи... Зберігаються форми — статуї, зліпки, що відтворюють схожі предмети; але моє тіло, моє обличчя, мої думки, мої бажання не з'являться вже ніколи. А втім, народжуватимуться мільйони, мільярди істот, що матимуть на кількох квадратних сантиметрах ніс, очі, лоб, щоки і рот, як у мене, та й душу, як у мене, хоч сам я ніколи не повернусь; ніколи ніщо моє, що можна було б упізнати, не в'явиться знову в цих незліченних і різних створіннях — нескінченно різних, хоч приблизно схожих. За що ж ухопитись? До кого звернутися з зойками розпачу? В що можемо ми вірити? Всі релігії — безглузді з їх дитячою мораллю і з егоїстичними обіцянками; вони дивовижно дурні. Сама тільки смерть певна.

Він спинився, взяв Дюруа за борт його пальта і сказав повільно:

— Думайте про все це, юначе, думайте про це дні, місяці й роки, і ви побачите життя з іншого боку. Спробуйте ж визволитись від усього, що оточує вас, зробіть надлюдське зусилля, щоб відступитись за життя від свого тіла, своїх інтересів, своїх думок і цілої людськості, щоб глянути в інший бік, і ви зрозумієте, як мало важать суперечки романтиків і натуралістів та дискусія про бюджет.

Він пішов далі швидким кроком.

— Ви відчуєте також жахливу тугу тих, що зневірились у всьому. Ви безтямно пручатиметесь, утопаючи в сумнівах. Ви закричите в усі сторони: „Рятуйте!“ — і ніхто не відповість вам. Ви простягатимете руки, ви благатимете допомоги, кохання, утіхи, визволення — і ніхто не прийде до вас. Чому ми так мучимось? Тому, що ми, безперечно, народились, щоб більше жити матерією, і менше — духом; але мислення утворило диспропорцію між станом нашого вирослого розуму і непорушними умовами нашого життя. Гляньте на посередніх людей: якщо тільки на них не впадуть великі катастрофи, вони почувають себе задоволено, не відчуваючи спільного лиха. Тварини теж не відчувають його.

Він ще раз спинився, подумав кілька секунд, а потім сказав стомлено й покійно:

— А щодо мене, то я пропаща істота. В мене нема ні батька, ні матері, ні брата, ні сестри, ні дружини, ні дітей, ні бога.

І додав, помовчавши:

— В мене є сама тільки рима.

Потім, підвівши голову до неба, де блищало біде обличчя повного місяця, він продекламував:

І я шукаю слів, щоб розгадати справу,
В порожнім небі, де світило біде плава.

Вони дійшли вже до мосту Згоди, мовчки перейшли його, потім пішли вздовж Бурбонського палацу. Норбер де-Варенн знову заговорив:

— Одружіться, мій друже, тоді вам не доведеться знати, що таке жити насамоті в мої літа. Самотність сповнює мене тепер страшною тугою — самотність у кімнаті, коло каміна, ввечері. Мені тоді здається, що я сам-один на землі, жахливо самотній, оточений невідомими небезпеками, якимись незаними й грізними речами; і стіна, що відмежовує мене від мого невідомого сусіда, віддаляє мене від нього так само, як і від зір, які я бачу у вікно. Якась гарячка охоплює мене, гарячка болю і страху, а мовчання стін жахає мене. Воно таке глибоке й сумне, це мовчання кімнати, де живеш сам-один. Це ж мовчання пригнічує не тільки тіло, але й душу; і коли рипнуть якісь меблі, то здригаєшся аж до серця, бо не сподівався ніякого шуму в цьому похмурому житті.

Він знову помовчав, а потім додав:

— Для того, хто постарів, добре, коли є діти.

Вони дійшли до середини Бургонської вулиці. Поет спинився перед високим будинком, подзвонив, потиснув руку Дюруа і сказав йому:

— Забудьте всю цю старечу балаканину, юначе, і живіть відповідно до вашого віку; прощайте!

І зник у чорному коридорі.

Дюруа пішов далі з сумним серцем. Йому здавалось, наче йому тількищо показали якусь повну кісток яму, яму, куди він неминуче має колись упасти. Він прошепотів:

— Слово честі, йому, мабуть, невесело живеться. Я не хотів би дивитися з крісла на балконі на хід його думок, чорт його забирай!

Проте, спинившись, щоб дати пройти напарфумованій жінці, що вийшла з коляски, повертаючись до дому, він вдихнув глибоким жадібним подихом аромат вербени та ірису, що полинув у повітрі. Його легені й серце раптом затремтіли надією і радістю; і спогад про пані де-Марель, яку він мав побачити наступного дня, охопив його з голови до ніг.

Все йому посміхалось, життя ніжно вітало його. Яка це гарна річ — здійснення надій.

Він заснув, наче в якомусь сп'янінні, і встав рано,

щоб прогулятись пішки в авеню Булонського лісу, перш ніж піти на своє рандеву.

Вітер змінився, і погода покращала за ніч; було тепло й сонячно, як у квітні. Всі постійні одвідувачі Булонського лісу вийшли цього ранку на заклик ясного й тихого неба.

Дюруа ступав поволі, п'ючи легке повітря, солодке, немов весняні ласощі.

Він пройшов тріумфальну арку Зорі і пустився по великій алеї, напроти вершників. Він дивився, як їхали риссю чи галопом чоловіки і жінки, світські багатії; але тепер він ледве заздрив їм. Він знав їх майже всіх на ім'я, знав цифру їхніх прибутків і таємну історію їхнього життя, бо його службові обов'язки зробили з нього щось на зразок довідника паризьких знаменитостей та скандалів.

Проїжджали амазонки, стрункі і затягнуті в темні свої вбрання, з якимось наче гордовитим і неприступним виглядом, властивим багатьом жінкам, коли вони верхи на коні; і Дюруа потішався тим, що промовляв півголосно, як промовляють молитву в церкві, імена, титули та звання їхніх справжніх або гаданих коханців; часом навіть, замість сказати: „Барон де - Танколе“, „Принц де - ла - Тур - Ангерран“, — він шепотів: „Лесбос: Луїза Мішо з „Водевіля“, „Роза Маркетен, з „Опери“.

Ця гра дуже бавила його, неначе він викривав слід суворої зовнішності довічне й глибоке безчестя людське, а це звеселяло його, збуджувало й утішало.

Потім він промовив уголос: „Зграя лицемірів“, — і почав шукати очима тих вершників, про яких розповідали найсумнівніші історії.

Він побачив чимало таких, яких підозривали в шулерстві, для яких клуби були принаймні головним джерелом існування — єдиним джерелом і, в усякому разі, підозрілим.

Інші, особи дуже відомі, жили виключно на ренту своїх дружин — це всі знали точно; ще інші — на ренту своїх коханок — так запевняли. Багато хто з них сплатив свої борги (благородний вчинок), при

чому аж ніяк не можна було догадатись, звідки вони дістали потрібні гроші (дуже сумнівна таємниця). Він бачив фінансистів, що їхнє безмежне багатство почалось з крадіжки, і яких приймали всюди, в найблагогородніших домах; далі — людей, таких ушанованих, що дрібні буржуа знімали шапки перед ними, хоч їхні нахабні спекуляції у великих державних підприємствах не становили таємниці для того, хто знав зворотну сторону світу.

В усіх них були чванливі постаті, гордовиті по-смішки, зухвалі погляди — і в тих, що з бакенбардами, і в тих, що з вусами.

Дюруа все сміявся, повторюючи: „Наволоч, погань, справжня банда“.

Та ось промчала риссю чудова низька відкрита коляска, запряжена двома стрункими білими кіньми, гриви та хвости яких віяли в повітрі; ними правила невеличка молода блондинка — відома куртизанка; два групи сиділи позад неї.

Дюруа спинився, бажаючи привітати оплесками цю жінку, що зробила собі кар'єру через кохання і зухвало пишалась тут, в годину гуляння лицемірних аристократів, своєю безсоромною розкішшю, заробленою в ліжку. Він, мабуть, невиразно відчував, що між нею і ним є щось спільне, є якийсь природний зв'язок, що вони — однакової породи, з однаковою душею, і що він дійде успіху завдяки зухвалім заходам такого ж самого сорту.

Назад він ішов тихше, з теплим задоволенням у серці, і досяг дверей своєї колишньої коханки трохи раніше визначеного часу.

Вона зустріла його з поцілунком, немов не було між ними ніякого розриву; вона навіть забула на кілька хвилин ту розумну обережність, завдяки якій не дозволяла пестошів у себе дома.

Потім вона сказала йому, цілуючи закручені кінчики його вусів:

— Ти не знаєш, яке лихо спало на мене, любий? Я сподівалась гарного медового місяця, а мій чоловік приїздить на мою голову аж на півтора місяця: він узяв відпустку. Та я ж не хочу лишатись аж

півтора місяця без тебе, особливо після нашої сварки; і ось як я влаштувала справу. Ти прийдеш до мене обідати в понеділок, я вже казала йому про тебе. Я познайомлю тебе з ним.

Дюруа вагався, трохи зніяковівши, бо він ніколи ще не опинявся віч-на-віч з чоловіком, жінкою якого він володів. Він побоювався, що його зрадить щонебудь — яканебудь непевність, погляд або що. Він пробурмотів:

— Ні, краще вже я не буду знайомитися з твоїм чоловіком.

Вона обстоювала, стоячи перед ним дуже здивована, з наївно розплющеними очима.

— Та чому ж? Це ж смішно! Адже таке трапляється щодня. Я ніколи не подумала б, що ти такий дурненький.

Він образився:

— Ну, гаразд, я прийду обідати в понеділок.

Вона додала:

— Щоб це здавалось зовсім природним, я покликаю й подружжя Форестье, хоч це мене, зрештою, не тішить — приймати в себе дома.

До понеділка Дюруа не думав більше про це побачення; та ось, уже ідучи по сходах у пані де-Марелль, він почув себе дивно збентеженим — не тому, що йому було гидко потиснути руку цьому чоловікові, пити його вино та їсти його хліб, ні — він просто чогось боявся, сам не знаючи чого.

Його провели в залу, і він чекав там, як завжди. Потім двері кімнати одчинились, і він побачив високого сивобородого чоловіка, з орденом у петличці, поважного й коректного, що наблизився до нього з підкресленою чемністю і сказав:

— Моя дружина часто говорила мені про вас, пане, і мені дуже приємно познайомитися з вами.

Дюруа підійшов до нього, намагаючись надати своєму обличчю виразної щирості, і з прибільшеною енергією потиснув простягнену руку господаря. Коли вони сіли, він не знав, що йому сказати.

Пан де-Марелль підкинув дровину в камін і спитав:

— Ви вже давно займаєтесь журналістикою?

Дюруа відповів:

— Лише кілька місяців.

— А, то ви швидко посунулись!

— Так, досить швидко.— І він почав розмовляти навмання, не дуже думаючи про свої слова, повторюючи всі загальники, що вживаються між мало-знайомими людьми. Він тепер заспокоювався і починав вважати ситуацію дуже втішною. Він роздивлявся серйозне й шановне обличчя пана де-Марелля, відчуваючи приховану посмішку на своїх губах і думаючи: „Це ж саме я тобі роги ставлю, старий, роги ставлю“. І його проймало якесь таємне, порочне задоволення, радість злодія, що спритно вкрав, уникнувши підозри, підступна чарівна радість. Йому схотілось раптом заприятелювати з цим чоловіком, здобути його довіру, примусити його розповісти всі приховані таємниці свого життя.

Раптом пані де-Марелль увійшла до кімнати і, озирнувши їх сміючим і непроникливим оком, підійшла до Дюруа, що не наважився при її чоловікові поцілувати їй руку, як він це завжди робив.

Вона була спокійна й весела, як людина, що звикла до всього і через своє природжене й щире лукавство вважає цю зустріч природною і простою. З'явилась і Лоріна і стриманіше, ніж звичайно, підставила своє чоло Жоржеві, бо присутність батька бентежила її. Мати сказала їй:

— Що ж, ти сьогодні вже не звеш його любим другом?

Дівчинка зашарілась, немов учинили якусь велику нескромність, висловили те, чого не слід було казати, викрили інтимну і трохи грішну таємницю її серця.

Коли прибули Форестье, всі жахнулись від вигляду Шарля. Він страшенно схуд і зблід за останній тиждень і кашляв безперестанку. Він, зрештою, сказав, що вони виїжджають до Канн у наступний четвер з наполегливої вимоги лікаря.

Вони пішли додому рано, і Дюруа сказав, хитаючи головою:

— Гадаю, що йому вже небагато лишилось. Він недовго протягне.

Пані де - Марелль лагідно ствердила:

— О, це пропаша людина. Ось кому пощастило знайти собі хорошу жінку.

Дюруа спитав:

— Вона багато допомагає йому?

— Та вона робить усе. Вона в курсі всіх справ. Вона знає всіх, хоч здається, ніби вона ні з ким не бачиться; вона дістає все, що хоче, як хоче і коли хоче. О, нема іншої такої тонкої, спритної інтриганки, як вона. Це справжній скарб для чоловіка, який хоче висунутись.

Жорж питав далі:

— Вона й одружиться вдруге швиденько, мабуть?

Пані де - Марелль відповіла:

— Так. Я навіть не дивувалася б, якби вона вже мала когось на оці... Якогонебудь депутата... якщо тільки... якщо тільки він не відмовиться... бо... бо... виявилися б, мабуть, серйозні перешкоди... моральні... Зрештою, годі! Я нічого не знаю.

Пан де - Марелль пробурмотів повільно й незадоволено:

— Ти завжди занадто підозріваєш інших, а я цього не люблю. Не втручаймось ніколи в чужі справи. Нам досить нашого власного сумління. Це мало б бути правилом для всіх.

Дюруа пішов додому з схвильованим серцем та з повною невиразних комбінацій головою.

Наступного дня він відвідав подружжя Форестье і побачив, що вони вже кінчають укладати багаж. Шарль, простягнувшись на дивані, дихав прибішено важко і повторював:

— Я повинен був виїхати вже місяць тому.

Потім він дав Дюруа цілу низку розпоряджень по газеті, хоч усе було вже погоджено й умовлено з паном Вальтером.

Прощаючись, Жорж енергійно потиснув руку своєму товаришеві:

— Ну, старий друже, до скорого побачення.

Проте, коли пані Форестье провела його до дверей, він жваво сказав їй:

— Ви не забули нашої угоди? Ми друзі й спіль-

ники, чи не так? Отже, якщо я буду вам потрібний у будьякій справі, не вагайтесь. Телеграма чи лист — і я буду до ваших послуг.

Вона прошепотіла:

— Дякую, я не забуду.

І її очі теж сказали йому: „Дякую“, але глибше й лагідніше.

Сходячи вниз, Дюруа зустрів пана де-Водрека, якого він одного разу вже бачив у неї і який ішов тепер нагору повільним кроком. Граф здавався сумним — мабуть, через цей від'їзд?

Журналіст, бажаючи виказати себе світською людиною, шановливо вклонився йому.

Той відповів чемно, але трохи згорда.

Подружжя Форестье виїхало в четвер увечері.

VII

Відсутність Шарля надала Дюруа більшої ваги в редакції „Французького життя“. Він підписав кілька передових, підписував так само і свою хроніку, бо пагрон хотів, щоб кожен відповідав за те, що пише. У нього виникала кілька разів полеміка, яку він провів не без дотепності, а його постійні стосунки з державними діячами потроху готували з нього спритного й завбачливого редактора політичного відділу.

Одну тільки чорну хмарку бачив він на своєму обрії. Вона йшла з невеличкої конкуруючої газети, що постійно нападала на нього, або, точніше, нападала в його особі на завідувача відділу хроніки „Французького життя“, на завідувача „відділу сенсаційної хроніки пана Вальтера“ як висловлювався анонімний редактор цього листка, що звався „Перо“. Щодня в листку друкувались уїдливі замітки і всякі інсинуації.

Жак Ріваль сказав Дюруа одного разу:

— А ви, однак, терплячий.

Той пробурмотів:

— Що ж ви хочете, тут нема прямого нападу.

Але якось після полудня, коли він увіходив до редакційного приміщення, Буаренар подав йому чергове число „Пера“.

— Гляньте, тут є ще одна неприємна для вас замітка.

— Ага! а з якого приводу?

— З приводу дурниці — арешту якоїсь громадянки Обер поліцейським агентом добропристойності.

Жорж узяв подану йому газету і прочитав під заголовком: „Дюруа бавиться“ таке:

„Славетний репортер „Французького життя“ повідомляє нас сьогодні, що пані Обер, про арешт якої агентом одіозної поліційної бригади добропристойності ми писали, існує тільки в нашій уяві. Проте згадана особа проживає на Монмартрі, вулиця де-л'Екюрей, 18. Зрештою, нам надто добре зрозуміло, який інтерес або які „інтереси“ можуть мати агенти вальтерівського банку в тому, щоб підтримувати агентів префекта поліції, який терпить їхню комерцію. Щождо згаданого вище репортера, то хай він краще подав би нам щось із тих прекрасних сенсаційних новин, які становлять його секрет: повідомлення про смерті, спростовувані наступного дня, про бої, яких не було, про важливі вислови коронованих осіб, що нічого не казали,— взагалі всю інформацію, що складає „Вальтерівські прибутки“,— або якусь маленьку нескромність про вечірки модних жінок чи про добротність певних продуктів, яка становить багатюще джерело для декого з наших колег“.

Молодий чоловік більше розгубився, ніж розсердився; він тільки зрозумів, що тут є щось дуже неприємне для нього.

Буаренар питав далі:

— Хто дав вам ту інформацію?

Дюруа пригадував, але не міг пригадати. Потім раптом думка його прояснилась.

— Ах, так! Це Сен-Потен.

Він ще раз перечитав той абзац у „Пері“ і раптом почервонів, обурений обвинуваченням у продажності.

Він скрикнув:

— Як, вони підозрівають, що мені платять за...

Буаренар перебив його:

— Авжеж. Це буде для вас дуже прикро. Патрон суворо стежить за такими речами. Це ж може часто траплятись у хроніці...

Сен-Потен якраз прийшов. Дюруа підбіг до нього:

— Ви бачили замітку в „Пері“?

— Так, і я зараз саме від громадянки Обер. Вона дійсно існує, але не була арештована. Це зовсім безпідставна чутка.

Тоді Дюруа кинувся до патрона: той прийняв його трохи холодно і недовірливо. Вислухавши справу, пан Вальтер відказав:

— Підіть самі до тієї дами й подайте таке спростовання, щоб про вас не писали більше нічого подібного. Я маю на увазі те, що там написано. Це дуже незручно для газети і для вас. Так само, як жінка Цезаря, журналіст має бути поза всякою підозрою.

Дюруа сів в екіпаж, взявши Сен-Потена за провідника, і крикнув візникові:

— На Монмартр, вулиця де-л'Екюрей, 18.

Це був якийсь величезний будинок, де довелося йти аж на шостий поверх. Двері одчинила стара жінка в шерстяній кофті.

— Чого вам ще треба від мене? — сказала вона, побачивши Сен-Потена.

Той відповів:

— Я привів до вас цього пана — інспектора поліції, що хотів би обізнатися з вашою справою.

Тоді вона впустила їх, сказавши:

— Тут після вас ще двоє приходило з газети, не знаю вже, з якої саме.

Потім, звернувшись до Дюруа, спитала:

— Значить, пан хоче довідатись?

— Так. Чи були ви арештовані агентом добропристойності?

Вона аж руки підвела.

— Та ніколи в світі, пане мій добрий, ніколи

в світі. Ось яка була справа. В мене є різник, що постачає добре м'ясо, але погано відважує. Я часто помічала це, але мовчала. Недавно питаю я в нього два фунти на котлети, бо чекала дочку з зятем обідати, і бачу, що він відважує мені кістки з решток, щоправда, кістки з м'яса для котлет, але не з мого. Я могла б зробити з цього рагу, це правда, але коли я питаю котлет, то це не для того, щоб мені дали чужі рештки. Отож я відмовляюсь. Тоді він мені каже: „Стара криса“, я йому відповідаю: „Старий шахрай“. Коротко кажучи, ми потроху так полаялись, що люду зібралось перед крамницею більше сотні, і всі регочуть та регочуть. Нарешті прийшов агент і запропонував нам вияснити справу у комісара. Ми там були, і нас випустили разом. Я з того часу купую в іншому місці і навіть не проходжу мимо його дверей, щоб уникати скандалу.

Вона заговорила. Дюруа спитав:

— І це все?

— Це вся правда, любий пане,— і, запропонувавши йому склянку наливки, від якої він відмовився, стара почала обстоювати, щоб у рапорті було сказано про обважування з боку різника.

Повернувшись до редакції, Дюруа написав відповідь:

„Якийсь анонімний писака з „Пера“, видерши в себе з хвоста власне перо, чіпляється до мене з приводу старої, яка нібито була заарештована агентом добропристойності; я заперечую це. Я сам бачив громадянку Обер, якій щонайменше шістдесят років, і вона розповіла мені в усіх подробицях свою сварку з якимось різником за недоважені котлети, що й призвело до пояснень у поліцейського комісара.

От і вся справа.

Щождо решти інсинуацій з боку редактора „Пера“, то я їх зневажаю. До того ж на такі речі не відповідають, коли автор ховається під маскою.

Жорж Дюруа“.

Пан Вальтер і Жак Ріваль, який тільки но прийшов, знайшли цю відповідь достатньою, і було вирішено пустити її того ж самого дня після хроніки.

Дюруа повернувся додому рано, трохи розгублений, трохи стурбований. Що ж відповідь той? Хто він? Чому напад такий грубий? Завдяки гострим звичаям журналістів ця дурниця може зайти далеко, дуже далеко. Він спав погано.

Перечитавши наступного дня свою замітку в газеті, він знайшов її в друку агресивнішою, ніж у рукопису. Він міг би, здалось йому, пом'якшити деякі вислови. Він хвилювався цілий день, а вночі знову погано спав. Устав він удосвіта, щоб розшукати чергове число „Пера“, де мала бути відповідь на його спростовання.

Надворі знову похолодало, стояв сильний мороз. Струмки позамерзли і тяглись вздовж тротуарів, як льодові стрічки.

У продавців не було ще газет, і Дюруа згадав той день, коли з'явився його перший нарис — „Спогади африканського стрільця“. Руки й ноги в нього мерзли, починали щеміти, зокрема, кінці пальців; і він почав проходжуватись майже бігцем навколо заскленого кіоска, де продавниця присіла коло грілки, і крізь маленьке віконце було видно тільки її ніс та червоні щоки під шерстяним капюшоном.

Нарешті, розносник газет передав очікуваний пакунок у віконце, і ласкава жінка подала Дюруа „Перо“ вже розгорнутим.

Він пошукав очима своє ім'я і спочатку нічого не побачив. Він уже був полегшено зітхнув, коли раптом помітив відповідь, виділену двома рисками:

„Громадянин Дюруа з „Французького життя“ друкує спростовання і, спростовуючи, бреше. Проте він визнає, що існує жінка Обер і що агент водив її до поліції. Огже залишається тільки додати слово „добропристойності“ після слова „агент“, і цим усе буде сказано.

Але сумлінність деяких журналістів стоїть на рівні їхнього таланту.

І я підписуюсь: „Луї Лангремов“.

Серце в Жоржа гостро застукотіло, і він пішов додому одягатись, не дуже добре розуміючи, що він робить. Отже його образили, і образили так, що вагатись далі не можна. Завіщо? За дурницю. З приводу якоїсь старої, що посварилася з різником.

Він швиденько одягся і з'явився до пана Вальтера, хоч ще, мабуть, не було і восьмої години ранку.

Пан Вальтер уже встав і читав „Перо“.

— Що ж,— сказав він з поважним виразом обличчя, побачивши Дюруа,— вам уже не можна відступати.

Молодий чоловік нічого не відповів. Директор вів далі:

— Зараз же йдіть і розшукайте Рівалю, і він подбає про ваші інтереси.

Дюруа пробурмотів кілька невиразних слів, вийшов і подався до фейлетоніста, який ще спав. На дзвінок він схопився із свого ліжка і, прочитавши хроніку, сказав:

— Чорт би його побрав, треба піти туди. Кого ви намічаєте другим свідком?

— Я не знаю.

— Хіба Буаренара? Як на вашу думку?

— Гарзд, хай Буаренара.

— Ви добре фехтуєте?

— Зовсім не вмію.

— Сто чортів! А як з пістолем?

— Трохи стріляю.

— Добре. Ви повправляєтесь, поки я клопотатимусь про справу. Почекайте мене хвилинку.

Він пройшов до своєї вбиральні і незабаром знову з'явився — вмитий, поголений, прибраний.

— Ходімо зо мною,— сказав він.

Він жив на першому поверсі невеличкого будинка і тепер повів Дюруа в підвал — величезний підвал, перетворений на фехтувальну залу і тир, де всі отвори на вулицю були забиті.

Він засвітив ряд газових ріжків, що воли в глибину другого невеличкого підвала, де стояла залізна постать людини, розмальована червоним та синім,

поклав на стіл дві пари пістолів нової системи, що набиваються з казенної частини, і почав уривчасто командувати, немов це було вже на місці дуелі.

— Готово?

— Плі! — раз, два, три!

Спантеличений Дюруа слухався, підносив руку, націлявся, стріляв; а що він часто влучав манекенові прямо в живіт, бо в юнацьких літах чимало користувався старим кавалерійським пістолем свого батька та перебив чимало птиці в дворі, то Жак Ріваль заявляв із задоволенням:

— Добре, дуже добре, саме так, саме так!

Потім він його залишив, сказавши:

— Стріляйте отак до півдня. Ось патрони, не шкодуйте їх. Я вернусь, заберу вас з собою снідати і розкажу вам новини.

І пішов.

Лишившись насамоті, Дюруа стрельнув ще кілька разів, потім сів і замислився.

„Яке ж це все таки безглуздя — подібні справи! Що це має довести? Хіба шахрай стане меншим шахраєм після дуелі? Яка користь для ображеної порядної людини важити життям проти наволочі?“

І чорний сум оповив його; він пригадав усе те, що казав Норбер де-Варенн про інтелектуальне убозтво людей, про нікчемність їх ідей і прагнень, про недоумство їх моралі.

І він голосно промовив:

— А таки його правда, сто чортів!

Йому схотілось пити і, почувши позад себе дзюрчання крапель, він побачив прилад для душу й напився спід крана. Потім він знову замислився. Сумно було в цьому льоху, сумно, немов у домовині. Глухий стукіт екіпажів на вулиці здавався далеким гуркотом грози. Котра може бути година? Години, напевне, тяглися тут, як у в'язниці, де ніщо і ніхто їх не відзначає, за винятком тюремника, який приносить страву. Він чекав довго-довго.

Потім він раптом почув кроки, голоси, і з'явився Жак Ріваль укупі з Буаренаром Жак Ріваль крикнув, тільки не побачив Дюруа:

— Влаштовано!

Дюруа подумав, що справа кінчилась якимнебудь вибачним листом, серце його стрибнуло і він пробурмотів:

— А!.. дякую.

Фейлетоніст вів далі:

— Цей Лангремон — дуже непогана людина, він погодився на всі наші умови. Двадцять п'ять кроків, стріляти один раз, після команди, піднімаючи пістоль. Так рука далеко певніша, ніж коли спускати його. Дивіться, Буаренар, я вам зараз покажу.

І, взявши зброю, він почав стріляти, щоб довести, що націлятися значно краще, коли підводиш руку.

Потім він сказав:

— Тепер ходімо снідати, уже за дванадцятю.

Вони пішли до сусіднього ресторану. Дюруа все мовчав, він їв, щоб не подумали, що йому страшно; потім він пішов з Буаренаром до редакції, щоденну свою роботу виконував неухважно, машинально. Всі вирішили, що він молодець.

Жак Ріваль попрощався з ним надвечір; умовились, що секунданти заїдуть по нього екіпажем завтра вранці, о сьомій годині, і поїдуть з ним у ліс Везіне, де й відбудеться зустріч.

Все це сталося несподівано, без жодної участі з його боку, без жодного його слова, думки, згоди чи відмови, і так швидко, що він лишився приголомшений, наляканий і не дуже добре розумів, що саме робиться.

Він вернувся додому о дев'ятій, пообідавши з Буаренаром, який з приязні не покидав його цілий день.

Лишившись насамоті, він кілька хвилин ходив по кімнаті великими, неспокійними кроками. Він був ще надто схвильований, щоб про щось міркувати. Єдина думка володіла його розумом: „Завтра дуель“, — але ця думка не збуджувала в ньому нічого, крім невиразного й непереможного хвилювання. Він був солдатом, стріляв на арабів, але без великої небезпеки для себе, немов на кабанів під час полювання.

Зрештою, він зробив те, що мусів зробити. Він

показав себе таким, яким і треба було показати. Про це говоритимуть, його хвалитимуть, вітатимуть.

Він промовив уголос, як це буває під час великого напруження думки:

— Яка, все ж, тварюка — той суб'єкт!

Він сів і замислився. Він кинув на стіл картку свого супротивника, яку Жак Ріваль передав йому, щоб залишилась адреса. Він знову перечитав її, як перечитував сьогодні уже разів з двадцять: „Луї Лангрмон, вулиця Монмартр, 176“. От і все.

Він дивився на ці рядки літер, що здавались йому таємничими, повними якогось тривожного значення. „Луї Лангрмон“ — що це за людина? Якого віку? Який він на зріст? Яке в нього обличчя? Хіба ж не обурливо, що якась невідома чужа людина раптом приходить і піддає небезпеці ваше життя, без причини, заради примхи, через стару, що посварилася з різником.

Він іще раз голосно промовив:

— Яка тварюка!

Він сидів нерухомо, замислено, все ще втупивши очі в картку. В ньому прокидався гнів на цей папірець, лютий гнів разом з чудним почуттям непевності. Яка ж це безглузда історія! Він узяв маленькі ножиці для нігтів, що валялись на столі, і проштрикнув ними надруковане ім'я посередині — немов пробив серце супротивника.

Отже, він буде битись, битись на пістолях! Чому ж він не обрав шпаги? Тоді він позбувся б лиха проколом руки або плеча, а з пістолями ніколи не знаєш, що станеться.

Він сказав:

— Годі вже, треба бути сміливішим!

Звук власного голосу примусив його затремити, і він озирнувся навколо. Він починав занадто нервуватись. Він випив склянку води й ліг.

Опинившись у ліжку, він відразу ж погасив світло й заплющив очі.

Йому було надто тепло під покривалом, хоч у кімнаті було дуже холодно; заснути йому не вдавалось. Весь час він ворушився, п'ять хвилин

лежав на спині, потім повертався на лівий бік, потім перекидався на правий.

Йому все ще хотілось пити. Він підвівся, щоб напиться, і його охопила тривога: „Невже я боюсь?“

Чому його серце починало шалено стукотіти від кожного звичного звуку в кімнаті? Коли його стінний годинник мав продзвонити, він підскакував від тихенького шарудіння пружини, йому перехоплювало подих, і він мусів розкривати рота, щоб дихати. Такий він був пригнічений.

Він почав по-філософському обмірковувати таке питання: „Чи мені може бути страшно?“

Безперечно, йому аж ніяк не може бути страшно, аджеж він вирішив іти до кінця, аджеж твердо вирішив битись і не тремтіти. Але він почував себе схвильованим так глибоко, що спитав себе: „Чи не можна боятись мимоволі?“ — І його охопив сумнів, тривога, жах! Коли якась сила, могутніша за його волю, вища, непереможна, опанує його, то що ж може тоді трапитись? Що може трапитись?

Певна річ, він вийде на бойовище, бо він вирішив вийти. А якщо він затремтить? Якщо знепритомніє? Він подумав про своє становище, про репутацію, про майбутнє.

І він раптом відчув дивну потребу — встати й подивитись на себе в дзеркало. Він знову засвітив свічку. Побачивши своє обличчя в полірованому склі, він ледве впізнав себе, і йому здалось, що він ніколи ще себе не бачив. Очі здавались йому величезними; і він, безперечно, був блідий, дуже, дуже блідий.

Раптом його кулею пройняла думка: „Завтра о цій годині я, може, буду мертвий“. І серце його знову шалено застукотіло.

Він обернувся до свого ліжка й виразно побачив, як він лежить горілиць, на тих самих простиралах, що він тількищо залишив; обличчя у привида запало, як у мерця, а руки були смертельно білі, як руки, що вже не рухатимуться більше.

Тоді ліжка стало йому страшним і, щоб не бачити його, він розчинив вікно і глянув на двір.

Льодовий холод пройняв його тіло від голови до ніг, і він відійшов, задихаючись.

Йому спало на думку розпалити в каміні. Він поволі роздмухав огонь, не обертаючись назад. Його руки трохи тремтіли нервово, коли він брав щонебудь. Голова паморочилась; думки крутились вибором, уривчасті, образи ставали невловними, болісними; він перебував у стані якогось важкого сп'яніння.

Раз - у - раз він питав себе: „Що мені робити? Що зо мною буде?“

Він знову почав ходити, машинально приказуючи: — Треба бути енергійним, дуже енергійним

Потім подумав: „Треба написати батькам про всякий випадок“.

Він знову сів, взяв пачку поштового паперу і написав: „Любий тату, люба мамо...“

Але ці слова видались йому надто фамільярними в таких трагічних обставинах. Він порвав перший аркушик і почав знову: „Любі батьки, завтра вдосвіта я битимусь на дуелі, і може статися, що...“

Він не зважився писати далі і раптом схопився.

Тепер його душила така думка: „Він має битись на дуелі. Уникнути цього вже не можна. Що ж діється в ньому? Адже він хотів битись; цей намір, це вирішення були непохитні; а йому здається, що всупереч усім зусиллям волі, в нього не вистачить сили навіть доїхати до місця дуелі“.

Час од часу його зуби тихенько і якимось сухо цокотіли в роті, і він питав себе: „Чи мій супротивник уже бився колинебудь на дуелі? Чи часто він вправляється по тирах? Чи він відомий стрілець? Чи кваліфікований?“ Він ніколи не чув його імени. А проте, коли б цей чоловік не був визначним стрільцем із пістоля, то він не згодився б отак — без вагання, без суперечки — на цю небезпечну зброю.

Дюруа почав малювати собі сцену дуелі, свою постать і манеру супротивника. Він морочив собі голову, намагаючись уявити найдрібніші подробиці бою; і раптом він побачив проти себе маленьку,

чорну й глибоку дірку дула, зідки має вилетіти куля.

Страшений розпач раптом охопив його. Все його тіло затрусилось, судорожно здригаючись. Він стискував зуби, щоб не крикнути, відчуваючи божевільне бажання кинутись долі, щось дерти, кусати. Він побачив склянку на каміні і згадав, що в шафі в нього стоїть майже цілий літр горілки, бо він зберіг свою військову звичку „морити червячка“ щоранку.

Він схопив пляшку й почав пити просто з шийки довгими ковтками, жадібно, і поставив пляшку тільки тоді, коли йому забило дух. Вона спорожніла на третину.

Тепло, немов полум'я, почало пекти незабаром його шлунок, розлилось по членах, заспокоїло нерви, приголомшило мозок.

Він сказав собі: „От і спосіб“. Тіло його тепер палало, і він знову розчинив вікно.

Був тихий, морозний світанок. Угорі зорі немов умирали в глибині посвітлілого неба, а вздовж колії залізниці блідли зелені, червоні й білі сигнальні вогні.

Перші паровози виходили з депа й з свистом ішли до перших поїздів. Інші, прокинувшись, кликали здалеку — гостро й настирливо, немов півні на селі.

Дюруа думав: „Може, я всього цього вже не побачу більше“. Але відчуваючи, що зараз знову розчулиться, він енергійно урвав цю думку: „Годі, не треба думати ні про що аж до моменту дуелі; це єдиний спосіб бути молодцем“.

І він взявся до свого туалету. Коли голився, то знов на мить похолов від думки, що він, може, востаннє бачить своє обличчя.

Він ще раз сьорбнув горілки і кінчив одягатись.

Останню годину йому було дуже важко перебути. Він ходив по кімнаті, справді силкуючись паралізувати свою душу. Коли він почув стукіт у двері, то трохи не впав навznak, — так його струснуло. Це були його секунданти. Уже!

Вони були в шубах. Ріваль заявив, потиснувши руку своєму клієнтові:

— Мороз сьогодні просто сибірський.

Потім він спитав:

— Усе гаразд?

— Так, цілком гаразд.

— Ви спокійні?

— Цілком спокійний.

— Тим краще. Ви пили і їли щонебудь?

— Так. Мені нічого більше не треба.

Буаренар заради такої нагоди начепив жовто-зелену стрічку якогось іноземного ордена. Дюруа ніколи цього ордена в нього не бачив.

Вони вийшли. Якийсь пан чекав їх у ландо. Ріваль назвав його:

— Доктор Ле-Брюман.

Дюруа потиснув йому руку й пробурмотів:

— Дякую.

Він хотів примоститись на передній лавочці, але натрапив на щось тверде й підскочив, як на пружині. Це була скринька з пістолями.

Ріваль сказав:

— Ні! Пересядьте, — дуелянт і доктор повинні сидіти на головному місці.

Дюруа зрозумів нарешті й важко сів поруч з доктором. Обидва секунданти теж посідали, і візник рушив. Він уже знав, куди їхати.

Скринька з пістолями заважала всім, а найбільше Дюруа, який волів би краще зовсім не бачити її. Спробували примостити її ззаду, — вона штовхала в спину; тоді поставили її сторч між Рівалем і Буаренаром, — вона раз-у-раз падала. Нарешті засунули її під ноги.

Розмова точилась мляво, хоч лікар і розповідав анекдоти. Тільки Ріваль відповідав йому. Дюруа хотів би виявити своє самовладання, але боявся заплутатись у думках, виявити свою душевну тривогу; і його мучив страх, що він ось-ось затремтить.

Екіпаж незабаром виїхав за місто. Було близько дев'ятої години. Був один із тих морозних зимових ранків, коли вся природа здавалась блискучою, крихкою й твердою, немов кристал. Дерева стояли

вкриті інеєм, немов крижаним потом, земля дзвеніла під ногами; в сухому повітрі далеко розходилися найменші звуки; синє небо блищало, немов дзеркало, і сонце пливло в просторі, яснє й холоднє, та ляло на змерзлу землю проміння, якє не гріє.

Ріваль сказав Дюруа:

— Пістолі я взяв у Гастін-Ренетта. Він сам набив їх. Скринька запечатана. Зрештою, кинуть жеребок між нашими пістолями й пістолями супротивника.

Дюруа машинально відповів:

— Дякую.

Тоді Ріваль почав давати йому докладні поради, бо хотів, щоб його клієнт не зробив жодної помилки. Кожну пораду він повторював кілька разів:

— Коли спитають: „Готові, панове?“ — ви голосно скажете: „Так“.— Коли скомандують: „Стріляти“ — ви мерщій піднімайте руку й стріляйте — перше, ніж скажуть „три“.

І Дюруа повторював про себе:

„Коли скомандують: „стріляй“, я підніму руку, — коли скомандують „стріляй“, я підніму руку, — коли скомандують „стріляй“, я підніму руку“.

Він вивчав це, як діти вивчають уроки, бурмочучи слова, щоб втовкти їх собі в голову. — „Коли скомандують: „стріляй“, я підніму руку“.

Ландо в'їхало в ліс, звернуло в алею направо, потім ще раз направо.

Ріваль раптом відчинив дверці й крикнув візникові:

— Туди, отією доріжкою.

І екіпаж пустився вибоїстим шляхом, між двома рядками чагарнику, на якому тремтіло мертве листя з крижаними окрайками.

Дюруа все ще шепотів: „Коли скомандують: „стріляй“, я підніму руку“. І він подумав, що яке-небудь нещастя з екіпажем могло б усе поладити. О, коли б гін перекинувся, якє щастя! Коли б він зламав ногу!..

Та ось він побачив край галявини другий екіпаж і чотирьох панів, які тупцяли на місці, щоб зігріти

ноги, і змушений був розкрити рот — так важко стало йому дихати.

Спочатку злізли секунданти, потім лікар і дуелянт. Ріваль взяв скриньку з пістолями й пішов з Буаренаром до двох незнайомців, що виступили їм назустріч. Дюруа побачив, як вони церемонно привітались, а потім пішли вкупі вздовж узлісся, поглядаючи то на землю, то на дерева, — немов шукали чогось такого, що могло впасти або полетіти. Потім вони відміряли кроки і через силу встромили дві палички в замерзлий ґрунт. Далі вони знову зійшлись до купи й почали робити такі рухи, які роблять діти, що грають у чіт чи лишку.

Доктор Ле-Брюман спитав Дюруа:

— Ви себе добре почуваете? Вам нічого не треба?

— Ні, нічого, дякую.

Йому здавалось, що він збожеволів, що він спить і бачить сон, що сталося щось надприродне, і що це надприродне сталося саме з ним.

Чи було йому страшно? Можливо. Але він сам не знав. Все навколо нього змінилось. Жак Ріваль підійшов і тихенько сповістив з задоволенням:

— Все готово. З пістолями нам пощастило.

Це вже було для Дюруа зовсім байдуже.

З нього зняли пальто. Він не протестував. Помацали кишені в його сюртуку, щоб упевнитись, що там не підкладено паперу або гаманця для захисту.

Він повторював сам собі, наче молитву: „Коли скомандують: „стріляй“, я підніму руку“.

Потім його підвели до однієї з паличок, застромлених у ґрунт, і дали йому його пістоль. Тоді він побачив зовсім близько проти себе череватого і лисого чоловічка в окулярах. Це був його супротивник.

Він бачив його дуже виразно, але думав тільки про одне: „Коли скомандують: „стріляй“, я підніму руку й стрельну“. Серед цілковитої тиші пролунав, наче десь здалеку, голос:

— Готові, панове?

Жорж крикнув:

— Так!

Тоді той же самий голос наказав:

— Стріляй!

Він більше нічого не чув й нічого не бачив, нічого не усвідомлював, а тільки почував, що підіймає руку, щосили натискуючи на спуск.

Він чув постріл.

Але відразу ж він побачив димок біля дула свого пістоля; а що чоловік напроти теж усе ще стояв у тій самій позі, то він побачив і другу білу хмарку, що розпливалась над головою його супротивника.

Вони вистрелили обидва. Дуель закінчено.

Секунданти і лікар оглядали його, мацали, розстібаючи його одягу й тривожно питаючи:

— Ви не поранені?

Він відповів навмання:

— Ні, здається, ні.

Зрештою, Лангремон теж був цілий, як і його ворог, і Жак Ріваль незадоволено пробурчав:

— З цим проклятим пістолем завжди так — або промах, або смерть. От іще погана зброя!

Дюруа не ворушився, паралізований подивом і радістю: „Справу скінчено!“ Зброю в нього довелось відібрати, бо він усе ще стискував її в руці. Тепер йому здавалось, що він бився б проти цілого всесвіту. Справу скінчено! Яке щастя! Він раптом почув себе таким хоробрим, що міг би викликати на бій кожного.

Секунданти обох сторін розмовляли кілька хвилин між собою, призначаючи на той же день побачення, щоб скласти протокол; потім посідали в екіпаж, і візник, що усміхався на своєму сидінні, рушив, ляскаючи батоном.

Вони посідали вчотирьох на бульварі, обмірковуючи подію. Дюруа розповідав свої вражіння:

— Це на мене зовсім не вплинуло, абсолютно не вплинуло. Ви ж, зрештою, напевне бачили самі.

Ріваль відповів:

— Так, ви добре тримались.

Коли склали протокол, то передали його Дюруа, щоб надрукувати в хроніці. Той здивувався, прочи-

тавши, що він обмінявся з Луї Лангремоном двома кулями, і трохи збентежено спитав Ріваля:

— Алеж ми випустили тільки по одній кулі?

Той посміхнувся:

— Так, по одній кулі... по одній кулі кожен... це й буде дві кулі.

Дюруа, задовольнившись цим поясненням, не став сперечатись. Старий Вальтер обняв його:

— Браво, браво, ви оборонили прапор „Французького життя“. Браво!

Увечері Жорж пішов показатися в редакціях найголовніших великих газет та в найвідоміших великих кафе на бульварі. Він два рази зустрів свого супротивника, що теж показувався.

Вони не привітались. Якби один із них був поранений, то вони потиснули б один одному руку. Зрештою, кожен із них цілком переконано присягався, що чув, як мимо нього просвистіла ворожа куля.

Наступного дня вранці, близько одинадцятої години, Дюруа одержав синій папірець:

„Боже мій, як я злякалась! Приходь же зараз на Константинопольську вулицю, я поцілую тебе, моє кохання! Який ти хоробрий — обожнюю тебе. — Кло“.

Він з'явився на побачення, і вона кинулась йому в обійми, вкриваючи його поцілунками.

— Ах, любий, коли б ти знав, як я хвилювалась, коли читала вранці газети. О, розкажи мені! Розкажи мені все. Я хочу знати.

Йому довелось розповісти їй усі деталі якнайдокладніше. Вона питала:

— Як же тобі, мабуть, погано спалось перед дуеллю!

— Та ні. Я спав добре.

— Я б і очей не заплющила. А на місці дуелі розкажи ж мені, як там було?

Він склав ціле драматичне оповідання:

— Коли ми стали один проти другого, на двадцять кроків, тільки вчетверо далі, ніж завдовжки ця

кімната, Жак спитав нас, чи ми готові, і скомандував: „Стріляй!“ Я відразу ж підняв руку по прямій лінії, але помилився, бо хотів поцілити в голову. Пістоль у мене був тугий, а я звик до зовсім слабких; отож, коли я натискував спуск, то через його опір дуло піднялось трохи вгору. Дарма, я не дуже й схибив. Він теж добре стріляє, негідник! Його куля трохи не зачепила мені виска. Я відчув рух повітря.

Вона сиділа в нього на колінах і оповивала його руками, наче й сама хотіла взяти участь у небезпеці. Вона шепотіла:

— О, мій бідненький, мій бідненький...

Коли він кінчив розповідати, вона сказала:

— Знаєш, я вже не можу жити без тебе! Мені треба бачитися з тобою, а коли мій чоловік у Парижі, то це зовсім не легко. Часто в мене буває вільна година вранці, коли ти ще не встав, і я могла б прийти поцілувати тебе; але я не хочу більше ходити в твій жахливий будинок. Що робити?

Його раптом немов осяяло, і він спитав:

— Скільки ти тут платиш?

— Сто франків на місяць.

— Ну, то я беру це приміщення на свій рахунок і відразу ж перебираюсь сюди. Моє однаково вже не годиться в моєму новому становищі.

Вона трохи подумала, потім відповіла:

— Ні. Я не хочу.

Він здивувався:

— Чому це?

— А тому.

— Це не аргумент. Приміщення мені дуже подобається. Я тут, і лишаюсь тут.

Він засміявся.

— До того ж найнято його на моє ім'я.

Але вона вперто не погоджувалась.

— Ні, ні, я не хочу...

— Та чому ж, нарешті?

Тоді вона тихесенько і ніжно прошепотіла:

— Бо ти водитимеш сюди жінок, а я цього не хочу.

Він обурився :

— Та ніколи в світі! Обіцяю тобі!

— Ні, все ж таки водитимеш.

— Присягаюсь тобі.

— Справді?

— Справді. Слово честі, це наш дім, тільки наш.

Вона обняла його в пориві кохання:

— Тоді я згодна, любий. Тільки, знаєш,— якщо ти мене зрадиш хоч раз, один тільки раз, то між нами кінець усьому назавжди.

Він іще раз гаряче запрягнувся, запевняючи її, і вони вирішили, що він перебереться сьогодні ж, щоб вона могла бачитися з ним щоразу, коли проходитиме мимо.

Потім вона сказала йому :

— В усякому разі, приходь обідати в неділю. Моему чоловікові ти видався чарівним.

Він був підлещений :

— Справді?..

— Так, це цілковита перемога з твого боку. Слухай, ти ж казав мені, що виховувався десь у замку на селі. Правда це?

— Так. А що?

— Отже, ти мушиш трохи знатись на сільському господарстві.

— Так.

— То побалакай з чоловіком про садівництво та жнива. Він це дуже любить.

— Гарзд. Не забуду.

Вона пішла, безліч разів поцілувавши його; ця дуель украй розпалила її пристрасть.

А Дюруа думав, ідучи до редакції: „Яке чудне створіння. Яка пташина легковажність. Хто знає, чого вона хоче, що вона любить? А яке кумедне подружжя. Який це фантаст сполучив того дідуся з цією вертиголовкою? Який випадок спонукав того інспектора одружитися з цією школяркою? Таємниця! Хто знає? Може, кохання?“

Під кінець він вирішив: „Зрештою, це дуже мила коханка. Я був би справжнім йолопом, якби випустив її з рук“.

VIII

Наслідком дуелі було те, що Дюруа зробився одним із головних фейлетоністів „Французького життя“, а що думки давались йому надзвичайно тяжко, то він обрав собі за спеціальність пишномовні декламації про занепад моралі, про зубожіння характерів, про послаблення патріотизму та про анемію французької честі. (Він сам відшукав слово „анемія“ і пишався ним).

А коли пані де-Марелль, сповнена того насмішкуватого, скептичного і веселого гумору, що зветься паризьким, глузувала з його тирад, знищуючи їх одним дотепом, він відповідав, посміхаючись :

— Хай це створить мені добру репутацію надалі.

Тепер він жив на Константинопольській вулиці, куди він переніс свій чемодан, щітку, бритву та мило — це й становило його переселення. Молода жінка приходила два-три рази на тиждень, поки він ще не встав, роздягалась в одну мить і прослизала в ліжку, тремтячи від холоду, що був надворі.

Дюруа, в свою чергу, обідав у них щочетверга і намагався вподобатись її чоловікові, розмовляючи з ним про агрикультуру; а що і сам він любив усе, що стосується до хліборобства, то вони часто так захоплювались розмовою вдвох, що зовсім забували про жінку, яка дрімала на дивані.

Лоріна теж засипала, часом на колінах у батька, часом у любого друга.

А коли журналіст виходив, пан де-Марелль раз-у-раз заявляв тим доктринерським тоном, яким він казав найвизначніші речі :

— Цей хлопець справді дуже приємний. У нього дуже розвинений розум.

Лютий кінчався. Вранці на вулицях від возиків з квітками пахло фіалками.

В житті Дюруа не було жодної хмарки.

Та ось одного разу вночі, прийшовши додому, він знайшов листа, підсунутого під двері. Він подивився на штамп і побачив: „Канн“. Розкривши його, він прочитав:

„Канн, вілла Жолі.

Любий друже, ви ж казали мені — чи не так? — що я в усьому можу покластись на вас. Так от, прошу у вас важкої послуги, а саме — приїхати сюди й не залишати мене одну в останні хвилини Шарля, що має незабаром померти. Він, може, й тижня не проживе, хоч іще ходить, але лікар попередив мене.

У мене вже нема ні сили, ні мужності дивитись день і ніч на цю агонію. І я з жахом думаю про останні хвилини, що наближаються. Можу попросити про таку послугу тільки вас, бо в мого чоловіка вже нема родичів. Ви були його товаришем, він одчинив перед вами двері газети. Приїжджайте, благаю вас. Мені більше нема кого кликати.

Будьте певні, що це пише ваш відданий друг

Мадлена Форестьє“.

Якесь дивне почуття оповило серце Дюруа, немов свіжий подув, — почуття визволення, простору, що розкривався перед ним, — і він прошепотів: „Звичайно ж, я поїду. Бідний Шарль. Зрештою, така вже доля чекає нас усіх!“

Патрон, якому він показав листа молодої жінки, пробурчав своєю згоду, повторюючи:

— Алеж вертайтесь мерщій, ви для нас незамінна людина.

Жорж Дюруа виїхав до Канна другого дня експресом, о сьомій годині, попередивши подружжя де-Марелль депешею.

Приїхав він наступного дня ввечері, близько четвертої.

Комісіонер провів його до вілли Жолі, що стояла посередині косогору, в тому ялиновому лісі, заселеному білими будинками, що тягнеться від Канна до Жуанської затоки. Це був невеличкий, низький будинок, в італійському стилі, край дороги, що сходить зигзагами вгору між деревами, розкриваючи на кожному повороті чудові краєвиди.

Слуга відчинив двері і скрикнув:

— О, пане, пані чекає вас дуже нетерпляче!

Дюруа спитав:

— А як ваш пан?

— О, негаразд, пане. Йому вже недовго жити.

Зала, куди пройшов молодий чоловік, була оббита рожевим ситцем з синіми квіточками. Широке й високе вікно виходило на місто й на море.

Дюруа прошепотів:

— Слово честі, це шикарна дача. Де вони, в біса, беруть стільки грошей?

Шелест плаття змусив його обернутись.

Пані Форестье простягла йому обидві руки:

— Як же це мило з вашого боку, як це мило, що ви приїхали.

І вона раптом поцілувала його. Вони подивились одне на одного. Вона трохи зблідла, трохи схудла, але була все ще свіжа — може, ще й краща, ще витонченіша. Вона прошепотіла:

— Знаєте, він у жахливому стані. Він розуміє це й люто мучить мене. Я попередила його про ваш приїзд. А де ж ваш чемодан?

Дюруа відповів:

— Я лишив його на вокзалі, бо не знав, у якому готелі ви порадите спинитись, щоб бути поблизу вас.

Вона повагалась, потім сказала:

— Ви спинитесь тут, у віллі. Кімната для вас уже приготовлена. Він може померти з хвилини на хвилину, а коли б це сталося вночі, то я була б сама - одна. По ваш багаж я зараз пошлю.

Він уклонився.

— Як вам буде завгодно.

— Тепер ходімо, — сказала вона.

Він пішов за нею. Вона відчинила двері на першому поверсі, і Дюруа побачив, що з крісла коло вікна на нього дивиться живий труп, закутаний у покривала, майже синій від червоного проміння сонця, що заходило. Він насилу впізнав Форестье — скоріше догадався, що це його приятель.

У кімнаті був запах гарячки, мікстури, ефіру,

смоли — той невимовний і важкий запах, що стоїть у помешканнях, де дише хворий на сухоти.

Форестье підніс руку важким і повільним жестом.

— Це ти, — сказав він, — ти приїхав подивитись, як я вмираю? Дякую.

Дюруа силувано засміявся:

— Як ти вмираєш? Це було б невеселе видо-вище, і ради цього я не приїхав би в Канн. Я хотів просто побачити тебе та трохи спочити.

Форестье шепнув: „Сідай“ — і схилив голову, немов поринувши в розпачливі думи.

Він дихав часто, уривчасто, і часом наче стогнав, немов хотів нагадати іншим, як тяжко він хворий.

Побачивши, що він не хоче розмовляти, його дружина підійшла до вікна й промовила, кивнувши головою на обрій:

— Гляньте сюди. Хіба ж не краса?

Перед ними всіяне віллами побережжя схилялось аж до міста, що лежало півколом уздовж берега — головою направо, до молу, над яким здіймався старий замок з давньою баштою, ногами — наліво, до шпиля Круазетт, що проти Леренських островів. Вони, ці острови, здавались двома зеленими плямами серед ясносиньої води. Вони ніби плавали, як два величезні листи, такими плоскими виглядали вони зверху.

А в далечині, замикаючи обрій по той бік затоки над молем і баштою, на променистому небі вимальовувалась дивовижна й чарівна лінія верховин — то круглих, то ламаних, то шпилястих верховин, що закінчувались великою пірамідальною скелею, підніжжя якої поринало просто в море.

Пані Форестье показала на неї:

— Це Естерель.

Простір за темними вершинами був червоний, кривавого й золотисто-червоного відтінку, що сліпив очі.

Дюруа мимоволі захопився величчю цього заходу.

Він прошепотів, не знайшовши образнішого слова, щоб висловити свій захват:

— О, це справді шикарно!

Форестье підвів голову до дружини і сказав:

— Дай мені подихати свіжим повітрям.

Вона відповіла:

— Бережись, уже пізно, сонце сідає, ти ще застудишся; а ти ж знаєш, як це небезпечно в твоєму стані здоров'я.

Він гарячково і кволо махнув правою рукою — жест, який мав бути ударом кулака — і прошепотів, скрививши обличчя в гнівну гримасу, при якій ще дужче виявилось, як пересохли його губи, запали щоки і стирчали кістки:

— Кажу тобі, що я задихаюсь. Хіба тобі не байдуже, помру я на день раніш чи пізніш, коли вже я пропадає людина?..

Вона відчинила вікно навстіж.

На них дмухнув вітрець, що вплинув на усіх трьох, немов ласка. Це був ніжний, теплий і тихий весняний бриз, уже напоєний пахощами зелені й п'янкх квіток, що ростуть тут на березі. Чути було міцний дух деревної смоли та гострий аромат евкаліптів.

Форестье вбирав повітря короткими, гарячковими подихами.

Він стиснув нігтями ручки крісла й промовив глухо, свистячим, гнівним голосом:

— Зачини вікно. Це мені шкодить. Я волів би здохнути в підвалі.

Його дружина поволі зачинила вікно, потім притиснулась лобом до шибки й задивилась у далечінь.

Дюруа, що почував себе незручно, хотів поговорити з хворим, заспокоїти його.

Але він не міг вигадати нічого втішного.

Він пробурмотів:

— Отже, тобі не покращало, відколи ти тут?

Той пригнічено й нетерпляче знизав плечима:

— Ти сам бачиш.

І він знову схилив голову.

Дюруа вів далі:

— Слово честі, як тут гарно супроти Парижа. Там іще стоїть зима. Падає сніг, град, дощ і так темно, що доводиться вже о третій засвічувати лампи.

Форестье спитав:

— Що нового в газеті?

— Нічого нового. Взяли тимчасово на твоє місце малого Лакрена з „Вольтера“, та він іще зелений. Час уже тобі вертатись.

Хворий пробурмотів:

— Мені? Я незабаром писатиму фейлетони на шість футів під землею.

Настирлива ідея виринала в нього, немов удари дзвону, при кожній нагоді, при кожній думці й кожному реченні.

Настало довге мовчання, болісне й глибоке. Полум'я на заході потроху гасло, і гори чорнішали на червоному потемнілому небі. Барвиста тінь — початок ночі, що зберігав іще блиск умираючого вогнища, — проходила в кімнату і наче розливалась по меблях, стінах, килимах та кутках сумішшю чорнила й пурпуру. Дзеркало над каміном, що відбиало обрій, здавалось кривавою плямою.

Пані Форестье не ворушилась; вона весь час стояла спиною до них, припавши лобом до скла.

І Форестье заговорив уривчастим, здушеним, нестерпним для присутніх голосом:

— Скільки ще разів побачу я захід сонця? Вісім, десять, п'ятнадцять чи двадцять... може, тридцять, не більше... Для вас іще буде час... а мені кінець... І без мене все буде так само, як і при мені...

Він замовк на хвилину, потім казав далі:

— Все, що я бачу, нагадує мені, що вже через кілька днів я не бачитиму цього... Це жахливо... Не бачитиму вже нічого... нічого на світі... найдрібніших речей, що беруть у руки... склянок, тарілок... ліжок... де так приємно спочивати... екіпажів. Як це гарно — проїхатись в екіпажі ввечері... Як я все це любив.

Він нервово й швидко ворушив пальцями, наче грав на ручках крісла, як на клавішах піаніно. І кожна хвилина його мовчанки була тяжчою, ніж самі слова, — так виразно почувалось, що він думає про щось страшне.

І Дюруа раптом пригадав те, що казав йому Норбер де-Варенн кілька тижнів тому: „я бачу смерть

тепер так близько, що часто мені хочеться простягти руку, щоб відштовхнути її... Я знаходжу її скрізь. Маленькі тварини, розчавлені на шляху, листя, що опадає, сиве волосся, помічене мною в бороді друга, — все це крає мені серце і кричить: „Ось вона!“

Тоді Дюруа не розумів цього, а тепер починав розуміти, дивлячись на Форестье. Незнана, страшна туга охоплювала його, немов він відчув гидку смерть десь зовсім близько, на кріслі, де задихався цей чоловік, на відстані руки. Йому схотілося встати, вийти, втекти, негайно вернутись у Париж. О, якби він знав, то не приїхав би!

Ніч уже вкрила кімнату, немов передчасний траур, що впав на цю вмираючу людину. Тільки вікно було світліше і на його чотирикутнику вимальовувався нерухомий силует молодої жінки.

Форестье роздратовано спитав:

— Що ж, лампу сьогодні так і не принесуть? Оце називається доглядати хворого.

Темний силует на шибках зник, і в лункому повітрі будинка задзвонив електричний дзвінок.

Незабаром увійшов слуга, що поставив лампу на камін. Пані Форестье спитала свого чоловіка:

— Хочеш лягти, чи підеш униз обідати?

Він прошепотів:

— Піду вниз.

Чекаючи обіду, вони знову з годину сиділи втрюх, сиділи нерухомо, часом промовляючи якенебудь слово, перше - ліпше слово, нікчемне, банальне, немов боячись небезпеки, якоїсь таємничої небезпеки, що ховалась у надто довгому мовчанні, застиглому повітрі кімнати — кімнати, де блукала смерть.

Нарешті, обід подали. Він здавався Дюруа довгим, нескінченним. Вони не розмовляли, їли тихо, потім мовчки кришили хліб пальцями. Слуга подавав, виходив і входив нечутно, бо стукіт черевиків дратував Шарля, і слуга через це носив пантофлі. Тільки різке цокання стінного годинника порушувало тишу в помешканні механічно і регулярно.

Відразу ж після обіду Дюруа послався на свою

втому, пішов до своєї кімнати й почав дивитись, схилившись на підвіконня, як повний місяць серед неба, немов кулясте скло величезної лампи, але на білі мури вілл своє сухе й тьмяне світло й сипле на море рухливу й ніжну блискучу луску. Він шукав приводу, щоб мерщій виїхати, вигадував різні хитрощі, телеграми, що він ніби одержав від пана Вальтера, який викликає його.

Але коли він вранці прокинувся, то зміркував, що втекти звідси дуже важко. Обманути пані Форестье йому не вдасться, а через свою лякливість він втратить усі вигоди від своєї відданості. Він подумав: „Хай! все це неприємно; що ж, у житті трапляються прикрі моменти; та, може, це й не триватиме надто довго“.

День світився синявою, тією південною синявою, що сповнює кожне серце радістю, і Дюруа пішов до моря, бо з Форестье він, мовляв, ще встигне побачитись удень.

Коли він вернувся снідати, слуга сказав йому: — Пан уже кілька разів питав про вас. Чи не зволите піти до пана?

Він пішов. Форестье, здавалось, спав у кріслі. Його дружина лежала на дивані й читала.

Хворий підвів голову. Дюруа спитав:

— Ну, як твоє здоров'я? Цього ранку ти виглядаєш, по-моєму, молодцем.

Той прошепотів:

— Так, мені краще, я почуваю себе дужчим. Снідай швидше з Мадленою, ми зараз покатаємось в екіпажі.

Коли Дюруа й молода жінка лишилися насамоті, вона сказала йому:

— От бачите. Сьогодні йому здається, що він урятувався. Ще зранку він складає всякі плани. Зараз ми поїдемо до Жуанської затоки купувати фаянс для нашої паризької квартири. Він за всяку ціну хоче їхати, але я страшенно боюсь нещастя. Він не витримає трясіння по дорозі.

Коли екіпаж подали, Форестье поволі зійшов сходами, спираючись на свого слугу і спиняючись на

кожному кроці. Проте, побачивши екіпаж, він схотів, щоб спустили відкидний дашок.

Його дружина заперечувала:

— Ти застудишся. Це божевілля.

Він упирався.

— Ні, мені значно покращало. Я це добре відчуваю.

Спочатку вони їхали тими тінистими шляхами серед садів, що надають Каннові вигляду англійського парку, потім пустились Антібським шляхом уздовж побережжя.

Форестьє давав пояснення щодо місцевості. Спочатку він показав віллу графа Паризького. Показав і інші вілли. Він був веселий тією навмисною, штучною, німічною веселістю, яка буває у приречених. Він підносив палець, бо не мав сили простягнути руку:

— Дивіться, ось острів Сент-Маргеріт і замок, звідки втік Базен. Далася ж нам ця справа взнаки!

Потім він згадав кілька полкових історій і назвав офіцерів, імена яких нагадували їм обом про колишні пригоди. Раптом шлях круто звернув, і вся Жуанська затока розгорнулася перед ними, з білим селом у глибині і Антібським мисом по той бік.

І Форестьє, раптом по-дитячому зрадивши, прошепотів:

— Ах, ескадра! Зараз ти побачиш ескадру!

Серед широкої бухти справді було видно з півдюжини великих кораблів, що скидались на вкриті гіллям скелі. Вони були дивовижні, незграбні, величезні, з якимись наростами, баштами, водорізами, що поринали в море, немов хотіли пустити коріння на дні.

Було незрозуміло, як вони можуть пересовуватись, рухатися,— такими вони здавались важкими і прикутими до дна. Плавуча батарея, кругла й висока, в формі обсерваторії, нагадувала маяк, побудований на рифах.

Мимо них проплив великий тримачтовик, що прямував у відкрите море, розгорнувши всі свої білі, радісні паруси. Він був граціозний і гарний супроти

військових потвор, залізних потвор, гидких потвор, які поприсідали над водою.

Форестье намагався розпізнати їх. Він називав: „Кольбер“, „Сюффрен“, „Адмірал Дюперре“, „Грізний“, „Спустошення“, — потім додавав: „Ні, я помилився, ось де „Спустошення“.

Вони під'їхали до великого павільйона з вивіскою: „Художній фаянс Жуанської затоки“, і екіпаж, обернувшись навколо клумби, спинився перед ганком.

Форестье хотів купити дві вази для своєї бібліотеки. Зійти з екіпажа він не міг, отже йому виносили зразки один по одному. Він довго вибирав та радився з дружиною і Дюруа:

— Знаєш, це для полиць у глибині кабінету, щоб вони весь час були в мене перед очима, коли я сидітиму за столом. Мені неодмінно треба чогось старовинного, в грецькому стилі.

Він роздивлявся зразки, казав принести інші, вертався до перших. Нарешті він вибрав і, заплативши, зажадав, щоб їх надіслали негайно.

— Я вертаюсь у Париж через кілька днів, — казав він.

Вони поїхали назад, але коло затоки на них раптом дмухнуло холодним вітром десь із глибини долини, і хворий закашлявся.

Спочатку це було щось незначне, зовсім невеличкий випадок, але він побільшав, кашель став безперервним, далі перетворився на якесь гикання, хрип.

Форестье задихався, а коли хотів дихнути, то кашель раз-у-раз роздирав йому горло, вириваючися з глибини грудей. Ніщо не заспокоювало його, ніщо не допомагало. Довелось перенести його на руках з екіпажа до кімнати, і Дюруа, що тримав його за ноги, відчував їх конвульсійні рухи при кожній спазмі його легенів.

Але й у теплому ліжку випадок не припинився; він тривав до півночі, і тільки наркотики притишили, нарешті, смертельні спазми кашлю. І хворий до світанку сидів у ліжку, широко розкривши очі. Перше, чого він зажадав, було — покликати го-

ляра, бо він обов'язково голився щоранку. Він підвівся ради цього, але мусів відразу ж знову лягти і почав дихати так уривчасто, важко й болісно, що пані Форестьє, злякавшись, сказала розбудити Дюруа, який тільки но ліг спати, і попросила його піти по лікаря.

Він майже відразу привів доктора Гаво, який приписав ліки й дав кілька порад; проте, коли журналіст, проводячи його, спитав його думку, той сказав:

— Це агонія. Завтра вранці він буде мертвий. Попередьте цю нещасну молоду жінку і пошліть по священника. Мені більше нема чого робити. Проте я буду весь час до ваших послуг.

Дюруа сказав покликати пані Форестьє:

— Він помирає. Лікар радить послати по священника. Що ви думаєте робити?

Вона довго вагалась. Потім відповіла поволі, зваживши все:

— Так, це буде краще... з усякого погляду... Я його приготую, скажу йому, що священник хоче його бачити... Скажу щонебудь, нарешті. Ви будете дуже люб'язні, якщо підете й пошукаєте мені якогонебудь священника, парафіального священника. Візьміть такого, що не завдав би нам надто багато клопоту. Домагайтесь, щоб він задовольнився самою сповіддю і не турбував усім іншим.

Молодий чоловік привів старого лагідного священника, що зрозумів ситуацію. Тільки но він увійшов до вмираючого, пані Форестьє вийшла й сіла з Дюруа в сусідній кімнаті.

— Це його страшенно вразило, — сказала вона. — Коли я заговорила про священника, його обличчя набуло жахливого виразу, немов... він почув... почув... якийсь подих... ви розумієте... Він догадався, що це, нарешті, кінець, і що треба лічити години...

Вона була дуже бліда. Вона казала далі:

— Я ніколи не забуду того виразу на його обличчі. Він, безперечно, побачив у той момент смерть. Він побачив її...

Вони чули, як священник, що розмовляв трохи голосно, бо був глухуватий, сказав:

— Та ні, та ні. Вам зовсім не так уже погано. Ви хворі, проте нема ніякої небезпеки. А доказ цього — хоч би в тому, що я приходжу як друг, як сусід.

Вони не розчули того, що відповів Форестьє. Старий казав далі:

— Ні, причащати я вас не буду. Ми поговоримо про це, коли вам буде краще. А якщо ви хочете скористатися з мого візиту, щоб, приміром, посповідатись, то я буду радий. Я ж пастир, і я при всякій нагоді намагаюсь напувати моїх овець.

Потім настала довга тиша. Це, напевне, Форестьє казав щось своїм здушеним і беззвучним голосом.

Раптом священник промовив іншим тоном, тим тоном, яким правлять службу коло алтаря:

— Милосердя боже нескінченне, прочитайте *Confiteor*¹, сину мій. Ви його, мабуть, забули, я допоможу вам. Кажіть за мною: *Confiteor deo omnipotenti... Beatae Mariae Semper Virgini...*²

Він час од часу спинявся, щоб вмираючий міг повторювати за ним. Потім сказав:

— Тепер сповідайтесь.

Молода жінка й Дюруа не ворушились, охоплені якоюсь дивною турботою, схвильовані тоскним чеканням.

Хворий щось пробурмотів. Священик спитав:

— У вас були грішні нахили... які саме, сину мій?

Молода жінка підвелась і просто сказала:

— Ходімо на якийсь час у сад. Не слід слухати його таємниць.

І вони пішли й сіли на лавці перед ганком, під квітучим кущем троянд, позад клумби гвоздик, що розливали в чистому повітрі свій міцний і ніжний аромат.

Дюруа через кілька хвилин мовчання спитав:

— Чи довго доведеться чекати вас у Парижі?

Вона відповіла:

— О, ні. Я повернусь, як тільки все буде кінчено.

— Днів через десять?

— Так, найбільше.

¹ Вірую.

² Вірую в бога всемогутнього, матір божу пречисту.

Він питав далі:

— У нього, значить, нема жодного родича?

— Жодного, крім двоюрідних. Його батьки померли, коли він був ще зовсім молодим.

Вони обоє дивились на метелика, що брав собі пожиток на гвоздиках, перелітаючи від одної до одної; його крильця швидко тремтіли під час льоту і повільно колихались навіть тоді, коли він сидів на квітці. Вони довго мовчали.

Слуга прийшов попередити їх, що „пан священник кінчив“. І вони пішли разом нагору.

Форестье, здавалось, ще більше змарнів з учорашнього дня.

Священик держав його за руку:

— До побачення, сину мій. Я ще зайду завтра вранці.

І він пішов.

Коли священник вийшов, умираючий, що задихався, спробував підвести руки до своєї дружини і пробелькотів:

— Рятуй мене, рятуй мене... люба... Я не хочу вмирати... я не хочу вмирати... О, рятуйте мене... Скажіть, що треба робити, підіть до лікаря... Я вип'ю все, що треба... Я не хочу... я не хочу...

Він плакав. Великі сльози котилися з його очей на висохлі щоки... А схудлі куточки рота кривились, немов у малих дітей, коли вони ображені.

Потім його руки, що впали назад на ліжку, розпочали якийсь постійний, повільний і одноманітний рух, немов шукаючи чогось на покривалі.

Його дружина, що теж почала плакати, пробурмотіла:

— Та ні, це нічого. Це криза, завтра тобі буде краще, ти втомився вчора через ту прогулянку.

Дихання Форестье було швидше, ніж дихання захеканої від бігу собаки; воно було таким хапливим, що його не можна було рахувати, і таким слабим, що його ледве було чути. Він увесь час казав:

— Я не хочу вмирати! О, боже мій... боже мій... боже мій... що зо мною буде? Я більше нічого не побачу... нічого більше... ніколи... О, боже мій...

Він дивився перед себе на щось невидиме для інших, на щось гидке, що відбивалось у його зляканих, нерухомих очах. Обидві руки і далі разом робили свої страшні і прикрі рухи.

Раптом він судорожно здригнувся цілим тілом, судорога пробігла в нього від ніг до голови, і він прошепотів:

— На кладовище... мене... боже мій...

І він замовк. Він лежав нерухомо, задихавшись, розгублено блукаючи очима.

Час минав; на годиннику сусіднього монастиря продзвонило дванадцятю годину. Дюруа вийшов із кімнати, щоб трохи поїсти. Він вернувся через годину. Пані Форестьє відмовилась їсти. Хворий не ворухився. Він усе ще простягав свої худі пальці по покривалу, немов хотів підтягти його до обличчя.

Молода жінка сіла в крісло в ногах ліжка. Дюруа теж сів у крісло поруч неї, і вони мовчки чекали.

Доглядальниця, що її прислав лікар, дрімала біля вікна.

Дюруа теж починав дрімати, коли раптом відчув, що щось відбувається. Він розплющив очі якраз вчасно, щоб побачити, як Форестьє заплющив свої, немов два погаслі вогники. Легка ікавка зрушила горло вмираючого і дві криваві цівки з'явилися по кутках його рота, потім потекли на сорочку. Його руки припинили своє огидне ворухіння. Він перестав дихати.

Його дружина зрозуміла, що це кінець, і, злегка скрикнувши, впала навколішки, притулилась обличчям до покривала й заридала. Жорж, здивований і зляканий, машинально перехрестився. Доглядальниця прокинулася і підійшла до ліжка.

— Вмер,— сказала вона.

І Дюруа пррбурмотів, опанувавши себе і полегшено зітхнувши:

— Це було не так довго, як я гадав.

Коли минуло перше хвилювання, коли пролились перші сльози, тоді взялись до звичайних заходів, яких потребує мрець. Дюруа бігав до пізнього вечора.

Вернувся він дуже голодний. Пані Форестьє теж

трохи поїла; потім вони обов влаштувались у кімнаті вмерлого, щоб перебути біля нього ніч.

Дві свічки горіли на нічному столику поряд тарілки з водою, де мокла гілка мімози, бо традиційного самшиту не знайшли.

Вони були насамоті — молодий чоловік і молода жінка — біля того, хто вже не існував. Вони довго мовчали, дивлячись на нього.

Жорж пильно вдивлявся. Його очі і думки спинились на цьому схудлому обличчі, що здавалося ще більш похуділим у хисткому світлі і притягало, приворожувало його. Це ж був його друг, Шарль Форестье, який ще вчора розмовляв з ним. Яка ж це дивна й страшна річ — цілковите зникнення істоти. Тепер він згадував слова Норбера де-Варенна, який боявся смерті: „Ніколи жодна істота не вертається“. Їх народжуються мільйони й мільярди — більш-менш схожих одна на одну, з очима, носом, ротом, черепом і думками в черепі, але той, що лежав на цьому ліжку, ніколи вже не повернеться.

Протягом кількох років він жив, їв, сміявся, любив, надіявся, як усі. І це кінець, кінець для нього, кінець назавжди. Життя якихось кілька днів, а потім — нічого! Народжуєшся, ростеш, радієш, сподіваєшся, потім умираєш. Прощай! Чи ти чоловік, чи жінка — ти ніколи вже не повернешся на землю! А втім, кожен носить у собі гарячкове й нездійсненне прагнення вічності, кожен становить своєрідний все-світ у всесвіті, і кожен скоро остаточно зникає, перетворюючись на угноєння для нових паростків, Рослини, тварини, люди, зірки, світи — все оживає, а потім умирає, щоб перетворитись на щось нове. І ніколи жодна істота не вертається — ні комаха, ні людина, ні планета.

Невиразний, безмежний, гнітючий жах охопив душу Дюруа, жах перед тим безкраїм, неминучим небуттям, що без кінця знищує всі ці, такі скоро-минущі і такі жалюгідні, існування. Його чоло вже хилилось під загрозою. Він думав про мух, що живуть кілька годин, про тварин, що живуть кілька днів, про людей, що живуть кілька років, про землі,

що живуть кілька віків. Яка ж різниця між ними всіма? Кілька зайвих зір — от і все.

Він одвів очі, щоб не бачити більше трупа.

Пані Форестье схилила голову і, здавалось, теж думала про сумні речі. Її біляве волосся виглядало так гарно на її сумному обличчі, що в серці молодого чоловіка промайнуло якесь солодке утішне відчуття, якийсь дотик надії. Навіщо впадати в розпач, коли перед ним ще стільки років?

І він почав дивитись на неї. Вона не бачила його, заглибившись у власні думки. Він сказав собі:

„А все ж таки єдина гарна річ у житті — це любов. Держати в обіймах кохану жінку. Оце і є межа людського щастя“.

Як пощастило йому, тому мерцеві, зустріти оцю розумну й чарівну подругу? Як вони познайомились? Як могла вона, саме вона, погодитись на шлюб з цим незначним і бідним чоловіком? І як вона, нарешті, зробила з нього людину?

Він почав думати про всі ті таємниці, що заховані в житті людей. Він пригадав те, що шепотіли про графа де-Водрека, який нібито видав її заміж, наділивши посагом.

Що вона тепер робитиме? З ким вона одружиться? З якимнебудь депутатом, як це гадала пані де-Марелль, чи з якимнебудь молодим кар'єристом, з тим же Форестье, але вищого сорту? Чи є вже в неї якінебудь проекти, плани, наміри? Як він хотів би знати це! Та навіщо ці думки про те, що вона робитиме? Так він спитав себе, і помітив, що його турбота походить від однієї з тих невиразних і таємних задніх думок, які ховаєш сам від себе і які знаходиш, тільки переривши свою душу аж до дна.

Так, чому ж йому самому не взяти цю здобич? Яким сильним був би він з нею, яким грізним. Як далеко і швидко, і впевнено пішов би він з нею.

А чому б йому й не пощастило? Він добре почував, що він їй до вподоби, бо вона має до нього більше, ніж симпатію, — таку приязнь, що зароджується між двома схожими натурами і походить як

із взаємного замилювання, так і з своєрідної мовчазної змови. Вона знала, що він розумний, рішучий, упертий; вона могла покластись на нього.

Хіба ж вона не викликала його в таких важливих обставинах? А чому вона саме його викликала? Чи не мав він побачити в цьому своєрідний вибір, своєрідне признание, своєрідну вказівку? Якщо вона подумала про нього саме тоді, коли мала стати вдовою, то це вона, може, подумала саме про свого майбутнього нового компаньйона, свого майбутнього спільника?

І його охопило нетерпляче бажання дізнатись, розпитати її, довідатись про її наміри. Він мусів їхати назад післязавтра, бо йому незручно було б залишитись у цьому будинку насамоті з молодою жінкою. Отже, треба поспішати, треба, перше ніж вернутись у Париж, зручно й делікатно вивідати її плани, не дати їй після повороту поступитись перед домаганнями когось іншого і, може, взяти на себе якесь безповоротне зобов'язання.

В кімнаті стояла глибока тиша; чути було тільки, як маятник годинника дзвінко й одноманітно цокотів на каміні.

Він прошепотів:

— Ви, напевно, дуже втомились?

Вона відповіла:

— Так, але я насамперед почуваю себе пригніченою.

Звук їхнього голосу здивував їх, так якимось чудно пролунав він у цьому похмурому приміщенні. І вони раптом подивились на обличчя мерця, немов сподіваючись, що він заворушиться, заговорить з ними, як це було кілька годин тому.

Дюруа казав далі:

— О, це для вас жахливий удар, це така величезна зміна у вашому житті, справжній переворот у серці і в усьому існуванні.

Вона глибоко зітхнула, нічого не відповівши.

Він додав:

— Це ж так сумно для молодої жінки — залишитись самотньою.

І він замовк. Вона теж мовчала. Він прошепотів:

— В усякому разі, ви знаєте нашу угоду. Ви можете порядкувати мною, як схочете. Я належу вам.

Вона простягла йому руку, кинувши на нього меланхолічний і ніжний погляд — один із тих поглядів, що проймають нас аж до кісток.

— Дякую, ви добрий, чудовий. Якби я наважилась і могла зробити щонебудь для вас, то я теж сказала б — покладайтесь на мене.

Він узяв простягнуту до нього руку і затримав її, потискуючи, з палким бажанням поцілувати. Нарешті, він зважився і, наблизивши її поволі до губ, довго тримав біля них тонку, трохи гарячу, тремтячу і ароматну шкіру.

Потім, почувши, що ця дружня ласка надто затягається, він дав змогу маленькій ручці опуститися на коліно молодої жінки, яка промовила поважно:

— Так, я буду дуже самотня, проте намагатимусь бути мужньою.

Він не знав, як дати їй зрозуміти, що для нього було б щастям, великим щастям — мати її за дружину. Певна річ, він не міг сказати їй цього зараз, на цьому місці, перед цим тілом; проте він міг би, здавалосьь йому, знайти одну з тих двозначних, пристойних і складних фраз, що заховують під словами таємний зміст і висловлюють усе, що треба, своїм навмисним замовчуванням.

Проте труп заважав йому, той застиглий труп, що лежав перед ними, що його він відчував між ними. Зрештою, йому з якогось часу здавалось, що він відчуває в застоянному повітрі кімнати якийсь підозрілий запах, ніби сморід гниття, що походив від цих зогнилих грудей — перший подих пада, що віє з ліжка бідних мерців на їхніх родичів, які пильнують їх, жахливий подих, яким мерці незабаром сповнюють порожняву своєї труни.

Дюруа спитав:

— Чи не можна трохи відчинити вікно? Повітря, здається мені, зіпсоване.

Вона відповіла:

— Звичайно. Я теж помітила це.

Він підійшов до вікна і одчинив його. Ароматна

свіжість ночі полинула в кімнату, хвилюючи полум'я двох свічок, що горіли біля ліжка. Місяць, як і позавчора, лив своє невичерпне й тихе світло на білі стіни вілл і на величезну блискучу скатертину моря. Дюруа дихнув на повні груди і раптом відчув дотик надій, відчув немов трепетне наближення щастя.

Він обернувся.

— Підійдіть же подихати трохи свіжим повітрям, — сказав він, — надворі чудова погода.

Вона спокійно підійшла і обперлась коло нього на підвіконня.

Тоді він тихо прошепотів:

— Ви вислухайте мене і зрозумійте як слід те, що я скажу. Насамперед не обурюйтесь на те, що я говорю про таку річ у такий момент, але післязавтра я їду, а коли ви повернетесь у Париж, буде, мабуть, уже пізно. От що... Я тільки бідак без грошей і на сьогодні ще й без становища, як ви знаєте. Але в мене є воля, є трохи розуму, як мені здається, і я вже на певному шляху, на добрій путі. Коли людина вже висунулась, то знаєш, що береш; а коли людина тільки но починає, то не знаєш, чого вона досягне. Тим гірше — або тим краще. Зрештою, я казав вам колись, що моя найдорожча мрія — це одружитися з такою жінкою, як ви. Зараз я повторюю вам це своє бажання. Не відповідайте мені. Дозвольте мені висловитись до кінця. Я не звертаюсь до вас з проханням. Місце й час зробили б це гидким. Мені тільки хочеться, щоб ви знали, що ви єдиним словом можете ошчасливити мене, можете мати мене за свого друга і брата, чи навіть за свого чоловіка, по вашій волі, що мое серце і сам я належу вам. Я не хочу, щоб ви мені відповіли зараз; не хочу більше розмовляти тут про це. Коли ми знову побачимось у Парижі, ви дасте мені зрозуміти своє рішення. А до того — ні слова більше, чи не так?

Він промовив усе це, не дивлячись на неї, немов пускав свої слова в темряву перед себе.

А вона немов нічого не чула, — така вона була

нерухома, дивлячись перед себе застиглими і невідразними очима на широкий блідий краєвид під місячним світлом.

Вони довго стояли одне поруч одного, лікоть у лікоть, мовчазні й замислені.

Потім вона шепнула: „Трохи холодно“, і, обернувшись, підійшла знову до ліжка.

Він пішов за нею. Наблизившись, він почув, що Форестье справді починає тхнути; і він відсунув далі своє крісло, бо не міг довго витримувати цього запаху гнилі. Він сказав:

— Треба буде покласти його в труну вже завтра вранці.

Вона відповіла:

— Так, так, зрозуміла річ; тесляр прийде близько восьмої години.

І коли Дюруа зітхнув: „Нещасний хлопець“,— вона теж глибоко зітхнула, сумно скоряючись долі.

Вони тепер не так уже часто дивились на нього, бо звикли до думки про його смерть і почали по-тай погоджуватись з цим руйнуванням, яке досі так обурювало й ображало їх, їх, що теж були смертні.

Вони більше не розмовляли; пильнували мерця, як личить, не засипаючи. Проте, близько півночі Дюруа задрімав першим. Прокинувшись, він побачив, що пані Форестье теж куняє, і, прибравши зручнішої пози, знову заплющив очі, пробурчавши:

— Слово честі, у власному ліжку все ж таки краще.

Раптовий стук примусив їх прокинутись і схопитись. Увійшла доглядальниця. Вже зовсім розвиднилось. Молода жінка в кріслі проти нього була здивована, здавалось, не менше від нього. Вона трохи зблідла, але все ще була гарна, свіжа й мила, хоч і перебула цілу ніч сидячи.

Але глянувши на труп, Дюруа здригнувся і скрикнув:

— А борода у нього!

Вона, ця борода, виросла за кілька годин на цьому гниючому тілі, так само, як вона за кілька днів виросла на обличчі живої людини. І вони стояли, злякані, перед цим життям, що тривало ще в мер-

цеві, немов перед якимось жахливим чудом, перед надприродною загрозою воскресіння, перед одним з тих незвичайних, страшних явищ, які збурюють і гнітять розум.

Потім вони обое пішли відпочити до одинадцятої години. Далі Шарля поклали в труну, і їм стало легше. Вони сіли, одне проти одного, за сніданок з новим бажанням розмовляти про утішні, веселіші речі, повернутись у життя, коли вже вони покінчили з смертю.

Крізь відчинене навстіж вікно линула ніжна весняна теплінь, приносячи з собою ароматний подих гвоздик, що цвіли перед ганком. Пані Форестье запропонувала Дюруа пройтись у саду, і вони тихенько рушили навколо невеличкого газону, з насолодою вдихаючи тепле повітря, повне запаху ялин і евкаліптів.

І раптом вона заговорила, не повертаючи до нього голови, так само, як він говорив уночі, у тій кімнаті. Вона промовляла слова поволі, тихим і поважним голосом:

— Слухайте, дорогий друже, я вже... добре обміркувала... все, що ви мені пропонували, і я не хочу, щоб ви поїхали, не почувши від мене кількох слів. Зрештою, я не скажу вам зараз ні „так“, ні „ні“. Ми почекаємо, побачимо, краще обізнаємось одне з одним. Ви, з свого боку, теж добре обміркуйте справу. Не піддавайтесь раптовому захопленню. Проте, якщо я вам кажу це, навіть перед тим, коли нашого бідного Шарля ще не поклали в домовину, то це тому, що після всього сказаного вами, треба, щоб ви добре знали, хто я така, щоб ви не тішили себе надалі висловленою вами думкою, якщо у вас нема... нема... відповідної вдачі, щоб розуміти і терпіти мене. Зрозумійте мене як слід. Шлюб для мене — не кайдани, а спілка. Я хочу бути вільною, зовсім вільною у своїх вчинках, у своїх діях, у своїх засобах, у всьому. Я не терплю ні догляду, ні ревнощів, ні суперечок про своє поведження. Зрозуміла річ, я взяла б на себе зобов'язання ніколи не компромітувати імени чоловіка,

з яким я одружилася б, ніколи не наводити на нього ганьби чи глуму. Проте, треба було б також, щоб і чоловік зобов'язався бачити в мені свою рівню, свою спільницю, а не підлеглу людину, не слухняну й покірну дружину. Знаю, що мої думки не такі, як у всіх, але я їх не міняю. От і все. Додам іще: не відповідайте мені зараз, це було б даремно й незручно. Ми ще побачимось пізніше і, може, тоді поговоримо про все. Тепер ідіть погуляйте. Я вернусь до нього. Увечері побачимось...

Він поволі поцілував їй руку й пішов, не промовивши ні слова.

Увечері вони побачились тільки за обідом. Потім вони розійшлись по своїх кімнатах, зовсім знесилені втомою.

Шарля Форестье поховали наступного дня, без усякої врочистості, на каннському кладовищі. А Жорж Дюруа вирішив їхати в Париж експресом, що проходив о пів на другу.

Пані Форестье проводила його на вокзал. Вони спокійно проходили по перону, чекаючи години від'їзду, і розмовляли про всякі незначні речі.

Поїзд прибув — коротенький, справжній експрес, тільки з п'яти вагонів.

Журналіст вибрав собі місце, потім знову вийшов на перон, щоб побалакати з нею ще кілька хвилин. Його раптом охопив якийсь сум, якась туга, гострий жаль від розлуки з нею, немов він мав утратити її назавжди. Кондуктор крикнув:

— Марсель — Ліон — Париж, сідайте!

Дюруа зайшов у вагон і обперся на підвіконня, щоб сказати їй ще кілька слів. Локомотив просвітів, і поїзд тихо рушив.

Молодий чоловік, вихилившись з вагона, дивився на молоду жінку, що нерухомо стояла на пероні і проводила його поглядом. І раптом, коли вона вже зникла з очей, він послав їй обома руками поцілунок.

Вона відповіла йому тим самим жестом, проте обережнішим, непевнішим, ледве помітним.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Жорж Дюруа вернувся до всіх своїх попередніх звичок.

Оселившись тепер у маленькій квартирі на Константинопольській вулиці, він жив скромно, як людина, що готується до нового життя. Навіть його стосунки з пані де-Марелль набули рівного подружнього характеру, немов він задалегідь вправлявся, щоб бути готовим до майбутньої події і його коханка часто дивувалась з поміркованого спокою їхнього зв'язку та казала, сміючись:

— Ти ще нудніший, ніж мій чоловік; не варт було й міняти.

Пані Форестьє ще не вернулась. Вона затрималась у Канні. В листі вона писала йому, що приїде тільки в середині квітня, і жодним словом не натякала на їхню прощальну розмову. Він чекав. Він твердо вирішив ужити всіх заходів, щоб одружитися з нею, навіть коли вона вагатиметься. Він вірив у свою зірку, вірив у ту силу принади, яку він почував у собі, у невиразну й непереможну силу, яка скоряла всіх жінок.

Коротка записка повідомила його, що рішучий час настає.

„Я в Парижі. Зайдіть до мене.

Мадлена Форестьє“.

І це було все. Почтальйон приніс її о дев'ятій годині. Того ж самого дня о третій він з'явився до

неї. Вона простягла йому руки з своєю гарною, лагідною усмішкою, і хвилинку вони дивились одне одному в вічі. Потім вона прошепотіла:

— Який ви були добрий, що приїхали туди, в ті жахливі дні!

Він відповів:

— Я зробив би все, що ви мені не наказали б.

Вони сіли. Вона почала розпитувати про новини, про Вальтерів, про всіх колег, про газету. Особливо часто згадувала про газету.

— Мені бракує її,— сказала вона,— справді, дуже бракує. Я стала журналістом у душі. Що ж робити, я люблю це діло.

Вона замовкла. Він немов зрозумів, немов відчув у її усмішці, в її голосі та в самих її словах якийсь заклик і пробурмотів, хоч і вирішив був не прискорювати події:

— Ну... а чому... чому б вам не взятися знову... до цього діла... під... під іменем Дюруа?

Вона раптом стала серйозною й прошепотіла, поклавши йому руку на плече:

— Не згадуймо покищо про це.

Проте він догадався, що вона згоджується, вправ перед нею навколішки і повторював, запинаючись, пристрасно цілуючи її руки:

— Дякую, дякую, як я вас люблю!

Вона підвелась. Він теж підвівся й побачив, що вона дуже зблідла. Тоді він зрозумів, що подобається їй — може, вже давно; а що стояли вони лице-в-лице, то він обняв її і поцілував у лоб довгим, ніжним поцілунком.

Звільнившись з його обіймів, немов прослизнувши по його грудях, вона промовила серйозним тоном:

— Слухайте, друже мій, я ще нічого не вирішила. А втім, можливо, що я відповім „так“. Але пообіцяйте мені, що це буде в цілковитому секреті, поки я сама дозволю вам говорити.

Він запрягся й пішов; серце його було сповнено радості.

З того часу, буваючи в неї, він тримався дуже скромно і не домагався певнішої відповіді, бо в її

манері говорити про майбутнє, бо в слові „згодом“, бо в її планах, що торкались їх обох, він раз - у - раз почував кращу й делікатнішу відповідь, ніж формальна згода.

Дюруа невтомно працював, мало витрачав, намагався хоч щонебудь заощадити, щоб не опинитись без грошей під час весілля, і ставав таким самим скнарою, яким марнотратцем був раніше.

Минуло літо, потім осінь, а нікому й на думку нічого не спадало, бо вони бачилися рідко, як прості знайомі.

Якось увечері Мадлена спитала його, глянувши йому в вічі.

— Ви ще нічого не казали пані де-Марелль про наш проект?

— Ні, друже мій, я обіцяв вам мовчати і не казати нікому жодного слова.

— Що ж, час уже попередити її. А я візьму на себе Вальтерів. Це буде на цьому тижні, чи не так? Він почервонів:

— Так, не пізніше, як завтра.

Вона тихо відвернула очі, немов на те, щоб не помітити його хвилювання, і додала:

— Якщо хочете, ми одружимося на початку травня. Це буде цілком пристойно.

— Радо погоджуюсь на все.

— Мені хотілося б десятого травня, в суботу, бо це день мого народження.

— Хай так, десятого травня.

— Батьки ваші живуть коло Руана? Так ви мені, принаймні, казали.

— Так, коло Руана, в Кантеле.

— Що вони роблять?

— Вони... вони дрібні рантьє.

— Ага! Мені дуже хочеться познайомитися з ними. Він завагався, зовсім зніяковівши:

— Та... справа в тому, що вони...

Потім він зважився, як справді не абияка людина, і сказав:

— Люба моя, вони держать трактир, це селяни, що працювали до кривавого поту, щоб дати мені

освіту. Я не соромлюсь їх, але вас їхня... простота... їхня... сільська грубість... може збентежити.

Вона чарівно усміхалась, її обличчя світилось ніжною добротою.

— Ні. Я їх дуже любитиму. Ми незабаром поїдемо до них. Я так хочу. Ми ще поговоримо про це... Я теж із незначної родини... але батьки мої вже померли. У мене нема нікого на світі...— вона простягла йому руку й додала:— крім вас.

І він зворушився, схвилювався, відчув себе переможеним; таких почуттів він не зазнавав досі ні з одною жінкою.

— Я думала про одну річ,— сказала вона,— але це трохи важко пояснити.

Він спитав:

— Що ж це таке?

— Ось що, любий, я така сама, як і всі жінки, я маю свої... свої вади, свої примхи, люблю те, що блищить і дзвенить. Мені дуже хотілося б носити благородне прізвище. Чи не могли б ви, з нагоди нашого шлюбу, трохи... облагородитись?

Вона в свою чергу почервоніла, немов пропонувала йому щось некоректне.

Він просто відповів:

— Я й сам часто думав про це, але це здається мені нелегким.

— Чому ж?

Він засміявся:

— Тому, що я боюсь стати смішним.

Вона знизала плечима:

— Ні в якому разі, ні в якому разі. Всі це роблять, і ніхто не сміється з цього. Розбийте своє прізвище надвоє: „Дю - Руа“. Це дуже добре.

Він відразу відповів, як людина, що знається в справі:

— Ні, недобре. Це надто просто, надто звичайно, надто відомий спосіб. Щодо мене, то я думав взяти за прізвище назву своєї батьківщини, спочатку, як літературний псевдонім, потім сполучати його по троху з власним прізвищем, а вже згодом розбити своє ім'я надвоє, як ви пропонуєте.

Вона спитала:
— Ваша батьківщина — Кантеле?

— Так.

Вона завагалась:

— Ні. Мені не подобається закінчення. Слухайте, а чи не можна було б трохи змінити це слово? Кантеле?

Вона взяла ручку на столі й почала писати прізвища, дивлячись, як вони виглядають. Раптом вона скрикнула:

— Гляньте, гляньте, ось воно!

І вона подала йому папірець, де він прочитав: „Пані Дюруа - де - Кантель“.

Він поміркував хвилину, потім поважно заявив:

— Так, це дуже добре.

Вона захоплено приказувала:

— Дюруа - де - Кантель, Дюруа - де - Кантель, пані Дюруа - де - Кантель. Це чудово, чудово!

І додала переконаним тоном:

— Побачите, як легко всі погодяться з цим. Але слід скористатися з нагоди, бо потім буде вже пізно. Від завтра ви підписуватимете фейлетони Д. де - Кантель, а хроніку просто Дю - Руа. В пресі таке буває щодня, і ніхто не здивується, що ви взяли собі псевдонім. Під час весілля ми ще трохи змінимо це, а друзям скажемо, що ви досі відмовлялись від свого „дю“ через скромність, зважаючи на своє становище, або й нічого не скажемо. Як звуть вашого батька?

— Александр.

Вона прошепотіла кілька разів: „Александр, Александр“, — вслухаючись у доброзвучності складів, потім написала на чистому аркуші:

„Пан і пані Александр Дю - Руа - де - Кантель мають честь повідомити вас про одруження свого сина, пана Жоржа Дю - Руа - де - Кантель з пані Мадленою Форестье“.

Вона подивилась на написане трохи віддалік, радіючи з враження, і заявила:

— Трохи спритності, і доходиш усього, чого схочеш.

На вулиці, остаточно вирішивши називатись віднині *Дю-Руа*, або й *Дю-Руа-де-Кантель*, він відчув у собі якусь нову поважність. Він ступав сміливіше, вище підносив голову і гордовитіше крутив вуса, як це личить благородній особі. Він немов відчував радісне бажання оповіщати прохожих: „Мене звуть *Дю-Руа-де-Кантель*“.

Але дома він відразу ж стурбовано згадав про пані *де-Марелль* і негайно написав їй, просячи її прийти завтра на побачення. „Важко мені буде, — думав він, — матиму чимало клопоту“.

Потім він заспокоївся, і з властивою йому безтурботністю, що охороняла його від впливу життєвих прикростей, сів писати фантастичний фейлетон про нові податки, які треба запровадити, щоб урівноважити бюджет. Він пропонував річний податок, розміром в сто франків, на дворянську частку „де“, а на титули, від барона до принца — від п'ятисот до тисячі франків. І підписався: *Д. де-Кантель*.

Другого дня коханка сповістила його синім папірцем, що прийде о першій.

Він чекав її трохи неспокійно, проте вирішив не відкладати справи і сказати їй усе відразу ж, а вже потім, коли минеться перше хвилювання, розумно довести їй, що він не може лишатись ціле своє життя нежонатим; отож, коли пан *де-Марелль* не збирається помирати, то йому довелось обрати собі іншу, законну, подругу.

Проте він хвилювався. Коли почувся дзвінок, серце його забилося.

Вона кинулась йому в обійми:

— Добрий день, любий друже!

Потім, відчувши холодність його привітання, вона глянула на нього і спитала:

— Що це з тобою?

— Сідай, — сказав він. — Нам треба серйозно поговорити.

Вона сіла, не скидаючи капелюха, піднявши тільки вуальку на лоб, і приготувалась слухати.

Він спустив очі, шукаючи, з чого почати. Нарешті поволі почав:

— Моя люба, ти бачиш — я дуже схвилюваний, дуже засмучений тим, що маю тобі сказати. Я тебе глибоко кохаю, кохаю, справді, всім серцем, і тому побоювання, що тобі буде прикро, засмучує мене ще більше, ніж та новина, яку я тобі зараз розповім.

Вона зблідла, затремтіла й шепнула:

— Що таке? Кажи швидше!

Він промовив сумно, але рішуче, з тим удаваним пригніченням, до якого звичайно вдаються, сповіщаючи про радісне нещастя:

— Справа в тому, що я женюсь.

Вона болісно зітхнула з самої глибини грудей, немов жінка, що от-от знепритомніє, і почала задихатись, неспроможна говорити, — так стиснуло їй горло.

Побачивши, що вона мовчить, він казав далі:

— Ти й не уявляєш собі, як я мучився, поки зважився на це. Але в мене немає ні становища, ні грошей. Я самотній, чужий у Парижі. Мені треба мати когось коло себе, хто міг би, насамперед, порадити, заспокоїти, підтримати мене. Саме таку компаньйонку, таку спільницю, я шукав і знайшов.

Він замовк, сподіваючись, що вона відповість щонебудь, і готувався до лютого гніву, гострих слів та лайки.

Вона притиснула руку до серце, немов хотіла стримати його, і дихала весь час уривчасто й тяжко; груди її здіймались, голова тремтіла.

Він взяв її за руку, що лежала на ручці крісла, але вона вирвала її. Потім вона прошепотіла, немов зовсім розгубившись:

— Ах!.. боже мій!..

Він став перед нею навколішки, проте не зважився доторкнутись до неї і пробурмотів, більше збентежений її мовчанням, ніж збентежився б від шаленого вибуху:

— Кло, моя маленька Кло, зрозумій же моє становище, зрозумій, що я таке! О, яке було б щастя, якби я міг одружитися з тобою! Але ти замужем. Що ж мені робити? Подумай, ну, подумай же! Мені треба вийти в світ, а зробити цього я не можу,

поки не матиму власного дома... якби ти знала!..
Бувають дні, коли мені хочеться вбити твого чоловіка...

Він говорив своїм ніжним, притишеним, спокусливим голосом, тим голосом, що музикою линув у вуха.

В нерухомих очах його коханки поволі виступили — бачив він — дві сльози і скотились на щоки, а на віях уже нависли ще дві.

Він прошепотів:

— О, не плач, Кло, не плач, благаю тебе! Ти краєш мені серце.

Тоді вона зробила над собою зусилля, щоб бути гідною й гордою, і спитала тремтячим голосом жінки, що ось-ось зариває:

— Хто ж вона?

Він завагався на мить, але зрозумів, що без цього не обійдеться, — і відповів:

— Мадлена Форестьє.

Пані де-Марелль знову здригнулась усім тілом, потім так глибоко замислилась, що, здавалось, зовсім забула про людину біля своїх ніг.

А прозорі краплі без упину набігали їй на очі, падали і знову набігали.

Вона підвелась. Дюруа догадався, що вона зараз піде, не сказавши йому й слова, не дорікаючи й не прощаючи, і він відчув у глибині душі образу й приниження. Щоб затримати її, він оповив руками її вбрання і стиснув під тканиною округлі ноги, що напружились, як він відчував, для опору.

Він благав:

— Заклинаю тебе, не йди так.

Тоді вона глянула на нього зверху, глянула тим вогким і розпачливим, таким чарівним і таким сумним поглядом, який виявляє всю тугу жіночого серця, і пробурмотіла:

— Мені... мені нема чого казати... мені... нема чого робити... твоя... твоя правда... ти... ти... вибрав те, що тобі треба.

Вона визволилась, відхилившись назад, і пішла, а він не пробував більше затримати її.

Лишившись насамоті, він підвівся, немов приго-

ломшений ударом по голові; потім заспокоївся й прошепотів:

— Слово честі, не знаю, чи так гірше, чи краще. Справу кінчено... без сцен. Хай так!

І позбувшись величезного тягару, почувши себе раптом вільним, незалежним, готовим до нового життя, він почав бити кулаками в стіну, п'яніючи від успіху та сили, немов змагаючись з самою долею.

Коли пані Форестьє спитала його: „Ви попередили пані де-Марелль?“— він спокійно відповів:

— Звичайно ж...

Вона допитливо глянула на нього своїм ясним оком:

— І це її не вразило?

— Ні, аж ніяк. Навпаки, вона сказала, що це дуже добре.

Новина незабаром поширилась. Дехто дивувався, дехто запевняв, що передбачав це, а інші й посміхались, даючи зрозуміти, що це їх не дивує.

Молодий чоловік, що підписував тепер фейлетони: „Д. де-Кантель“, хроніку — „Дюруа“, а політичні статті, які він теж починав подеколи вміщати, — „Дю-Руа“, проводив час здебільшого в своїй нареченої, що ставилась до нього з братньою приязню, в якій почувалось, проте, справжнє, але приховане кохання і стримуване, немов вада, бажання. Вона вирішила, що весілля відбудеться нишком, при самих тільки свідках, і того ж вечора вони поїдуть у Руан. Наступного дня вони відвідають батьків журналіста та перебудуть у них кілька днів.

Дюруа пробував умовити її зректись цього плану, але не спромігся і, кінець-кінцем, згодився.

Отже десятого травня молоді, що визнали зайвою церковну церемонію, нікого не запрошували, вернулись після короткого перебування в мерії додому, склали багаж і вирушили ввечері з вокзалу Сен-Лазар о шостій годині поїздом, що помчав їх у Нормандію.

До того часу, поки не лишились самі у вагоні, вони не перекинулись і двадцятьма словами. А по-

чувши себе вже в дорозі, глянули одне на одного й засміялися, щоб приховати певну ніяковість, якої вони не хотіли виявляти.

Поїзд тихо минув довгий вокзал Батіньйоль і проїхав миршаву рівнину, що тягнеться від міських укріплень до Сени.

Дюруа і його дружина час від часу говорили щось незначне, а потім знову обертались до вікна.

Коли вони проїхали Аньєрський міст, то аж зраділи, побачивши річку, а на ній човни, рибалок і гребців. Сонце, могутнє травневе сонце, серебрило косим промінням човни та спокійну річку, що немов застигла, не текла й не вирувала, завмерши у вечірньому блиску й теплі. Парусник, що пустив посередині річки два великі трикутники, щоб спіймати найлегші подихи вітру, скидався на величезного птаха, який ось-ось полетить.

Дюруа прошепотів :

— Люблю паризькі околиці, а спогади про смажену рибу, що доводилось їсти тут, — це найкращі з спогадів у моєму житті.

Вона відповіла:

— А човни! Як гарно пливти по воді, коли сідає сонце.

І вони замовкли, немов не зважуючись говорити далі про своє минуле, і сиділи тихо, може, втішаючись уже поезією жалкувань.

Дюруа, що сидів проти дружини, взяв її руку й поволі поцілував її.

— Коли ми вернемося, — сказав він, — то їздитимемо часом обідати в Шату.

— О, в нас буде стільки справ! — вигукнула вона таким тоном, немов казала: „Треба жертвувати приємним ради корисного“.

Він тримав її руку і стурбовано думав, як йому перейти до пестошів. Перед недосвідченою дівчиною він не хвилювався б так; але той меткий і хитрий розум, який він почував у Мадлені, ускладнював його становище. Він боявся видатись їй незграбним — занадто тихим або занадто грубим, занадто повільним або занадто хапливим.

Він раз-у-раз ніжно стискував її руку, але вона не відповідала на його заклик. Тоді він сказав:

— Мені дуже дивно, що ви — моя дружина.

Вона ніби здивувалась:

— Чому це?

— Не знаю. Мені дивно. Хочеться поцілувати вас, і дивно, що я маю право на це.

Вона спокійно підставила йому щоку, яку він поцілував так, як поцілував би сестру.

Він вів далі:

— Коли я вперше побачив вас (пам'ятаєте, на обіді, куди мене запросив Форестье), то подумав: „Чорт забирай, якби мені знайти таку жінку!“ І от це сталося: маю її.

Вона прошепотіла: „Це дуже мило“, — і дивилась на нього пильно й тонко завжди усмішливим поглядом.

Він подумав: „Я занадто холодний. Я йолоп. Треба бути рішучим“. І він спитав:

— Як ви познайомилися з Форестье?

Вона відповіла з усмішкою й лукаво:

— Хіба ми на те ідемо до Руана, щоб розмовляти про нього?

Він почервонів:

— Я дурень. Ви мене дуже бентежите.

Це їй сподобалось:

— Я? Невже? Чому ж це?

Він присунувся зовсім близько до неї. Вона скрикнула:

— Ах, олень! Дивіться!

Поїзд ішов Сен-Жерменським лісом, і вона побачила козулю, що з переляку майнула через дорогу.

Поки вона дивилась у розчинене вікно, Дюруа нахилився й припав до волосся на її шиї довгим і жагучим поцілунком.

Хвилинку вона не ворушилась, потім підвела голову:

— Ви лоскочете, годі.

Але він не відступався й ніжно торкався пухнатими вусами її білої шкіри, пестив її збудно й повільно.

Вона здригнулась.

— Годі вже!

Він обняв її, охопивши правою рукою її голову і повернувши до себе. Потім кинувся на її губи, немов яструб на здобич.

Вона пручалась, відштовхувала його, силкувалася визволитись.

Нарешті звільнилась і сказала:

— Та годі ж.

Він уже не слухав, цілував її жадібними й тремтячими губами, намагаючись повалити на диван.

Вона з величезним зусиллям визволилася і жваво схопилась на ноги:

— Ах, слухайте ж, Жорж, годі! Ми ж не діти і прекрасно можемо почекати до Руана.

Він сидів весь червоний, охолоджений цими розсудливими словами, потім опанував себе трохи і весело сказав:

— Гаразд, я почекаю, але ви не почувєте від мене й десятка слів, поки ми приїдемо. Подумайте, зараз ми тільки ще в Пуассі.

— Я говоритиму сама,— сказала вона і спокійно сіла коло нього.

Вона почала докладно пояснити, що вони робитимуть, коли повернуться. Треба буде лишити за собою квартиру, де вона жила з першим чоловіком; Дюруа одержить також, немов у спадщину, посаду й утримання Форестье у „Французькому житті“.

Зрештою, вона ще перед їхнім шлюбом упорядкувала з певністю ділової людини всю фінансову сторону їхнього подружнього життя.

Вони одружилися з умовою роздільності майна, і всі можливі випадки були передбачені: смерть, розлука, народження одного чи кількох дітей. Дюруа мав — як сам він казав — чотири тисячі франків, але з них півтори тисячі були позичені. Решту він заощадив за останній рік, передбачаючи одруження. Молода жінка мала сорок тисяч франків, які — як сама вона казала — залишив їй Форестье.

Згадавши про нього, вона почала становити його за зразок:

— Це була дуже ошадлива, дуже акуратна, дуже працьовита людина. Він швидко зробив би кар'єру. Дюруа вже не слухав, його турбували зовсім інші думки.

Часом вона спинялась, поринаючи в свої інтимні міркування, потім казала:

— Через три-чотири роки ви, безперечно, зможете заробляти від тридцяти до сорока тисяч франків на рік. Так і Шарль заробляв би, якби він був живий.

Жорж, якому ця лекція починала здаватись довгою, відповів:

— Мені здавалось, що ми не на те поїхали в Руан, щоб розмовляти про нього.

Вона злегка вдарила його по щоці:

— Це правда, моя вина.

Вона засміялась. Він підкреслено тримав руки на колінах, як добре вихований хлопчик.

— У вас дурнуватий вигляд, коли ви так сидите, — ск зла вона.

Він відповів:

— Це ж моя роль, про яку ви самі недавно нагадали мені, і я з неї вже не вийду.

Вона спитала:

— Чому?

— Тому, що ви берете на себе керування домом і навіть моєю особою. Це й справді личить вам, як удові.

Вона здивувалась:

— Що ви, власне, хочете сказати?

— Те, що ви маєте досвід, який має розвіяти мою необізнаність та шлюбну практику, що має просвітити мою парубоцьку невинність, от що!

Вона скрикнула:

— Це вже занадто!

Він відповів:

— Це так. Я не знаю жінок, а ви знаєте чоловіків, бож ви вдова, ви, значить, маєте навчати мене... цього вечора от — і ви можете навіть розпочати відразу ж, коли хочете...

Вона скрикнула, зовсім розвеселившись:

— О, якщо ви в цьому розраховуєте на мене!..
Він промовив голосом школяра, що бурмоче свій урок:

— Так, звичайно ж, розраховую. Я навіть сподіваюсь, що ви дасте мені солідну освіту... на двадцять лекцій... десять початкових... читання та граматики... десять для вдосконалення... риторики... Я ж нічогосінько не знаю — от!

Вона скрикнула, дуже потішаючись:

— Ти дурень!

Він провадив далі:

— Раз ти починаєш мене називати на „ти“, то і я піду за цим прикладом і скажу тобі, кохана моя, що кожної секунди кохаю тебе дедалі більше, і що Руан здається мені дуже далеким.

Він говорив тепер з акторськими інтонаціями, з утішними гримасами, що розважали молоду жінку, звиклу до манер і жартів літературної богеми.

Вона дивилась на нього збоку, і він здавався їй справді чарівним; вона вагалась між тим бажанням, що пориває руку до овочу на дереві, і розсудливою думкою, що радить почекати обіду, щоб з'їсти його тоді, коли слід.

І вона сказала, трохи почервонівши від думок, що охопили її:

— Мій маленький учню, повірте моєму досвідові, моєму великому досвідові. Поцілунки у вагоні нічого не варті. Вони тільки псують шлунок.

Потім вона шепнула, ще більше почервонівши:

— Ніколи не слід жати хліб зеленим.

Він засміявся, збуджений натяками, що спливали з її гарних уст; далі перехрестився й, поворушивши губами, немов прошепотівши молитву, заявив:

— Я віддався під охорону святого Антонія, патрона спокуси. Відтепер я немов із бронзи.

Ніч тихо насувалась, обгортаючи прозорою тінню, неначе легким крепом, просторі поля, що тяглись направо. Поїзд біг уздовж Сени, і молоде подружжя задивилось на річку, що розгорнулася поруч залізничної колії широкою стрічкою полірованого металу, на червоні відблиски, на плями, що немов впали

з неба, натертого пурпуром і вогнем сонця, що зайшло. Цей блиск поволі гаснув, темнішав, сумно тьмарився. І поля потопали в темряві, з похмурим трепетом, тим смертельним трепетом, який щоразу проходить по землі перед ніччю.

Ця вечірня туга линула крізь відчинене вікно в недавно такі веселі душі молодих, що раптом замовкли.

Вони пригорнулись одне до одного й дивились, як агонізував день, гарний, ясний травневий день.

В Манті засвітили олійний ліхтарик, що кидав на сіре сукно диванів своє жовте світло.

Дюруа обняв дружину за талію і притиснув її до себе. Його недавнє гостре бажання оберталось у ніжність, у мляву потребу дрібних тихих пестощів, тих пестощів, якими присипляють дитину.

Він тихенько шепнув:

— Я дуже любитиму тебе, моя маленька Мад!

Ніжність його голосу зворушила молоду жінку, озвалась у її тілі коротким тремтінням, і вона простягла йому уста, нахилившись над ним, бо він поклав свою щоку на її теплі груди.

Це був дуже довгий поцілунок, мовчазний, глибокий; потім — раптовий рух, грубі й нестямні обійми, коротка задихана боротьба, гостре й незручне з'єднання. Потім вони залишилися в обіймах, обоє трохи розчаровані, все ще стомлені й ніжні, аж поки засвистів паровоз, сповіщаючи про наступну станцію.

Вона сказала, пригладжуючи кінчиками пальців своє розпатлане на висках волосся:

— Це зовсім по-дурному. Ми справжні дитинчата.

Але він цілував її руки в гарячковою хапливістю і відповів:

— Я тебе обожаю, моя маленька Мад.

До Руана вони майже не ворушилися, притиснувшись щокою до щоки, втупивши очі в ніч за вікном, де часом пропливало світло будинків; вони мріяли, задоволені своєю близькістю, охоплені дедалі більшим бажанням інтимніших і вільніших обіймів.

Спинились вони в готелі. Вікна його виходили на набережну. Трохи, зовсім трохи повечерявши,

лягли спати. Наступного дня покоївка розбудила їх, тільки но продзвонило восьму годину.

Коли вони випили по чашці чаю, що їм поставили на нічний столик, Дюруа глянув на дружину і раптом, у радісному пориві чоловіка, який тількищо знайшов справжній скарб, схопив її в обійми й прошепотів:

— Моя маленька Мад, почуваю, що люблю тебе дуже ... дуже ... дуже ...

Вона посміхалась своєю довірливою й задоволеною посмішкою і шепнула, теж цілуючи його:

— І я теж ... мені здається ...

Але візит до батьків непокоїв його. Не раз уже він попереджав свою дружину, підготовлював її. Він вирішив почати ще раз знову:

— Знаєш, це ж селяни, справжні селяни, а не опереткові.

Вона сміялась:

— Та знаю, ти вже досить казав це мені. Ну, вставай і мені дай встати.

Він скочив з ліжка й став натягати шкарпетки:

— Там нам буде незручно, дуже незручно. В моїй кімнаті є одне тільки старе ліжко з сінником. Матраси невідомі в Кантеле.

Вона ніби зраділа:

— Тим краще. Це буде так гарно! Менше будемо спати ... А вдосвіта прокинутись від півнячого співу!..

Вона надягла свій пенюар, великий пенюар із білої фланелі, і Дюруа відразу ж упізнав його. Йому стало прикро. Чому? Він знав, що дружина його має цілу дюжину таких ранкових вбрань. Хіба ж могла вона знищити своє придане й купити собі нове? І все ж йому хотілося б, щоб її домашня одежа, її нічна білизна — одяг кохання, — не була вже та сама, що й з іншим. Йому здавалось, що м'яка й тепла тканина зберегла щось від дотику Форестье.

Він підійшов до вікна й закурив цигарку.

Вигляд порту, широкої річки, вкритої парусними суднами з легкими мачтами і присадкуватими

пароплавами, що їх з грюкотом розвантажували коловоротні машини на набережній, схвилював його, хоч він і не вперше бачив це. І він скрикнув:

— Чорт забирай, як же це гарно!

Мадлена підбігла, поклала руки чоловікові на плече і, віддано схилившись до нього, стояла, вражена й захоплена. Вона все повторювала:

— Ах, як це гарно, як це гарно! Я й не знала, що тут так багато кораблів!

Через годину вони виїхали, бо мали снідати в батьків, що були попереджені кілька днів тому. Іржавий відкритий екіпаж, що віз їх, брязкотів, як купа металічного посуду. Вони проїхали довгий, досить таки поганий бульвар, далі луки, де текла річка, потім почали виїздити нагору.

Втомлена Мадлена задрімала під гарячими пестощами сонця, що ніжно гріло її в кутку старого екіпажа, немов вона лежала в теплій купелі світла та польового повітря.

Чоловік розбудив її:

— Подивись,— сказав він.

Виїхавши на дві третини схилу, вони спинились у місцевості, куди возять усіх подорожніх, бо вона славиться своїм краєвидом.

Внизу лежала безмежна, довга й широка долина, де з краю в край бігла ясна річка з своїми великими закрутами. Було видно, як вона біжить здалеку, вкрита плямами численних острівків, і гнеться коліном, перш ніж перетяти Руан. На правому березі стояло місто, оповите прозорим ранковим туманом, з блискучими від сонця дахами, з тисяччю легеньких дзвіниць — шпилястих і присадкуватих, крихких, різьблених, немов гігантські іграшки — з чотирикутними та круглими баштами, увінчаними геральдичними коронами, з каланчами, дзвіничками та цілим морем собору — дивовижна бронзова голка, бридка, чудернацька й надмірна — найвища в цілому світі.

А напроти, по другий бік річки, вдіймались круглі й потовщені на кінцях тонкі димарі заводів у великому передмісті Сен-Север.

Їх було більше, ніж їх сестер-дзвіниць, вони аж у далечині полів здіймали свої високі цегляні колони й дихали в синє небо чорним вугільним димом.

А найбільший з усіх них, такий же високий, як піраміда Хеопса — друга височиною серед усіх витворів людської праці, — майже рівний своїй гордій сусідці — стрілі собору, величезний паровий насос „Блискавки“ здавався королем працюючого й димучого заводського племені, як і сусідка його — королевою гостроверхої юрби священних пам'ятників.

Далеко за робітничою частиною міста розіслався ялиновий ліс, і Сена, пройшовши між двома селищами, бігла далі вздовж високого хвилястого берега, що поріс лісом наверху і оголював де-не-де біле каміння свого кістяка; далі вона зникала на обрії, ще раз накресливши довгу, округлу дугу. Туди й сюди по річці пливли судна на буксирі в пароплавів, які здавались з муху завбільшки. Пароплави випускали густий дим. Острівки тяглись понад водою один за одним або з великими перервами, немов нерівні зерна зеленіючого намиста.

Візник чекав, поки подорожні налюбуються до схочу. Він знав із досвіду, скільки часу триває захоплення в екскурсантів різного сорту.

Коли рушили далі, Дюруа раптом спостеріг за кілька сот метрів двох старих, що йшли назустріч, і скочив з екіпажа, скрикнувши:

— Ось вони! Я впізнав їх!

Це були двоє селян, чоловік і жінка, що йшли нерівно, хитаючись і часом штовхаючи одне одного плечима. Чоловік був невисокий, присадкуватий, з червоним обличчям, трохи череватий, ще бадьорий, не зважаючи на свій вік, а жінка — висока, суха, зігнута, сумовита, справжня жінка-хліборобка, що працювала з дитинства й ніколи не сміялась, тим часом як її чоловік розважався, попиваючи з своїми клієнтами.

Мадлена теж зійшла з екіпажа і з тугою в серці, з смутком, якого вона зовсім не передбачала, дивилась на цих двох бідолах. Вони не впізнали свого

сина, того гарного пана, і ніколи не догадалися б, що ця гарна пані в світлому платті, — їхня невістка.

Вони мовчки й швидко йшли назустріч очікуваному синові, не дивлячись на цих горожан, за якими їхав екіпаж.

Вони порівнялись. Жорж крикнув, сміючись:

— Добридень, татусю!

Вони раптом спинились обое, спершу спантеличені, потім остовпілі від подиву. Стара отямилась перша й пробурмотіла, не сходячи з місця:

— Це ти, синочку?

Молодий чоловік відповів: „Авжеж, це я, матусю!“ — і, підійшовши, поцілував її в щоки міцним поцілунком. Потім він потерся щокою об щоку батька, що зняв свій кашкет, зроблений — за рунанською модою — з чорного шовку і дуже високий, як у торговців худобою.

Після цього Жорж заявив:

— Ось моя жінка.

І селяни глянули на Мадлену. Глянули на неї, як на надзвичайне явище, з турботним побоюванням, поєднаним у батька з ухвальним задоволенням, а в матері — з ревнивою ворожістю.

Чоловік, що був жвавий з природи і просякнутий веселощами солодкого сидру та горілки, посмілів і спитав, лукаво підморгнувши куточком ока:

— А поцілувати її все ж таки можна?

Син відповів:

— А як же!

І Мадлена ніяково підставила щоки під гучні поцілунки селянина, який після цього витер губи долонею.

Стара теж поцілувала невістку, але стримано й вороже. Ні, це була не така невістка, про яку вона мріяла, не повна та свіжа фермерка, червона, немов яблуко, округла, немов племінна кобила. Ця пані виглядала, немов якась хвойда, з своїми брижами та запахом мускусу. Для старої всі пахощі були „мускусом“.

І всі рушили за екіпажем, що віз чемодан молодого подружжя.

Старий взяв сина під руку і, затримавши його, цікаво спитав:

— Ну, а діла ж як?

— Та дуже добре.

— Гаразд, тим краще! А скажи, жінка твоя заможна?

Жорж відповів:

— Має сорок тисяч франків.

Батько стиха й захоплено свиснув. Він тільки й зміг пробурмотіти: „Чорт забирай!“— так схвилювала його ця сума. Потім він додав поважно й переконано:

— Сто чортів, це гарна жінка!

Бож і йому вона припала до смаку. А він колись, свого часу, мав репутацію знавця жінок.

Мадлена з матір'ю йшли мовчки поруч. Чоловіки наздогнали їх.

Уже прийшли в село, маленьке село, розташоване вздовж шляху, де з обох боків було по десятку хат — містечкових домиків і сільських халуп — одні цегляні, другі глиняні, ті під соломою, ті під черепицею. Кафе батька Дюруа „Гарний краєвид“ — будиночок в один поверх з горищем — стояло край села наліво. Над дверима висіла, за старовинним звичаєм, соснова гілка, в ознаку того, що спраглі можуть заходити.

Сніданок було накрито в залі шиночку на двох зсунутих до купи столах, застелених двома серветками. Сусідка, що прийшла на допомогу господині, глибоко вклонилась, побачивши таку гарну пані, а впізнавши Дюруа, скрикнула:

— Господи Ісусе, чи це ти, хлопче?

Він весело відповів:

— Авжеж, це я, тітко Брюлен!

І відразу ж поцілував її, як раніше цілував і батьків.

Потім він звернувся до дружини.

— Ходімо до нашої кімнати, — сказав він, — там ти знімеш капелюх.

Він повів її дверима направо до холодної, зовсім білої кімнати з кам'яною підлогою та вапнованими

стінами, де стояло ліжко з бавовняними завісами. Розп'яття над кропильницею і дві кольорові картинки — Поль та Вірґінія¹ під синьою пальмою і Наполеон на жовтому коні — були єдиними прикрасами цього чистенького й похмурого приміщення.

Коли вони лишились насамоті, він поцілував Мадлену :

— Добрий день, Мад. Я дуже радий, що побачив старих. У Парижі про них і не думаєш, а потім, коли побачишся, все ж таки приємно.

Та батько вже кричав, стукаючи кулаком у перегородку:

— Швидше, швидше, суп готовий!

Довелось сідати до столу.

Почався довгий селянський сніданок з багатьох погано добраних страв — ковбаса після баранини, ячня після ковбаси. Батько Дюруа, повеселішавши від сидру та кількох склянок вина, відімкнув джерело своїх добірних жартів — тих, які він зберігав про великі свята, та розповідав пікантні й брудні історії, що трапились, мовляв, з його приятелями. Дюруа знав їх усі, але сміявся, сп'янілий від рідного повітря, захоплений природженою любов'ю до батьківщини, до знайомих з дитинства місць, захоплений давно забутими почуттями та спогадами, що їх розбуркали знайомі речі, різні дрібниці, як от покарбовані ножем двері, кривий стілець, що нагадував якусь подію, йому був приємний, тут запах землі, аромати смоли та дерев, що віяли з сусіднього лісу, дух житла, струмка, гною.

Стара Дюруа весь час сумно й суворо мовчала і стежила поглядом за невісткою, почувуючи ненависть у серці, ненависть старої робітниці з посохлими пальцями та понівеченим від тяжкої праці тілом до цієї міської жінки, що викликала в неї антипатію, немов щось прокляте, ганебне, немов нечиста істота, створена для неробства і гріха. Вона

¹ Герої роману французького письменника Бернадєна де - Сен - П'єра (кінець XVIII ст.), двоє закоханих, що живуть на лоні природи ідилічним життям.

раз - у - раз схоплювалася з місця то страву принести, то налити в склянки жовтої й кислої рідини з графіна або із пляшок — рудого, пінявого й підсолодженого сидру, що висаджував корки, немов лімонад - газес.

Мадлена майже нічого не їла, майже нічого не говорила, сиділа сумна, з своєю звичайною, застиглою на губах усмішкою, проте цього разу похмура й покірна.

Вона була розчарована, пригнічена. Чому? Сама ж вона хотіла поїхати! Вона знала, що їде до селян, до дрібних селян. Як же вона уявляла собі їх — вона, що звичайно не схильна була ідеалізувати когонебудь.

Хіба вона знала це? Хіба жінки не сподіваються скрізь чогось кращого, ніж воно є насправді? Хіба вони здавалися їй здалеку поетичнішими? Ні, звичайно, але, може, літературнішими, благороднішими, привітнішими, декоративнішими. А втім, вона ж зовсім не бажала бачити їх вишуканими, як у романах. Чому ж вони шокірували її безліччю непомітних дрібниць, безліччю незначних грубощів, навіть самою своєю мужицькою вдачею, своїми словами, рухами й веселощами?

Вона пригадала свою власну матір, про яку ніколи нікому не говорила, — зведену кимось учительку, виховану в Сен - Дені, яка померла від злиднів і горя, коли Мадлені було дванадцять років. Хтось невідомий подбав про виховання дівчинки. Напевне її батько? Хто він був? Вона не дізналася про це остаточно, хоч і мала непевну підозру.

Сніданок усе ще тривав. Вже почали заходити відвідувачі. Вони потискували руку батькові Дюруа, скрикували, побачивши сина, та лукаво підморгували, поглядаючи збоку на молоду жінку; це означало: „сто чортів! алеж не погана дружина в Жоржа Дюруа!“

Інші, не такі знайомі, сідали за дерев'яні столи і гукали: „Літр!“ „Кухоль!“ „Дві чарки!“ „Келишок!“ І вони починали грати в доміно, голосно брязкаючи маленькими чорнобілими костяшками.

Стара Дюруа весь час метушилась, похмуро прислужувала клієнтам, одержувала гроші й витирала столи краєм свого синього фартуха.

Дим від глиняних люльок та сигар вартістю по одному су повивав кімнату. Мадлена почала кашляти й спитала:

— Може, вийдемо? Я більше не витримаю.

Але сніданок ще не кінчився. Старий Дюруа був невдоволений. Тоді вона встала й сіла перед дверима, на вулиці, чекаючи поки свекор та чоловік доп'ють своє кофе.

Незабаром Жорж підійшов до неї:

— Хочеш прогулятись до Сени?— спитав він.

Вона радісно погодилась:

— О, звичайно! Ходімо.

Вони зійшли з гори, найняли в Круассе човен і решту дня катались коло островка, під вербами, дрімаючи в ніжному весняному теплі, заколихані легкими хвилями річки.

Вони вернулись смерком.

Вечеряти при свічці було для Мадлени ще прикріше, ніж снідати вранці. Батько Дюруа вже напідпитку сидів мовчки. Мати сиділа з таким самим жорстоким виглядом, як і перше.

Бліде світло кидало на сірі стіни тіні голов з величезними носами та надмірними рухами. Часом з'являлась велетенська рука й підносила схожу на вила вилку до рота, що роззявлявся як паща чудища, коли хто, трохи повернувшись, підставляв профіль під жовте й тремтяче світло.

Зараз після вечері Мадлена витягла чоловіка на вулицю, щоб не лишатись у цій темній кімнаті, де завжди гостро тхнуло старими люльками та розлитим питвом.

Надворі він сказав:

— Ти вже нудьгуєш.

Вона почала була заперечувати. Він спинив її:

— Ні. Я це добре бачу. Коли хочеш, то ми поїдемо завтра.

Вона шепнула:

— Так. Дуже хочу.

Вони тихенько йшли вперед. Була тепла ніч, її ніжна й глибока темрява здавалась повною тихих шелестів, шарудінь і зітхань. Вони ступили на вузьку алею серед височених дерев, між двох непроглядно-чорних стін кущів.

Вона спитала:

— Де ми?

Він відповів:

— У лісі.

— Він великий?

— Дуже великий, один з найбільших у Франції.

Запах землі, дерев, моху, той свіжий і старий запах густого лісу, де соки бруньок мішаються з запліснілою мертвою травою хащ, здавалося, спав у цій алеї. Підвівши голову, Мадлена побачила зірки між верховіттям; і хоч вітрець не ворухив гілок, вона відчувала навколо себе невиразне тремтіння цього океану листя.

Дивний трепет пройняв її душу і прокотився в неї по шкірі, невиразна туга охопила її серце. Чому? Вона не розуміла. Але їй здавалось, що вона загубилась, утопла, що вона оточена небезпеками, покинута всіма, сама-одна на світі під цим живим склепінням, що тремтіло вгорі.

Вона прошепотіла:

— Мені чогось страшно. Я хотіла б вернутись.

— Що ж, вертаймось.

— І... ми поїдемо назад до Парижа завтра?

— Так, завтра.

— Завтра вранці?

— Завтра вранці, коли хочеш.

Вони вернулись. Старі вже полягали. Вона спала погано, раз-у-раз прокидаючись від усіх тих нових для неї сільських шумів — криків сови, рохкання свині, замкнутої в хлівці по той бік стіни, від співу півнів, що почав лунати з півночі.

З першим променем світанку вона була на ногах, готова в дорогу. Коли Жорж об'явив батькам, що він уже має їхати додому, вони обое були вражені і відразу ж зрозуміли, звідки в нього це бажання.

Батько просто спитав:

— Чи скоро побачимо тебе знову?

— Звичайно. Цим літом.

— Ну, добре, коли так.

Стара пробурчала:

— Бажаю тобі не жалкувати з того, що зробив.

Він лишив їм у подарунок двісті франків, щоб притішити їхнє незадоволення; і коли о десятій годині під'їхав візник, по якого послали хлопця, молоде подружжя поцілувалося з старими селянами й рушило в дорогу.

Коли вони їхали згори, Дюруа засміявся:

— Ось,— сказав він,— я ж попереджав тебе. Мені не слід було знайомити тебе з паном і пані Дю-Руа-де-Кантель, моїми батьками.

Вона теж засміялась і відповіла:

— Та я ж тепер захоплена! Це славні люди, і я починаю дуже любити їх. Я посилятиму їм гостинці в Парижа.

Потім вона прошепотіла:

— Дю-Руа-де-Кантель... Ти побачиш— ніхто не дивуватиметься з наших запрошувальних карток. Ми будемо розповідати, що провели тиждень у маєтку твоїх батьків.— І вона, схилившись до нього, торкнулась поцілунком його вуса.

— Добрий день, Жо!

Він відповів:

— Добрий день, Мад!— і обняв її за талію.

Далеко в глибині долини було видно велику річку, яка здавалась розгорнутою срібною стрічкою під ранковим сонцем, та всі фабричні димарі, що видихали в небо свої вугляні хмари, і гострі дзвіниці, що здіймались над старим містом.

II

Минуло вже два дні, як подружжя Дю-Руа повернулось до Парижа, і журналіст знову став до своєї попередньої роботи, чекаючи того часу, коли покине хроніку, щоб остаточно перейняти обов'язки Форестье і цілком присвятити себе політиці.

Цього вечора він ішов перед обідом до квартири свого попередника, з радісним серцем, з палким бажанням відразу ж обняти свою дружину, фізичних чар і непомітної влади якої він глибоко зазнавав. Коли він проходив мимо возиків з квітками, внизу вулиці Нотр - Дам - де - Лоретт, йому спало на думку купити букет для Мадлени, і він вибрав величезний жмут ледве розквітлих троянд — цілий сніп ароматних бутонів.

На кожній площадці своїх нових сходів він лагідно оглядав себе в дзеркалах, що раз - у - раз нагадували йому його перший прихід у цей будинок.

Він подзвонив, бо забув узяти з собою ключ, і йому відчинив той же самий слуга, якого він залишив у себе з поради своєї дружини.

Жорж спитав :

— Пані вернулась?

— Так, пане.

Проте, проходячи через їдальню, він дуже здивувався, бо помітив на столі три прибори, а піднявши порт'єру в салон, побачив, що Мадлена ставить у вазу на каміні букет троянд, зовсім подібний до його. Йому стало прикро, неприємно, немов у нього вкрали його думку, його чемність і всю втіху, якої він сподівався. Він спитав, підійшовши :

— Ти, значить, запросила когось?

Вона відповіла, не обернувшись, влаштовуючи далі свої квіти :

— І так, і ні. Це мій давній друг граф де - Водрек, що звичайно обідає тут щопонеділка і прийде сьогодні, як колись.

Дюруа прошепотів :

— Ах, так! Дуже добре.

Він стояв позад неї, з своїм букетом у руці, і відчував бажання сховати цей букет, кинути його геть. Він усе ж таки сказав :

— Дивись, я приніс тобі троянди.

Вона раптом обернулась, сяючи посмішкою, і скрикнула :

— Ах, як мило з твого боку, що ти подумав про це !

І вона простягла йому руки та губи з таким щирим, радісним захопленням, що він відразу ж утішився.

Вона взяла квіти, понюхала їх і жваво, немов зраділа дитина, поставила їх у порожню вазу проти першої. Потім вона шепнула, милуючись ефектом:

— Як я рада! Тепер у мене весь камін оздоблений.

І вона майже відразу ж додала переконаним тоном:

— Знаєш, він чарівний. Ти відразу ж заприятелюєш з Водреком.

Дзвінок повідомив про прихід графа. Він увійшов спокійно, зовсім не вимушено, немов до себе додому.

Галантно поцілувавши пальці молодій жінки, він обернувся до чоловіка і з щирою приязню подав йому руку, питаючи:

— У вас усе гаразд, любий Дю-Руа?

У нього не було вже його колишнявого гордовитого й неприступного вигляду, він поведився люб'язно, виявляючи цим, що становище змінилось. Журналіст дивувався і намагався бути привітним, щоб відповісти на ці аванси. Хвилин через п'ять можна було б подумати, що вони знайомі і приятелюють уже років з десять.

Тоді Мадлена сказала їм з сяючим обличчям:

— Залишаю вас тут. Мені треба навідатись до кухні.

І вона вийшла під пильними поглядами обох чоловіків.

Коли вона вернулась, вони вже розмовляли про театр з приводу якоїсь нової п'єси, і їх думки збігались в такій мірі, що в їхніх очах збуджувалась якась раптова приязнь, породжувана цією абсолютною єдністю в поглядах.

Обід вийшов чудовий, зовсім інтимний і сердечний; граф просидів у них увечері аж допізна — так добре почував він себе в цьому домі, у цього любого молодого подружжя.

Коли він вийшов, Мадлена сказала чоловікові:

— Бачиш, він бездоганний. Чи не так? Він незмірно виграє, коли ближче з ним познайомишся.

Це справді гарний друг — певний, відданий, вірний.
Ах! без нього...

Вона не кінчила своєї думки, а Жорж відповів:
— Так, він, як на мене, дуже приємний. Гадаю, що ми близько зійдемося з ним.

Але вона відразу ж сказала далі:

— Ти ж не знаєш, нам треба попрацювати сьогодні ввечері перед сном. У мене не було часу поговорити з тобою про це перед обідом, бо прийшов Водрек. Мені тільки но принесли важливі новини — відомості про Марокко. Це Ларош-Мат'є, той депутат, майбутній міністр, дав мені їх. Нам треба написати велику статтю, сенсаційну статтю. У мене є факти і цифри. Ми відразу ж розпочнемо роботу. Ось, візьми лампу.

Він узяв лампу, і вони перейшли в робочий кабінет.

Ті ж самі книжки вишиковувались у шафі, на якій стояли тепер наверху три вази, що Форест'є купив у Жуанській затоці напередодні своєї смерті. Під столом хутрянний мішок покійного чекав ніг Дю-Руа, який, сівши, схопив ручку з слонової кості, трохи погризену на кінці зубами попередника.

Мадлена сперлась на камін і, закуривши цигарку, розповіла свої новини, потім виклала свої думки і план наміченої статті.

Він слухав її уважно, разом з тим роблячи собі нотатки, і, скінчивши, висловив свої зауваження, переглянув справу, поширив її, розгорнув, у свою чергу, вже план не статті, а кампанії проти теперішнього міністерства. Ця атака мала бути тільки початком. Його дружина перестала курити, так вона зацікавилась, такі широкі перспективи вона побачила, стежачи за думкою Жоржа.

Часом вона шепотіла:

— Так... так... Дуже добре... Чудово... Це дуже сильно...

І коли він теж кінчив, вона сказала:

— Тепер почнімо писати.

Але йому завжди було важко починати, і він насилу добирав потрібні слова. Тоді вона тихо схи-

лилась над його плечем і почала пошепки підказувати йому на вухо відповідні фрази.

Час од часу вона вагалась і питала:

— Це ж саме те, що ти хочеш сказати?

Він відповідав:

— Якраз це.

Вона находила гострі вислови, отруйні жіночі вислови, щоб поранити прем'єра, і домішувала дотепи з приводу його зовнішності до дотепів з приводу його політики таким кумедним способом, що це викликало сміх і разом з тим вражало правдивістю зауваження.

Дю - Руа часом додавав кілька рядків, що поглиблювали і підсилювали атаку. Він знався, зрештою, в мистецтві підступних натяків, бо навчився цього, коли загострював свою хроніку; і коли той чи той факт, поданий Мадленою за певний, здавався йому сумнівним або компромітуючим, то він чудово вмів натякнути на нього чи дати уяву про нього з більшою виразністю, ніж коли б він його просто висловив.

Коли стаття була закінчена, Жорж перечитав її вголос, майже продекламував. Вони одностайно визнали її за чудову і зачаровано й здивовано посміхались, немов тільки тепер виявили себе одне перед одним. Вони дивились одне одному в вічі, схвилювані від захвату та зворушення, і палко поцілувались у любовному пориві, що перекинувся від їх душі до тіла.

Дю - Руа взяв лампу:

— А тепер спатки, — сказав він з палаючими очима.

Вона відповіла:

— Ідіть уперед, господарю мій, раз ви освітлюєте шлях.

Він пройшов уперед, а вона пройшла за ним до спальні, лоскочучи йому шию кінчиком пальця, між коміром і волоссям, щоб змусити його йти швидше, бо він боявся цих пестошів.

Стаття вийшла з друку за підписом Жоржа Дю - Руа - де - Кантеля і наробила галасу. Вона викликала хвилювання в палаті депутатів. Пан Вальтер привітав її автора і доручив йому редагування полі-

тичного відділу в „Французькому житті“. Хроніка повернулась назад до Буаренара.

Тоді в газеті почалася запекла й гостра кампанія проти міністерства, що керувало всіма справами. Атака, завжди влучна й підперта фактами, то іронічна, то серйозна, часом весела, часом отруйна, спрямована з такою певністю й завзяттям, що всі дивувались.

Інші газети раз-у-раз цитували „Французьке життя“, наводили з нього цілі витяги, а люди, що стояли при владі, питали, чи не можна якоюсь посадою префекта замазати рот цьому невідомому й запеклому ворогові.

Дю-Руа починав заживати слави в політичних угрупованнях. Він відчував по тиску руки та манері знімати капелюх, як зростає його вплив. Його дружина теж вражала й захоплювала його винахідливістю своєї думки, вмінням здобувати інформацію і числом своїх знайомств.

Повернувшись до себе, він раз-у-раз натрапляв у своєму салоні на якогонебудь сенатора, депутата, чиновника, генерала, що поводитися з Мадленою як з давньою приятелькою — шанобливо й по-товариському. Де вона познайомилася з усіма цими людьми? У світі, казала вона. Та як вона зміла здобути їхню довіру і приязнь? Цього він не розумів.

„З неї справжня дипломатка“, — думав він. Вона часто загаювалась, на обід приходила задихана, червона, тремтяча, і казала, ще не скинувши навіть вуалі:

— У мене є здобич сьогодні. Уяви собі, що міністр юстиції тількищо призначив двох суддів, які брали колись участь у змішаних комісіях. Ми йому так задамо, що він буде знати.

І вони задавали міністрові, задавали йому і вдруге, наступного дня, і втретє, післязавтра. Депутат Ларош-Матьє, що обідав на вулиці Фонтен щовівторка, після графа де-Водрека, який починав собою тижень, міцно потискував руку і жінці і чоловікові, виявляючи цим свою надмірну радість. Він раз-у-раз повторював:

— Боже, яка кампанія! І щоб ми не виграли після цього?

Він справді мав велику надію загарбати портфель міністра закордонних справ, на який він цілювався уже здавна.

Це був один із тих дволикких політиків, що не мають переконань, без великих здібностей, сміливості і серйозного знання,— провінціальний адвокат, красунь із резиденції префекта, що хитро додержував рівноваги між усіма крайніми партіями, своєрідний республіканський езуїт або ліберальний гриб сумнівної породи, які сотнями виростають на популярному гної загального голосування. Його слизький макіавелізм¹ склав йому репутацію серед його колег, серед усіх тих декласованих невдах, яких роблять депутатами. Він був досить стриманий, досить коректний, досить незмушений, досить люб'язний, щоб мати успіх. Він мав успіх у світі, у мішаному, мутному і не надто вишуканому товаристві теперішніх представників влади. Про нього скрізь казали: „Ларош буде міністром“,—і він сам ще впевненіше за інших думав, що буде міністром.

Він був одним із головних акціонерів газети старого Вальтера, свого колеги та спільника в численних грошових справах.

Дю - Руа підтримував його з довірою і з невиразними надіями на майбутнє. Зрештою, він тільки провадив далі справу, яку розпочав ще Форестье, що йому Ларош - Матьє обіцяв дати орден, коли настане день тріумфу. Орден буде на грудях чоловіка Мадлени; ось і все. Загалом нічого не змінилось.

Це так добре знали всі—що нічого не змінилось,—і товариші Дю - Руа вигадали проти нього шпильку, яка починала дратувати його.

Його називали не інакше, як „Форестье“.

Коли він заходив до редакції, хтонебудь кричав:
— Слухай, Форестье!

Він прикидався, що не чує, і починав шукати листи

¹ Макіавелізм — погляди, за якими вважають за добрі всі засоби, щоб досягти певної мети.

в своїй картотеці. Той самий голос повторював дужче:

— Гей, Форестье!

Чути було стриманий сміх.

А коли Дю-Руа йшов до кабінету директора, то той, хто кликав його, спиняв:

— О, вибач, це я до тебе говорив. Страшенно дурна річ, я завжди плутаю тебе з тим бідним Шарлем. Це, мабуть, тому, що твої статті страшенно схожі на його статті. Всі помиляються через те.

Дю-Руа не відповідав, хоч лютував, і в ньому зароджувалась глуха злість проти померлого.

Сам старий Вальтер заявив, коли хтось дивувався з очередной подібності зворотів і духу в статтях нового завідувача політичного відділу та в статтях його попередника:

— Так, це Форестье, але це Форестье дужчий, палкіший, мужніший.

Одного разу Дю-Руа випадково відчинив шафу в бильбоке і знайшов там іграшку свого попередника з траурною стрічкою на ручці, а свою власну — ту, якою він користувався, коли вправлявся під керуванням Сен-Потена, — з рожевою стрічкою. Всі бильбоке були виставлені за розміром на одній і тій самій полиці, а на картці коло них, як у музеї, було написано:

„Давня колекція Форестье і К-о“, „Форестье-Дю-Руа, наступник, патентовано Загальним Газетним Товариством. Вироби без зносу, придатні до вжитку в усіх обставинах, навіть у подорожі“.

Він спокійно зачинив шафу і промовив досить голосно, щоб почули:

— Дурні та заздрісники є скрізь.

Проте це йому дошкулило в його гордості, дошкулило в його вразливому самолюбстві — в гордості та самолюбстві письменника, що викликають оту нервову, завжди готову вибухнути, дразливість, однаково властиву і репортерів, і геніальному поетові.

Слово „Форестье“ різало йому вуха; він боявся почути його, а коли чув, то знав, що червоніє.

Для нього це ім'я було дошкульним глуфом, більше ніж глуфом — майже образою. Воно кричало йому: „Це твоя дружина працює за тебе, як вона працювала за нього. Без неї ти був би ніщо“.

Він цілком припускав, що Форестье був би без Мадлени ніщо; але щодо нього самого, то це вже інша справа!

Ці муки тривали і тоді, коли він приходив додому. Тепер уже весь будинок нагадував йому про покійника — всі меблі, всі дрібнички, все, чого він торкався. Він зовсім не думав про це в перші часи свого одруження; але шпилька, вигадана його колегами, завдала йому своєрідну рану, яку тепер отруювали всілякі досі непомітні дрібниці.

Він не міг уже взяти якийнебудь предмет у руки без того, щоб йому не уявилося відразу ж, що на тому предметі лежить рука Шарля. Адже він скрізь бачив і вживав речі, які належали колись Шарлеві, речі, які той купив, любив і володів ними. І Жоржа навіть починала дратувати думка про колишні шлюбні зносини його приятеля з дружиною.

Він часом дивувався з цього душевного обурення, якого він не розумів, і питав себе: „Як же це, в біса, виходить? Я не ревную Мадлени до її друзів. Ніколи не турбуюсь тим, що вона робить. Вона ходить і приходять, як їй заманеться; а проте, спогад про цю тварюку Шарля бісить мене!“

Він додавав у думках: „По суті, це був справжній кретин; оце, напевне, і ображає мене. Мені прикро, що Мадлена могла вийти заміж за такого дурня“.

І він раз-у-раз повторював собі: „Як це могло статись, щоб ця жінка хоч на мить цікавилась таким бидлом?“

І його досада зростала щодня від безлічі незначних дрібниць, що кололи його, немов голкою, від безперестанного нагадування про покійника в якомусь слові Мадлени або слуги.

Одного вечора Дю-Руа, що любив солодке, спитав:

— Чому у нас ніколи нема солодких страв? Ти ніколи не замовляєш.

Молода жінка весело відповіла:

— Правда, я не подумала про це. Це тому, що Шарль не любив солодкого.

Він урвав їй мову нетерплячим рухом, якого не зміг опанувати:

— Ах, знаєш, Шарль починає набридати мені. Скрізь Шарль. Шарль тут, Шарль там, Шарль любив це, Шарль любив те. Раз Шарль здох, то дай йому спокій.

Мадлена дивилась на свого чоловіка спантеличено, нічого не розуміючи в цьому раптовому гніві. Потім, буди меткою, вона трохи догадалась про те, що в ньому відбувається, догадалась про це повільне діяння ревності до покійного, що зростало кожної хвилини від усього, що нагадувало попередника.

Це, мабуть, здалось їй хлоп'яцтвом, проте полестило їй і вона нічого не відповіла.

Він сам на себе розсердився за це роздратування, якого він не спромігся сховати. Але коли вони того ж вечора, по обіді, складали статтю на завтра, він заплутався ногами в хутовому мішку. Не змігши перевернути його, він відкинув його геть ударом ноги і спитав із усмішкою:

— У Шарля, значить, завжди мерзли лапи?

Вона відповіла, так само з усмішкою:

— О, він завжди боявся застудитись; у нього були слабкі груди.

Дю-Руа люто відказав:

— Це він, зрештою, довів.

Потім додав галантно:

— На моє щастя.

І поцілував своїй дружині руку.

Проте, лягаючи спати, він знову спитав, все ще охоплений тією ж самою думкою:

— Чи носив Шарль нічний ковпак, щоб забезпечити вуха від протягу?

Вона не образилась на цей жарт і відповіла:

— Ні, він тільки пов'язував лоб хусткою.

Жорж знизав плечима і промовив зневажливим тоном вищої людини.

— От йолоп!

З цього часу Шарль став для нього постійною темою для розмови. Він говорив про нього при кожній нагоді і називав його не інакше, як „той бідний Шарль“, з виглядом безмежного співчуття.

І коли він вертався з редакції, де до нього два чи три рази звертались, назвавши його „Форестье“, він мстився, переслідуючи покійного своїм лютим глузуванням у глибині його домовини. Він пригадував його хиби, його смішні риси, його примхи, перераховував їх з утіхою, поглиблюючи та прибільшуючи їх, немов бажаючи подолати в серці своєї дружини вплив страшного супротивника.

Він кілька разів питав:

— Скажи ж, Мад, чи пригадуєш ти той день, коли цей телепень Форестье хотів довести нам, що товсті чоловіки міцніші за худих?

Потім йому схотілось дізнатись силу - силенну інтимних і таємних подробиць про покійного, а молода жінка, почувавши себе незручно, відмовлялась казати їх. Але він обстоював, упирався.

— Ну, слухай, розкажи мені це. Він же мав бути справді смішним у такі моменти?

Вона прошепотіла краєм губ:

— Слухай, дай йому, нарешті, спокій.

Він вів далі:

— Ні, скажи ж! Адже він дійсно мусів бути кумедним у ліжку, тварюка!

І він завжди кінчав фразою:

— Яке це було бидло!

Якось увечері наприкінці червня, коли він курив цигарку коло вікна, велика вечірня спека викликала в нього бажання зробити прогулянку.

Він спитав:

— Моя маленька Мад, хочеш, поїдемо в Булонський ліс?

— Охоче.

Вони взяли відкритий екіпаж, доїхали до Елісейських полів, потім до авеню Булонського лісу. Була безвітряна ніч, одна з тих ночей, коли розпечене, немов у бані, паризьке повітря ввіходить у груди, як пара з печі. Цілий загін візників возив

під деревами ціле плем'я закоханих. Вони їхали, ті візники, один позад одного, безперервно.

Жорж і Мадлена тішились, роздивляючись усі ці пари в обіймах, що проїжджали в тих екіпажах — жінки в світлому вбранні, чоловіки — в чорному. Це був безмежний потік коханців, що котився до Булонського лісу під зоряним і пекучим небом. Не чути було ніякого шуму, крім глухого дотику коліс до землі. Вони їхали та їхали мимо, по парі в кожному екіпажі, витягшись на подушках, німі, притиснувшись одне до одного, поринувши в галюцинацію жаги, тремтячи і чекаючи близького з'єднання. Тепла тінь здавалась сповненою поцілунків. Повітря здавалось сповненим якогось тваринного кохання, і це робило його важким та ще задушливішим. Всі ці парочки, сп'янілі від однакової думки, від однакового запалу, ширили якусь гарячку навколо себе. Всі ці екіпажі, навантажені коханням, просякнені пестощами, залишали при проїзді своєрідну чуттєву хвилю, тонку і бентежливу.

Жорж і Мадлена сами почули, що їх охоплює ця заразлива ніжність. Вони тихенько взяли за руки, не кажучи ні слова, трохи пригнічені важкою атмосферою і тим хвилюванням, що проймало їх.

Доїхавши до повороту за укріпленнями, вони поцілувались, і вона прошепотіла трохи ніяково:

— Ми пустуємо так само, як і по дорозі до Руана.

Великий потік екіпажів поділився при в'їзді в гушавину. На дорозі до озер, якою поїхало молоде подружжя, екіпажів дещо порідшало, але густа темрява дерев, повітря, оживлене листям і вогкістю струмків, що дзюрчали під гіллям, якась свіжість широкого нічного простору, прикрашеного зірками, надавали поцілункам тих людських пар, що котились мимо, ще більших чар.

Жорж шепнув:

— О, моя маленька Мад! — і пригорнув її до себе. Вона сказала йому:

— Чи пригадуєш ти той ліс у твоїх батьків, як там було похмуро? Він мені здавався повним страшного звір'я і безмежним. А як тут справді чудово.

Чути якісь пестоші у вітрі, і я добре знаю, що по той бік лісу — Севр.

Він відказав:

— О, там у лісі батьків нема нічого, крім оленів, лисиць, козуль і кабанів та ще де-не-де — хаток форестье¹.

Це слово, ім'я померлого, що вихопилось з уст, вразило його, немов хтось викрикнув його з глибини густого лісу, і він раптом замовк, знову охоплений тією дивною й настирливою прикрістю, тим ревнивим, гризучим, непереможним дратуванням, що псувало йому життя останніми часами.

Через хвилину він спитав:

— Чи їздила ти часом сюди з Шарлем, отак увечері?

Вона відповіла:

— Звичайно, часто.

І він раптом відчув бажання вернутись додому, нервове бажання, що стиснуло йому серце. Та образ Форестье вже вступив знову в його думки, оволодів ними, душив його. Він не міг більше ні про що, крім нього, ні думати, ні розмовляти.

Він спитав лютим тоном:

— Скажи ж, Мад...

— Що, мій друже?

— Чи наставляла ти роги тому бідному Шарлеві?

Вона зневажливо прошепотіла:

— Яким ти стаєш дурним із своєю причіпкою!

Але він не кидав своєї думки:

— Послухай, моя маленька Мад, будь же щирою, признайся. Ти наставляла йому роги, скажи? Признайся, що наставляла!

Вона мовчала, шокірувана, як усі жінки, цим словом.

Він уперто обстоював:

— Слово честі, це ж саме йому, зрештою, пасувало. О, саме йому, саме йому! От мені і приємно було б знати, чи носив Форестье роги. Га! яка ж дурняча пика!

¹ Форестье — лісник.

Він чув, що вона посміхається, мабуть, з якогось спогаду, і напосідав:

— Слухай, скажи ж! Що ж тут такого? Було б, навпаки, дуже втішно признатись мені, що ти його зраджувала, признатись у цьому саме мені.

Він дійсно тремтів від надії та бажання, щоб Шарль, той гидкий Шарль, ненависний мрець, проклятий мрець, був укритий цією кумедною ганьбою. А втім... а втім, ще якесь інше, менш виразне почуття розпалювало його бажання дізнатись про це.

Він повторював:

— Мад, моя маленька Мад, прошу тебе, скажи. Він же справді заслуговував цього. Ти зробила б велику помилку, якби не оздобила його цим. Слухай, Мад, признайся.

Вона тепер, очевидно, вважала це домагання втішним, бо сміялась коротким, уривчастим смішком.

Він приставив свої губи прямо до вуха дружини:

— Слухай... слухай... признайся!

Вона відхилилась сухим рухом і гостро заявила:

— Та ти з глузду з'їхав! Хіба відповідають на такі запитання?

Вона сказала це таким чудним тоном, що холодний дріж прокотився по жилах її чоловіка, і він лишився зніяковілим, спантеличеним, трохи задиханим, немов зазнав якогось душевного зрушення.

Екіпаж їхав тепер уздовж озера, де небо немов розсипало всі свої зірки. Дві невиразні постаті лебедів плавали дуже повільно, майже невидимі в затінку.

Жорж крикнув візникові:

— Вертаймось! — І екіпаж рушив назад, перестріваючи інші екіпажі, що їхали повільним кроком і їх величезні ліхтарі блищали, як очі, в лісній темряві.

Яким чудним тоном вона це сказала! Дю-Руа питав себе: „Чи це не признання?“ І майже певність, що вона зраджувала свого першого чоловіка, сповнила його тепер гнівом. Йому хотілось бити її, душити, рвати на ній волосся.

О, коли б вона відповіла: „Але, любий мій, якби я вже зраджувала його, то напевне саме з тобою“. Як би він її поцілував, обняв, пестив!

Він сидів нерухомо, скрестивши руки, втопивши очі в небо, надто схвильований, щоб міркувати. Він відчував тільки, як шумув в ньому та злість і зростає той гнів, що зріють у серці кожного самця проти примх жіночого бажання. Він уперше відчував цю неясну тугу чоловіка, що підозріває! Нарешті, він ревнував за Форестье, ревнував якимось дивним і болісним способом, відчувши раптом ненависть до Мадлени. Раз вона зраджувала того, то як же міг він мати довіру до неї?

Потім своєрідний спокій потроху встановився в його думках, і, переборюючи власне страждання, він подумав: „Всі жінки — розпусниці, треба використовувати їх і не давати їм нічого від себе“.

Гіркота в серці підступала до його уст виразами зневаги та огиди. Проте він не дав їм вилитись у слова. Він твердив собі: „Світ належить дужим. Треба бути дужим. Треба бути понад усім“.

Екіпаж їхав швидше. Знову проминули укріплення.

Дю - Руа бачив перед собою в небі червонувате світло, подібне до відблиску величезної кузні, і чув невиразний, безмежний, невпинний гомін, що складався з незліченних і різноманітних шумів, глухий гомін, близький і далекий, якимось неясне й незмірне тремтіння життя, подих Парижа, що дихав у цю літню ніч, немов знесилений утомою велетень. Жорж думав:

— Було б справді безглуздо з мого боку — псувати собі жовч. Кожен за себе. Перемога належить сміливим. Все сходить до егоїзму. Егоїзм ради честолюбства та кар'єри — це краще, ніж егоїзм ради жінки й ради кохання.

Тріумфальна арка маячила при в'їзді в місто на своїх двох потворних ногах — своєрідний, безформний гігант, немов готовий рушити й зійти вниз по широкій алеї.

Жорж і Мадлена знову потрапили тут у потік екіпажів, що везли назад до жител, до бажаних ліжок, всі ці пари, мовчазні й пригорнуті до купи. Здавалось, що все людство плило мимо них, сп'яніле з радості, втіхи, щастя.

Молода жінка, що справді догадувалась почасти про те, що діялося з її чоловіком, спитала своїм ніжним голосом:

— Про що думаєш, мій друже? Вже з півгодини, як ти не промовив ні слова.

Він відповів, саркастично посміхаючись:

— Я думаю про всіх цих йолопів, що цілуються, і кажу собі, що в житті насправді є щось важливіше.

Вона шепнула:

— Так... але часом це гарно.

— Це гарно... це гарно... коли нема нічого кращого!

Думка Жоржа линула все далі, в якійсь злісній люті, оголяючи життя від його поетичного вбрання: „Я був би справжнім дурнем, якби почав соромитись, відмовлялись від будьчого, бентежитись, мучитись, гризти собі серце, як я це роблю останнім часом“. Образ Форестье промайнув у його уяві, проте не викликав у нього ніякого дратування. Йому здалось, ніби вони зараз помирились і знову заприятелювали. Йому хотілось крикнути Форестье: „Добрий вечір, старий друже!“

Мадлена, яку бентежило це мовчання, спитала:

— Чи не заїхати нам до Тортоні поїсти морозива, перш ніж вертати додому?

Він глянув на неї скоса. Її тонкий білявий профіль виступив перед ним під ясним блиском цілої гірлянди газових ріжків над входом до кафе - шантану.

Він подумав:

„Вона гарна. Що ж, тим краще! На доброго kota добра мишка. Та коли я знову почну мучитись через тебе, то й на північному полюсі закипить“.

Потім він відповів:

— Звичайно, люба моя.

І щоб вона чогонебудь не подумала, поцілував її. Молодій жінці здалось, що губи її чоловіка холодні, як лід.

Проте він посміхався своєю звичайною усмішкою, коли подав їй руку, щоб допомогти їй зійти з екіпажа біля кафе.

Увійшовши наступного дня в редакційне приміщення, Дю-Руа відразу ж розшукав Буаренара.

— Дорогий друже, — сказав він, — мушу просити в тебе послуги. З якогось часу декому здається дотепним називати мене „Форестье“. А мені це починає здаватися безглуздом. Зроби мені приємність і попереди тихенько товаришів, що я дам ляпаса першому, хто знову дозволить собі цей жарт. Це вже їхня справа — поміркувати, чи така примха варта удару шпаги. Я звертаюсь до тебе, бо ти людина спокійна і можеш запобігти прикрим наслідкам, та ще й тому, що ти вже був у мене одного разу секундантом.

Буаренар взяв на себе це доручення.

Дю-Руа вийшов, щоб зробити деякі ділові візити, і повернувся через годину. Ніхто не назвав його „Форестье“.

Вернувшись додому, він почув у залі жіночі голоси. Він спитав:

— Хто там?

Слуга відповів:

— Пані Вальтер і пані де-Марелль.

Його серце злегка тьохнуло, але він сказав собі: „Що ж, побачимо!“ — і розчинив двері.

Клотільда сиділа в кутку, коло каміна, вся освітлена промінням із вікна. Жоржеві здалось, що, побачивши його, вона трохи зблідла. Привітавшись спершу з пані Вальтер і її двома дочками, які сиділи коло матері, немов двоє вартових, він звернувся до своєї колишньої коханки. Вона подала йому руку; він узяв її і навмисне стиснув, немов кажучи: „Я все ще люблю вас“. Вона відповіла на цей потиск.

Він спитав:

— Як ви себе почували протягом того століття, що минуло, як ми не бачились?

Вона невимушено відповіла:

— Та добре, а як ви, любий друже?

І додала, звернувшись до Мадлени:

— Ти дозволиш називати його й надалі любим другом?

— Звичайно ж, люба, дозволю тобі все, що хочеш.

Здавалось, наче в цих словах є якась прихована іронія.

Пані Вальтер говорила про свято, яке Жак Ріваль мав улаштувати в своєму парубоцькому приміщенні, про велике фехтувальне змагання, де будуть світські жінки. Вона казала:

— Це буде дуже цікаво. Але я в розпачі: нема кому повезти нас туди, бо мій чоловік муситиме на той час бути у від'їзді.

Дю-Руа відразу ж запропонував свої послуги. Вона погодилась:

— Ми будемо вам дуже вдячні — мої дочки і я.

Він дивився на молодшу панну Вальтер і думав: „А вона ж зовсім не погана, ця маленька Сюзанна, зовсім не погана“. Вона скидалась на крижку біляву ляльку, надто маленьку, проте виточену, струнку в талії, стегнах і грудях, з мініатюрною постаттю, з емалевими синьо-сірими очима, немов намальованими пензлем, яким, здавалось, ретельний і вигадливий художник надав своєрідного нюансу, з надто білою шкірою, надто гладкою, блискучою, рівною, без плямок, без відтінків, з легким кучерявим волоссям — цілим кущем, вишуканим і легеньким, чудовою хмаркою, справді зовсім схожою на шевелюру гарних пишних ляльок, які можна бачити на руках у дівчаток, значно менших на зріст, ніж їхні ляльки.

Старша сестра Роза була негарна, плоска, незначна, — одна з тих дівчат, яких не помічають, з якими не розмовляють і про яких нічого не кажуть.

Мати підвелась і, звернувшись до Жоржа, сказала:

— То я чекаю вас у наступний четвер о другій годині.

Він відповів:

— Покладіться на мене, пані.

Коли вона вийшла, пані де-Марелль теж підвела:

— До побачення, любий друже.

Тепер вона вже сама стиснула йому руку дуже міцно й довго; і він почув себе зворушеним цим мовчазним признанням, знову охоплений раптовою жагою до цієї легковажної, маленької, добродушної жінки, яка, мабуть, справді любила його.

„Заїтаю до неї завтра“, — подумав він.

Коли він лишився віч-на-віч із своєю дружиною, Мадлена засміялась щирим і веселим сміхом і сказала, дивлячись йому прямо в вічі:

— Знаєш, ти навів пані Вальтер справжню пристрасть!

Він недовіжливо відказав:

— Що ти кажеш?!

— Авжеж, запевняю тебе, вона говорила зо мною про тебе з якимось безумним захопленням. Це так дивно, як на неї! Вона хотіла б знайти для своїх дочок двох таких чоловіків, як ти... На щастя, такі речі лишаються без наслідків.

Він не розумів, що вона хоче сказати:

— Як без наслідків?

Вона відповіла переконаним тоном жінки, що певна своєї думки:

— О, пані Вальтер — одна з тих, про яких ніколи нічого не шепотіли, знаєш, справді ніколи! Вона неприступна з усякого погляду. Щодо її чоловіка — ти його знаєш не гірше за мене. Але вона — це інша річ. Вона, зрештою, досить намучилась, що вийшла заміж за єврея, проте залишилась йому вірною. Це чесна жінка.

Дю-Руа здивувався:

— Я думав, що вона теж єврейка.

— Вона? Аж ніяк. Вона — дама-патронеса всіх добродійних закладів при церкві св. Мадлени. Вона навіть вінчалась. Я вже не знаю, чи патрон удав, що він хрещений, чи церква подивилась на це крізь пальці.

Дю-Руа прошепотів:

— Ах, так!.. Значить... вона ... цікавиться мною?..

— Напевне і дуже. Якби ти був вільний, то я порадила б тобі просити руки... руки Сюзанни, чи не так? Адже вона краща, ніж Роза?

Він відповів, покручуючи вуса:

— Еге, та й сама мати ще не зів'яла!

Але Мадлена заперечила:

— Знаєш, мій хлопче, щодо матері, то раджу тобі тільки спробувати! Я не боюсь. Не в її літа вчиняють першу помилку. Це треба починати раніше.

Жорж думав: „Якби я, проте, справді міг одружитися з Сюзанною!..“

Та він знизав плечима: „Це ж нісенітниця!.. Хіба батько згодився б?“

Він усе ж таки дав собі слово уважніше стежити віднині за ставленням пані Вальтер до себе, не думаючи, зрештою, чи може йому бути з цього яка-небудь користь.

Цілий вечір його проймали спогади про кохання з Клотільдою, ніжні й разом з тим чуттеві спогади. Він пригадував її жарти, її милі вигадки, їх авантюри. Він казав собі: „Вона, справді, дуже мила. Так, завітаю до неї завтра“.

Наступного дня він, тільки но поснідавши, справді подався на вулицю Вернейль. Та ж сама покоївка відчинила йому двері і спитала фамільярно, на зразок прислуги у дрібних буржуа:

— Як ваше здоров'я, пане?

Він відповів:

— Та добре, дитино моя.

І він увійшов у залу, де чиясь невправна рука грала гами на піаніно. Це була Лоріна. Він гадав, що вона зараз кинеться йому на шию. Але вона поважно підвелась, церемонно привіталась, як це зробила б доросла особа, і вийшла гідною ходою.

Вона так скидалась на ображену жінку, що це його спантеличило. Ввійшла мати. Він схопив і поцілував її руки.

— Скільки я думав про вас!— сказав він.

— І я теж,— відповіла вона.

Вони сіли. Посміхаючись, дивились одне одному в вічі, відчували бажання поцілуватись в уста.

— Моя любя, маленька Кло, я люблю вас.

— І я теж.

— Значить... значить... ти не дуже гнівалась на мене?

— І так, і ні... Це мене болісно вразило, але потім я зрозуміла твої наміри і сказала собі: „Хай! він повернеться до мене рано чи пізно“.

— Я не наважувався повернутись; я питав себе, як мене зустрінуть? Не наважувався, хоч мені страшенно хотілось. Доречі, скажи ж мені, що це з Лоріною? Вона ледве привіталася зо мною і ви-йшла зовсім розлючена.

— Не знаю. Але з нею не можна більше говори-ти про тебе, відколи ти одружився. Мені здається, що вона ревнує.

— Та що ти!

— Алеж це так, любий. Вона вже не зве тебе любим другом, а називає „паном Форестьє“.

Дю-Руа почервонів; потім, наблизившись до мо-лодої жінки, сказав:

— Дай твої губи.

Вона дала їх.

— Де ми зможемо побачитися знову?— сказав він.

— Та... на Константинопольській вулиці.

— Ах так!.. Приміщення, значить, ще вільне?

— Так... Я зберегла його!

— Ти зберегла його?

— Так, я думала, що ти ще вернешся туди.

Порив гордої радості випнув йому груди. Так, вона дійсно любила його — справжньою, постійною, глибокою любов'ю!

Він шепнув:

— Я тебе обожнюю.

Потім спитав:

— Як твій чоловік?

— Йому дуже добре. Він тількищо пробув тут цілий місяць; він виїхав позавчора.

Дю-Руа не міг утриматись від сміху:

— Як це влучно!

Вона наївно відповіла:

— О, так, це дуже зручно. Та він не заважає, проте, і тоді, коли тут. Ти ж знаєш.

— Так, це правда. Це, зрештою, чудова людина.

— А ти?— спитала вона.— Як ти відчуваєш себе в новому житті?

— Ні добре, ні погано. Моя дружина — це моя товаришка, моя співниця.

— І це все?

— Це все... Що до серця...

— Розумію. Вона, проте, мила.

— Так, але мене вона не цікавить.

Він наблизився до Клотільди й прошепотів:

— Коли ми побачимось?

— Та... завтра... якщо хочеш.

— Гаразд. Завтра, о другій годині?

— О другій годині.

Він підвівся, щоб попрощатись, і трохи ніяково пробурмотів:

— Знаєш, я думаю взяти на себе те приміщення на Константинопольській вулиці. Так я хочу. Бракувало б тільки, щоб ти платила за нього!

Вона в захваті поцілувала йому руку й прошепотіла:

— Ти зробиш, як сам хочеш. З мене досить того, що я зберегла його для нашого побачення.

І Дю-Руа пішов із задоволеним серцем.

Проходячи мимо вітрини якогось фотографа, він побачив портрет високої жінки з великими очима, що нагадала йому пані Вальтер. „Нічого,— подумав він,— вона, мабуть, ще не погана. Як же це вийшло, що я раніше ніколи не зважав на неї? Побачимо, як вона зустріне мене в четвер“.

Він ішов потираючи собі руки, з глибокою внутрішньою радістю, з радістю успіху, з егоїстичною радістю спритного чоловіка, якому щастить, з витонченою радістю, що складається з того підлещеного самолюбства та задоволеної чуттєвості, що дає жіноча ласка. У четвер він сказав Мадлені:

— Ти не підеш на те змагання у Ріваля?

— О, ні! Це мене не вабить; я піду краще в палату депутатів.

І він заїхав за пані Вальтер у відкритому ландо, бо стояла чудова погода.

Він здивувався, побачивши її, — такою вона видалась йому гарною і молодю. Вона була в світлому вбранні, і її трохи розрізаний корсаж давав змогу догадатись про коливання повних грудей під білим мереживом. Ніколи ще вона не здавалась йому такою свіжою. Він справді визнав її за гідну бажання.

Вона виглядала як звичайно, спокійною й коректною, в неї були пристойні манери спокійної матері, що робили її майже непомітною для галантних очей чоловіків.

Зрештою, вона і в розмові говорила тільки загальновідомі, визнані помірні речі, її думки були розсудливі, методичні, добре впорядковані, далекі від усякої надмірності.

Дочка її Сюзанна, вся в рожевому, скидалась на свіжо полакований малюнок Ватто¹; а її старша сестра здавалась вихователькою, якій доручили супроводити цю гарну дівчинку - ляльку.

Перед входом до Рівалю стояла вже ціла низка екіпажів. Дю-Руа запропонував свою руку пані Вальтер, і вони ввійшли.

Змагання було влаштовано на користь сиротам шостої паризької округи, під патронажем усіх дружин сенаторів та депутатів, що мали стосунки з „Французьким життям“.

Пані Вальтер пообіцяла прийти з своїми дочками, проте відмовилась від звання дами-патронеси, бо своїм ім'ям вона допомагала тільки в справах, організованих духовенством, — не тому, щоб вона була надто побожною, але її шлюб з євреєм покладав на неї (як вона думала) певні релігійні зобов'язання; тимчасом це свято, організоване журналістом, набувало якогось республіканського значення і могло б здатись антиклерикальним.

Вже три тижні, як у газетах усіх напрямів можна було прочитати:

¹ Ватто — відомий французький художник XVIII століття.

„Наш видатний колега, Жак Ріваль, має дотепний і великодушний намір організувати на користь сиротам шостої паризької округи велике фехтувальне змагання у своїй прекрасній залі, що прилягає до його приміщення. Запрошуватимуть на свято пані Лалуаг, пані Ремонтель, пані Ріссолен — дружини сенаторів — і пані Ларош-Матьє, пані Персероль, пані Фірмен — дружини відомих депутатів. В антракті буде проведено звичайний збір, і кошти будуть негайно передані до рук мера шостої округи або його заступника“.

Це була колосальна реклама, яку спритний журналіст вигадав собі на користь.

Жак Ріваль приймав гостей у передпокої своєї квартири, де влаштували буфет — витрати на нього мали покрити з збору.

Потім він ласкавим жестом показував на маленькі сходи, що вели до льоху, де він улаштував фехтувальну залу і тир, і сказав:

— Вниз, пані, вниз. Змагання відбудеться в підземному приміщенні.

Він поспішив назустріч дружині свого директора; потім, потиснувши руки Дю-Руа, сказав:

— Добрий день, любий друже!

Той здивувався:

— Хто вам сказав, що...

Ріваль урвав його на слові:

— Пані Вальтер тут присутня, а на її думку — це дуже миле прозвище.

Пані Вальтер почервоніла:

— Так, признаюсь, що коли б я знала вас більше, то зробила б, як маленька Лоріна, — теж називала б вас любим другом. Це вам дуже личить.

Дю-Руа сміявся:

— Та прошу, пані, називайте.

Вона спустила очі:

— Ні. Ми ще не досить близько знайомі.

Він прошепотів:

— Дозвольте мені надіятись, що колись ми познайомимось ближче.

— Що ж, тоді побачимо,— сказала вона.

Він посторонився при вході до вузьких сходів, освітлених газовим ріжком; раптовий перехід від денного світла до цього жовтого блиску мав у собі щось сумне й похмуре. Крученими сходами здіймався запах підземелля, запах теплої вогкості витертих для нагоди пліснявих мурів, змішаних з запахом ладану, що нагадував церковну службу, та жіночими ароматами одеколону, вербени, ірису, фіалки.

В цій ямі чути було голосний гомін, відчувалось хвилювання рухливої юрби.

Весь льох був ілюмінований гірляндами газових ріжків та венеціанськими ліхтарями, прихованими в зелене листя, що вкривало побілені мури. Скрізь сама зелень. Стеля була прибрана папороттю, підлога — вкрита листям та квітами.

Це всім видавалось чарівним, — таким, що свідчить про винахідливість. В маленькому склепові в глибині між двома рядами стільців для суддів стояла естрада для бійців. І в усьому підвалі стояли табурети, по десять направо й наліво в кожному ряду; на них могло вміститись щось із двісті осіб. Запрошено було чотириста.

Перед естрадою вже позували перед глядачами юнаки в фехтувальних костюмах — стрункі, з довгими кінцівками, з вигнутими таліями, з закрученими вусами. Їх називали на ім'я, відзначали майстрів та аматорів, усіх знаменитостей фехтування. Навколо них стояли і розмовляли старі й молоді пани в сюртуках, що виглядали родичами фехтувальників, одягнених у бойові вбрання. Вони теж докладали зусиль, щоб їх бачили, впізнавали та називали; це були князі шпаги в цивільному костюмі, знавці ударів рапірою.

Майже всі табурети були зайняті жінками, що шумно шелестіли своїм вбранням і голосно розмовляли. Вони обмахувались віялами, наче у театрі, бо в цьому завітчаному гроті було вже гаряче, як у парні. Якийсь жартун гукав раз - у - раз:

— Кому оршаду, лімонаду, пива!

Пані Вальтер і її дочки підійшли до місць, призначених для них у першому ряду. Дю-Руа, влаштувавши їх, хотів відійти; він прошепотів:

— Я змушений покинути вас, чоловіки не мають права займати табуретів.

Проте пані Вальтер відповіла, вагаючись:

— Мені все ж таки дуже хочеться залишити вас коло себе. Ви називатимете мені бійців. Стривайте, якщо ви стоятимете тут, коло табурета, то нікому не будете заважати.

Вона дивилась на нього своїми великими лагідними очима і обстоювала:

— Слухайте, лишайтесь коло нас... мсьє любий друже. Ви нам потрібні.

Він відповів:

— Скоряюсь вам... охоче.

З усіх боків тільки й було чути:

— Дуже цікаво в цьому льоху! Дуже мило!

Жорж добре знав цю залу з склепінням! Він пригадував той ранок, коли він перебув тут насамоті, напередодні своєї дуелі, проти шматка білого картону, що дивився на нього з глибини другого склепу, немов велетенське страшне око.

Голос Жака Рівалля пролунав із сходів:

— Зараз починаємо, пані.

І шість панів, дуже затягнених у своєму одязі, щоб ще краще випинались груди, зійшли на естраду й сіли на призначені для жюрі стільці.

Їх називали в залі на ім'я: генерал де-Рейнальдї — голова, невисокий чоловік з великими вусами; художник Жозефен Руде — високий лисий чоловік з довгою бородою; Маттео де-Юшар, Сімон Рамонсель, П'єр де-Карвен, троє елегантних молодих людей, і Гаспар Мерлерон, майстер.

З обох боків льоху були вивішені плакати. Направо стояло: „пан Кревкер“, а наліво: „пан Плюмо“.

Це були два майстри, два другорядні майстри. Вони вийшли, обидва худорляві, з військовою виправкою, з трохи сухими жєстами. Відсалютувавши автоматично зброєю, вони почали битись, нагадуючи

в своєму білому полотні та шкірі двох ляльок-солдатів, що б'ються для розваги глядачів.

Час од часу чути було вигук: „Удар!“ І шестеро панів у жюрі схиляли голови вперед з виглядом знавців. Публіка нічого не бачила, крім двох живих маріонеток, що метушились та простягали руки; вона нічого не розуміла, однак була задоволена. Проте ці дві фігурки здавались їй усе ж таки не досить граціозними і якимись кумедними. Пригадували дерев'яних борців, яких продають на новий рік по бульварах.

Першу пару фехтувальників заступили пани Плантон і Карапен — цивільний і військовий майстри. Пан Плантон був зовсім маленький, а пан Карапен — дуже товстий. Здавалось, що перший удар шпаги випустить дух із цієї кулі, немов із гумового слона. Публіка сміялась. Пан Плантон плигав, як мавпа. Пан Карапен орудував тільки рукою, бо решта тіла залишалась нерухомою через те, що він був гладкий. Він через кожні п'ять хвилин робив випад уперед так важко і з таким зусиллям, немов приймав найенергійніше рішення у своєму житті. Йому було потім дуже важко випростатись.

Знавці визнали його манеру дуже міцною і дуже концентрованою. І довірлива публіка поставилась до нього з пошаною.

Потім вийшли пани Поріон і Лапальм — майстер і amator, що розпочали скажену гімнастику, шалено ганяючись один за одним, примушуючи суддів тікати, захопивши стільці, перебігаючи туди й сюди через усю естраду з кінця в кінець: один нападав, а інший відступав дужим і комічним скоком. Вони робили дрібні стрибки назад, що смішили дам, і великі пориви вперед, що все ж таки дещо захоплювали. Це змагання гімнастичним кроком схарактеризував якийсь невідомий суб'єкт, що скрикнув:

— Не надсаджуйтеся, однаково ж нічого не вийде!

Публіка, шокірована цією відсутністю такту, почала шикати. Переказували думку експертів: бійці виявили велику сміливість, але їхнім рухам часом бракувало доцільності.

Перша частина програми закінчилась прекрасним змаганням між Жаком Рівалем і славетним бельгійським майстром Лебегом. Ріваль дуже сподобався жінкам. Він був справді вродливий, добре збудований, гнучкий, моторний, граціозніший за всіх, що виступали перед ним. Він вкладав у свій спосіб захисту та нападання певну світську елегантність, що подобалась усім і контрастувала з енергічною, але звичайною манерою його противника.

— Видно добре виховану людину, — казали скрізь. Він мав справжній успіх. Йому плескали.

Та вже кілька хвилин якийсь дивний гомін із горішнього поверху турбував глядачів. Це був величезний тупіт та голосний сміх. Ті двісті запрошених, ще не змогли зійти вниз у підвал, розважались, очевидно, в свою чергу. На маленьких кручених сходах скупчилось щось із п'ятдесят чоловіків. Внизу починалась страшена спека. Кричали:

— Відчиніть двері!

— Пити!

Той самий жартун пронизливо вигукував, заглушаючи гомін розмови:

— Кому оршаду, лімонаду, пива!

Ріваль з'явився з почервонілим обличчям, все ще в своєму фехтувальному костюмі.

— Зараз накажу принести чоگونهбудь холодного, — сказав він.

І він побіг до сходів. Проте всяке сполучення з горішнім поверхом було перервано. Пробитись крізь людську стіну, скупчену на сходах, було б так само важко, як і проламати стелю.

Ріваль кричав:

— Передайте морозива для дам!

Голосів з п'ятдесят гукало:

— Морозива!

Нарешті з'явився піднос. Але на ньому стояли тільки порожні склянки, бо морозиво було перехоплено по дорозі.

Чийсь дужий голос ревнув:

— Ми задихаємось тут! Кінчаймо швидше та ходімо!

Ще чийсь голос крикнув:

— Збір!

І вся публіка, задихаючись, але все ж таки весело, підхопила:

— Збір... збір... збір...

Тоді шість дам почали обходити табурети, і чути було, як тихо дзвеніло срібло, падаючи в гаманці.

Дю-Руа називав пані Вальтер присутніх знаменитостей. Це були світські люди, журналісти, співробітники великих газет, старих газет, що дивились на „Французьке життя“ зневажливо, з стриманою обережністю, що походила з їхнього великого досвіду. Адже вони бачили смерть уже стількох подібних політично-фінансових листків, породжених якоюнебудь підозрілою комбінацією і розчавлених падінням міністерства. Видно було також художників та скульпторів, що здебільшого цікавляться спортом, одного поета - академіка, — на нього показували всі, — двох музикантів та численних благородних іноземців; їх ім'я Дю-Руа супроводив скороченням „раст“ (це мало означати „растакер“¹) за прикладом, як він казав, англійців, що пишуть на своїх картках „еск“².

Хтось крикнув йому:

— Добрий день, дорогий друже!

Це був граф де-Водрек. Перепросивши дам, Дю-Руа пішов потиснути йому руку.

Вернувшись, він заявив:

— Він чарівний, Водрек. Як почувается в ньому порода.

Пані Вальтер нічого не відказала. Вона почувала себе трохи втомленою, і її груди важко здіймались при кожному подихові; це звертало на себе увагу Дю-Руа. Час од часу він ловив погляд „патронші“ — турботний, непевний погляд, що спинявся на ньому і відразу ж тікав. І він казав собі:

„Дивись... дивись... дивись... Невже ж я і справді її вацікавив?“

¹ Світський сноб, що живе в непевних прибутків.

² Есквайр — титул англійських дворян.

Збірщиці скінчили свій обхід. Їхні гаманці були повні срібла та золота. А на естраді вивісили новий плакат з написом: „Колосальний сюрприз“. Члени журі знову посідали на свої місця. Всі чекали.

Вийшли дві жінки, з шпагами в руках, у фехтувальних костюмах,— темному трико, дуже коротких спідницях, що доходили до половини стегон, і в пластронах, які так напинались на грудях, що змушували тримати голову високо. Вони були гарні й молоді. Вони усміхались, вітаючи публіку. Їм довго аплодували.

Вони стали в позицію під галантний гомін та дотепи, говорені пошепки.

На устах суддів застигла привітна посмішка, вони ухвалювали удари тихеньким „браво“.

Публіці дуже припало до вподоби це змагання, і вона дала це відчуття змагальницям, що запалювали бажання в чоловіків і збуджували в жінок природний смак парижанок до трохи ризикованих жартів, до сумнівної елегантності, до фальшивої краси та грації, до кафешантанних співачок і опереткових куплетів.

Кожного разу, коли яканебудь із них робила випад, публіка радісно здригалась. Роти розкривались і очі поширювались, дивлячись на ту, що стояла спиною до зали — дуже огрядною спиною; і дивились здебільшого не на рух її шпаги.

Їм шалено плескали.

Далі відбулось змагання на шаблях, але ніхто вже не дивився на нього, бо всю увагу захопило те, що робилось нагорі. Протягом кількох хвилин там було чути великий шум від пересування меблів, що їх тягли по паркету, немов вибираючись з помешкання. Потім раптом крізь стелю полинули звуки піаніно і виразно почувся ритмічний стукіт ніг під такт музики. Гості, що були нагорі, влаштували собі бал, щоб компенсувати себе за те, що вони нічого не бачили.

Серед публіки в фехтувальній залі спочатку залунав голосний регіт, потім у жінок виникло бажання танцювати, вони перестали цікавитись тим, що відбувалось на естраді, і почали розмовляти вголос.

Ідея балу, організованого тими, хто спізвився, здалась утішною. Вони ж напевне нудились! Багато кому захотілось бути нагорі.

Та ось вийшли два нових бійці. Вони вклонились один одному і стали в позицію з таким авторитетним виглядом, що очі всіх почали стежити за їхніми рухами.

Вони робили випадки й випростовувалися з гнучкою граціозністю, з розрахованою силою, з такою впевненістю, з такими стриманими жестами, з такою коректною манерою, з таким чуттям міри в змаганні, що нетямуща юрба здивувалась і захопилась.

Їх спокійна швидкість, їх розумна меткість, їх майстерні рухи, такі точні, що здавались повільними, притягали і вбирали очі самою тільки чарівною досконалістю. Публіка відчула, що вона бачить перед собою щось гарне і рідкісне, що двоє великих артистів свого мистецтва показували їй найкраще — всю ту вправність, хитрість, свідому науку та фізичну спритність, яка тільки можлива для двох справжніх майстрів.

Ніхто вже не розмовляв — так усі задивились на них. Потім, коли вони, після останнього удару шпагою, потиснули один одному руки, — залунали крики вітання. Тупотіли ногами, ревли. Всі знали їхні імена: це були Сержан і Равіньяк.

Всіх опанувало збудження. Чоловіки дивились на своїх сусідів з бажанням сперечатись. Яканебудь посмішка могла б спричинитись до виклику на дуель. Ті, хто ніколи не держав у руці шпаги, робили паличками рухи нападу та парадкування.

Але юрба стала потроху вертатись нагору маленькими сходами. Нарешті можна буде напитись! Яке ж виникло обурення, коли констатували, що організатори балу спорожнили буфет і пішли собі, заявивши, що це нечемно — запросити двісті осіб і нічого їм не показати.

Не залишилось жодного тістечка, жодної краплі шампанського, сиропу або пива, жодної цукерки, жодного фрукта, нічого, абсолютно нічого. Вони пограбували, спустошили, знищили все.

Розпитували подробиці у прислужників, що прикидались сумними, ледве стримуючи бажання сміятись.

— Дами оскаженіли ще більше за чоловіків,— запевняли ті.— Вони так їли й пили, що, може, ще захворіють.

Здавалось, ніби слухаєш оповідання очевидців про грабування міста, захопленого під час ворожого нападу. Отже доводилось розходитись. Пани жалкували за двадцятьма франками пожертви: їх обурювало те, що гості нагорі побенкетували на дурничку.

Дами-патронеси зібрали понад три тисячі франків. Після оплати витрат, для сиріт шостої округи залишилось двісті двадцять франків.

Дю-Руа, що проводив родину Вальтер, дочекався свого ландо. По дорозі він сидів супроти патронші і ще раз зловив її пестливий, непевний погляд, що здавався стурбованим. Він подумав: „Чорт, здається, вона йде на гачок“; і він посміхався, усвідомлюючи, що йому справді щастить у жінок, бо пані де-Марелль, з початку відновлення їхнього кохання, любила його, як здавалось, шалено.

Він вернувся додому в дуже веселому настрої.

Мадлена чекала його в залі.

— В мене є новини,— сказала вона.— Справа в Марокко ускладнюється. Можливо, що Франція вирядить туди через кілька місяців експедицію. В усякому разі, з цього скористаються, щоб скинути міністерство, а Ларош захопить при цій нагоді портфель міністра закордонних справ.

Дю-Руа, щоб подратувати дружину, удав, ніби він аж ніяк не вірить. Ніхто ж не буде таким дурнем, щоб знову повторити те туніське безглуздя.

Але вона нетерпляче знизала плечима:

— Я ж кажу тобі, що так! Кажу, що так! Хіба ти не розумієш, що це для них величезна грошова справа? Сьогодні, любий, про всі політичні комбінації слід говорити не „шукайте жінку“, а „шукайте грошову аферу“.

Він пробурмотів: „Та!“— зневажливо, щоб підбурити її.

Вона починала гніватись:

— Ну, ти такий самий наївний, як і Форестье. Вона хотіла образити його і сподівалась вибуху гніву. Але він посміхнувся і відказав:

— Як той рогоносець Форестье.

Це вразило її і вона прошепотіла:

— О! Жорж!

Він казав далі, зухвало й глузливо:

— Ну, що ж? Хіба ти не признавалась тоді ввечері, що Форестье був рогоносцем?

І він додав тоном глибокого співчуття: „Бідолаха!“

Мадлена повернулась до нього спиною, не вважаючи за потрібне відповідати; помовчавши хвилинку, вона сказала:

— У вівторок у нас будуть гості: пані Ларош-Матьє прийде на обід з віконтесою де-Персмюр. Може, ти запросиш Рівалю і Норбера де-Варенна? А я завтра зайду до пані Вальтер і пані де-Марелль. Можливо, що прийде також пані Ріссолен.

З якогось часу вона зав'язувала нові знайомства, використовуючи політичний вплив свого чоловіка, щоб затягти до себе, волею чи неволею, жінок тих сенаторів і депутатів, які потребували підтримки від „Французького життя“.

Дю-Руа відповів:

— Прекрасно. Рівалю й Норбера я беру на себе.

Він був задоволений і потирив собі руки, бо вгадав гарну шпильку, щоб дошкуляти дружині і заспокоювати невиразну досаду, непевні гризущі ревності, що зародилися в ньому після їхньої прогулянки до Булонського лісу. Кожного разу, коли він тепер говоритиме про Форестье, він називатиме його рогоносцем. Він добре знав, що це примусить, кінець-кінцем, Мадлену жаліти. І разів з десять протягом цього вечора він примудрився вимовити з добродушною іронією ім'я „того рогоносця Форестье“.

Він уже не гнівався на померлого; він мстився за нього. Його дружина вдавала, що не чує, і сиділа проти нього з байдужою усмішкою на устах.

Наступного дня, коли вона мала піти з своїм запрошенням до пані Вальтер, він схотів побувати там перед нею, щоб застати патроншу насамоті і дізнатись, чи вона справді цікавиться ним. Це тішило його та лестило йому. До того ж... чому й ні?.. коли це можливо...

Він з'явився на бульварі Мальзерб вже о другій годині. Його провели до зали. Він почекав.

Пані Вальтер вийшла і простягла йому руку з якимось блаженним захватом.

— Який добрий вітер заніс вас?

— Зовсім не вітер, а бажання побачити вас. Мене привела до вас якась сила, не знати й що, мені нема чого сказати вам. Я прийшов, ось я! Чи простите ви мені цей ранковий візит та щире пояснення?

Він говорив це галантно й жартівливо, з усмішкою на губах і поважністю в голосі.

Вона була здивована і пробурмотіла, трохи зашарівшись:

— Та я... справді!.. я нічого не розумію... Ви мене дивуєте.

Він додав:

— Це освідчення у веселому тоні, щоб ви не злякались.

Вони сіли поруч. Вона спробувала обернути справу на жарт:

— Отож це... серйозне освідчення?

— Звичайно. Вже давно хотів я зробити це, навіть дуже давно. А, проте, я не зважувався. Кажуть, ви така сувора, така тверда...

Вона вже опанувала себе і відповіла:

— Чому ж ви обрали саме цей день?

— Не знаю.

І він понизив голос:

— А краще сказати, тому, що я від учора тільки про вас і думаю.

Вона пробурмотіла, раптом збліднувши:

— Слухайте, годі пустувати, поговорімо про щонебудь інше.

Але він упав навколішки перед нею так несподі-

вано, що вона злякалась. Вона спробувала підвестись; він силоміць тримав її на стільці, охопивши її руками за талію, і твердив пристрасним голосом:

— Так, це правда, що я вас люблю божевільно, вже давно. Не відповідайте мені. Що ж ви хочете, я збожеволів! Я люблю вас... О, якби ви знали, як я вас люблю!..

Вона задихалась, здригалась, хотіла говорити, але не могла вимовити ні слова. Вона відштовхувала його руками, схопила його за волосся, щоб не дати наблизитись його устам, що прагнули — як вона відчувала — її уст. І вона швидко повертала голову справа наліво і зліва направо, заплющивши очі, щоб не бачити його.

Він торкався її тіла крізь плаття, обмацував її; а вона непритомніла під цими грубими й міцними пестощами. Він раптом підвівся і хотів обняти її, але вона звільнилась на мить, відхилившись назад, і кинулась бігти від крісла до крісла. Він зрозумів кумедність такого переслідування і впав на стілець, затуливши обличчя руками, удаючи конвульсивне ридання.

Потім він схопився, крикнув: „Прощайте, прощайте!“ — і вибіг із кімнати.

Він спокійно взяв у слуги в передпокої свою паличку і вийшов на вулицю, кажучи собі:

— Слово честі, здається, клюнуло.

І він зайшов на телеграф, щоб надіслати депешу Клотільді та призначити їй побачення на завтра.

Повернувшись додому в звичайний час, він сказав дружині:

— Що ж, забезпечила ти собі всіх своїх гостей на обід?

Вона відповіла:

— Так, тільки пані Вальтер не певна, чи вона буде вільна. Вона вагається; вона казала мені не знати що, говорила про якісь зобов'язання, про сумління. Зрештою, вона видалась мені дуже кумедною. Дарма, я сподіваюсь, що вона все ж таки прийде.

Він знизав плечима:

— Звичайно, боже мій, вона прийде.

Проте він не був певний цього і турбувався аж до призначеного для обіду дня. Вранці Мадлена одержала від патронші невеличку записку: „Мені пощастило звільнитись, і я буду у вас. Але мій чоловік не зможе прийти зо мною“.

Дю - Руа подумав:

— Я прекрасно зробив, що не ходив туди більше. От вона й заспокоїлась. Увага.

Усе ж таки він чекав її приходу не без хвилювання. Вона увійшла дуже спокійна, трохи холодна, трохи гордовита. Він прикинувся дуже смирним, дуже скромним і покірним.

Пані Ларош - Матьє і пані Ріссолен прийшли з своїми чоловіками. Віконтеса де - Персмюр почала розмову про великосвітське товариство.

Пані де - Марелль була чарівна в своєму надзвичайно оригінальному туалеті — жовтому й чорному іспанському костюмі, що добре облягав її гарний стан, її груди та пухлі руки і надавав енергійного виразу її пташиній голівці.

Дю - Руа зайняв місце зліва від пані Вальтер і розмовляв з нею протягом обіду з підкресленою пошаною тільки про серйозні речі. Час од часу він дивився на Клотільду. „Вона справді краща й свіжіша“, — думав він. Потім його очі повертались до дружини, що теж здавалась йому непоганою, хоч він і далі мав проти неї глибоко захований, упертий і лютий гнів.

Проте патронша збуджувала його трудністю перемоги та новизною, яка завжди дуже вабить чоловіків.

Вона зібралась вертатись додому рано.

— Я вас проведу, — сказав він.

Вона відмовилась. Він обстоював:

— Чому ви не хочете? Ви мене цим боляче образите. Не викликайте в мене думки, що ви мене не простили. Ви ж бачите, який я спокійний.

Вона відказала:

— Ви не можете покинути отак своїх гостей.

Він посміхнувся:

— Та я відлучусь хвилин на двадцять. Ніхто навіть не помітить. Якщо ви відмовитесь, то вразите мене цим прямо в серце.

Вона шепнула :

— Гаразд, згода.

Але тільки вони сіли в екіпаж, він схопив її руку й поцілував її пристрасно.

— Я люблю вас, я люблю вас. Дозвольте мені казати це. Я не доторкнувся до вас. Я хочу тільки повторювати вам, що я люблю вас.

Вона бурмотіла:

— О... після того, що ви мені обіцяли... Це не добре... дуже недобре...

Він ніби зробив велике зусилля і промовив стриманим голосом:

— Але ж бачите, як я володію собою. А втім... Та дозвольте ж мені тільки казати це... я вас люблю... Дозвольте повторювати це вам щодня... Так, дозвольте мені приходити до вас і ставати перед вами навколішки на п'ять хвилин, щоб сказати ці три слова, дивлячись на ваше кохане обличчя.

Вона залишила в нього свою руку і відповіла, задихаючись :

— Ні, я не можу, не хочу. Подумайте про те, що казатимуть мої слуги, мої дочки. Ні, ні—це неможливо...

Він провадив далі:

— Я не можу більше жити, якщо не бачитиму вас. Чи це буде у вас, чи в іншому місці,— треба, щоб я вас бачив, хоча б на хвилину щодня, щоб я торкався вашої руки, щоб я дихав повітрям, тим самим повітрям, яким дихаєте ви, щоб споглядав лінію вашого тіла і ваші гарні великі очі, що зводять мене з глузду.

Вона слухала, тремтячи, цю банальну музику кохання і бурмотіла, запинаючись:

— Ні... ні... це неможливо. Мовчіть!

Він казав їй тихенько на вухо, розуміючи, що її, цю простувату жінку, треба опанувати потроху, що треба добитись у неї побачення—спочатку, де схоче вона, а потім—де схоче він.

— Слухайте... так треба... я вас побачу... я чекатиму вас перед вашими дверима... як жебрак... Якщо ви не вийдете, я зайду до вас... але побачу вас... побачу вас... завтра...

Вона повторювала:

— Ні, ні, не приходьте. Я вас не прийму. Подумайте про моїх дочок.

— Тоді скажіть мені, де я вас зустріну... на вулиці... байдуже, де... коли ви самі схочете... аби тільки побачити вас... Я вклонюсь вам... я скажу вам: „Я люблю вас“—і піду геть.

Вона була зовсім спантеличена, вона вагалась. І коли карета під'їздила до воріт її дома, вона швиденько шепнула:

— Гаразд, я зайду до церкви Троїці, завтра о пів на четверту.

Потім, зійшовши, вона крикнула своєму візникові:

— Відвезіть пана Дю-Руа додому!

Коли він вернувся, дружина спитала його:

— Де ти був?

Він відповів півголосно:

— Я ходив на телеграф, щоб послати негайну депешу.

Підійшла пані де-Марелль:

— Ви ж мене проведете додому, любий друже, ви знаєте, що я ходжу обідати сюди тільки з цією умовою!

Потім, звернувшись до Мадлени, сказала:

— Ти не ревнуєш?

Пані Дю-Руа відповіла поволі:

— Ні, не дуже.

Гості розходились. Пані Ларош-Матьє мала вигляд провінціальної покоївки. Це була дочка якогось нотаря, і Ларош одружився з нею, коли ще був тільки незначним адвокатом. Пані Ріссолен, стара й претенціозна, скидалась на колишню акушерку, виховану в читальнях. Віконтеса де-Персмюр дивилась на них гордовито. Її „біла лапка“ з відразою торкалась до цих вульгарних рук.

Клотільда, що загорнулась у мереживо, сказала Мадлені в дверях до сходів:

— Чудовий був твій обід. Ти матимеш незабаром найперший у Парижі політичний салон.

Залишившись насамоті з Жоржем, вона міцно обняла його:

— О, дорогий мій, любий друже, я люблю тебе щодня більше.

Екіпаж, що віз їх, хитався, немов корабель.

— У нашій кімнаті краще,— сказала вона.

Він відповів:

— О, звичайно!

Але думав він про пані Вальтер.

IV

Майдан Троїці був цього дня майже порожній під блискучим липневим сонцем. Важка спека душила Париж, немов зверху на місто падало обважніле розпечене повітря, густе, палюче повітря, що забивало дух.

Фонтани перед церквою били мляво. Здавалось, вони втомились, знесилились, і рідина в басейні, де плавало листя та шматки паперу, здавалась зеленуватою, густою й каламутною.

Собака, що перестрибнув через кам'яні перила, купався у цій сумнівній воді. Кілька осіб сиділо на лавочках у невеличкому круглому садку, що навколо порталу; вони задрісно дивились на тварину.

Дю-Руа вийняв свій годинник. Була ще тільки третя година. Він прийшов на тридцять хвилин раніше призначеного часу.

Думаючи про це побачення, він сміявся. „Церква корисна їй з усякого погляду“,— казав він собі.— „Вона втішає її щодо її шлюбу з євреєм, надає їй опозиційного вигляду в політичних колах і коректного становища у великосвітському товаристві, а крім того дає їй притулок для галантних побачень. Така вже звичка використовувати релігію, немов зонтик. Коли погода гарна—це паличка; коли сонячно—це сонячний зонтик; коли дощ—

це зонтик проти дощу; а коли не виходиш, то можна залишити його в передпокої. І їх сотні — отаких, які чхають самі на господа бога, але вони не хочуть, щоб інші казали про нього лихе і при нагоді беруть бога в посередники. Якби їм запропонували зайти до мебльованих кімнат, то вони вважали б це за безчестя; зате їм здається зовсім природним зав'язувати любовні стосунки коло підніжжя алтарів“.

Він повільно походжав уздовж басейна; потім кинув оком на годинник на дзвіниці, що поспішав проти його годинника на дві хвилини. Той показував п'ять хвилин на четверту.

Він вирішив, що йому буде ще краще всередині церкви, і увійшов туди.

Його оповила свіжість льоху, він радісно вдихнув її, потім обійшов усю церкву, щоб добре обізнатися з місцем дії.

Чиїсь помірні кроки, які то спинялись, то знову рушали, відповідали в глибині просторої будівлі на стукіт його ніг, що дзвінко здіймався під високе склепіння. Йому стало цікаво побачити цього відвідувача. Він розшукав його. Це був повний, лисий пан, що ходив, піднявши носа та заклавши капелюх за спину.

Де-не-де молились навколішках старі жінки, затуливши обличчя руками.

Почуття самотності, пустинності, спокою оволоділо його думками. Світло з кольорових шибок пестило його очі.

Дю-Руа знайшов, що тут усередині „до біса гарно“.

Він вернувся до дверей і знову глянув на свій годинник. Було ще тільки чверть на четверту. Він сів коло головного входу, шкодуючи, що не можна закурити цигарку. Все ще чути було в церкві, коло хорів, повільну ходу того повного пана.

Хтось увійшов. Жорж раптом обернувся. Це була якась жінка з народу, в полотняній спідниці, вбога жінка. Вона впала навколішки біля першого ж стільця й замерла, схрестивши пальці, підвівши очі вгору, поринувши душею в молитву.

Дю-Руа з цікавістю розглядав її, питаючи себе, яке лихо, який біль, який розпач міг краяти це скромне серце. Вона конала від злиднів; це було очевидно. В неї, може, є чоловік, що б'є її до смерті, або дитина, що вмирає.

Він прошепотів про себе: „Нещасні істоти. Скільки їх так мучиться“. І його пройняв гнів на безжалісну природу. Потім він подумав, що ці жебраки, принаймні, гадають, що ними хтось цікавиться там нагорі і що їхній службовий список занесений до небесних реєстрів з балансом кредиту та дебету. Там нагорі. Де ж саме?

І Дю-Руа, якого церковна тиша схиляла до далеких мрій, засудив однією думкою світобудову і промовив краєм губ:

— Яке ж це безглуздя!

Шелест плаття примусив його здригнутись. Це була вона.

Він підвівся, хутко підійшов до неї. Вона не подала йому руки й прошепотіла тихенько:

— Я тільки на один момент. Мені треба повернутись, станьте навколiшки поруч мене, щоб на нас не звертали уваги.

І вона вийшла на середину церкви, шукаючи пристойного й безпечного місця, як жінка, що добре обізнана з приміщенням. Її обличчя було сховане під густою вуаллю, і ступала вона глухим кроком, який ледве було чути.

Дійшовши до хорів, вона обернулася і пробурмотіла тим таємничим голосом, яким скрізь говорять у церквах:

— Краще буде в бічних притворах. Тут ми надто на видноті.

Вона низько схилила голову, та ще й трохи вклонилась перед дарохранильніцею головного алтаря, потім повернула направо, зробила кілька кроків до входу, нарешті, наважилась і стала навколiшки коло стільця для моління.

Жорж теж улаштувався коло сусіднього стільця і сказав, як тільки вони завмерли в молитовній позі:

— Спасибі, спасибі. Я вас обожаю. Я хотів би казати вам це завжди, розповісти вам, як я почав вас кохати, як ви мене зачарували з першого ж разу, коли я вас побачив... Дозвольте мені коли-небудь вилити своє серце, висловити вам усе це.

Вона слухала його в позі глибокої зосередженості, немов нічого не чуючи. Вона відповіла кризь пальці:

— Це — безумство, що я дозволяю вам казати так, безумство, що я прийшла сюди, безумство, що я роблю те, що роблю, що дозволяю вам гадати, що ця... ця... пригода може мати наслідки. Забудьте це, так треба, і ніколи не говоріть мені більше про це.

Вона чекала. Він шукав відповіді, шукав рішучих пристрасних слів, та оскільки він не міг додати до слів жесту, то почував себе паралізованим.

Він сказав:

— Я нічого не чекаю... нічого не сподіваюсь. Я кохаю вас. Що б ви не робили, я буду повторювати вам це так часто, з такою силою й захватом, що ви, нарешті, зрозумієте мене. Я хочу проїняти вас своєю ніжністю, перелити її вам в душу, слово за словом, годину за годиною, день за днем, так, щоб вона, нарешті, просякла вас, немов рідина, що падає по краплі, щоб вона вас зласкавила, зворушила і примусила відповісти мені: „І я, я теж кохаю вас“.

Він відчув, як тремтіло її плече проти його плеча, як здіймались її груди; і вона швиденько шепнула:

— І я, я теж кохаю вас.

Він здригнувся, немов приголомшений, і зітхнув:

— О! боже мій!..

Вона сказала, задихаючись:

— Хіба я повинна була сказати вам це? Я відчуваю себе винною і гидкою... я... я ж маю двох дочок... але я не можу... я не можу... я ніколи б не повірила... ніколи б не подумала... це сильніше... сильніше за мене. Слухайте... слухайте... я ніколи нікого не любила... тільки вас... присягаюсь вам. Я кохаю вас уже рік, таємно, в таємниці мого

серця. О, я мучилась, повірте! Я боролась, я більше не можу, я кохаю вас...

Вона плакала, сльози лились крізь пальці, схрещені на обличчі, і все її тіло тремтіло від бурхливого хвилювання.

Жорж прошепотів:

— Дайте мені вашу руку, я торкнусь до неї, потисну її...

Вона поволі відняла руку, від обличчя. Він побачив, що її щока зовсім мокра і що сльоза тремтить на краю повік, готова впасти.

Він схопив цю руку і стиснув її:

— О, як хотів би я випити ваші сльози!

Вона промовила тихо і здушено, немов простогнала:

— Пожалійте мене... я занастила себе.

Йому скотілось усміхнутись. Як міг би він занастити її в цьому місці? Він поклав її руку собі на серце і спитав:

— Чуєте, як воно б'ється?

Весь його запас жагучих слів був уже вичерпаний.

Але вже якусь мить було чути, як наближається помірною ходою той відвідувач. Він обійшов алтарі і щонайменше вдруге повертався до невеличкого правого притвору. Коли пані Вальтер почула його кроки вже зовсім близько біля пілястра, що ховав її, вона вихопила свої пальці з руки Жоржа і знову затулила собі обличчя.

І так вони лишилась обое нерухомі, навколішках, немов укупі надсилали до неба свої палкі благання. Повний пан пройшов мимо них, кинув на них байдужий погляд і пішов далі, вглиб церкви, все ще тримаючи свій капелюх за спиною.

Але Дю - Руа, що міркував, як би йому добитись побачення десь в іншому місці, а не в цій церкві, шепнув:

— Де я вас побачу завтра?

Вона не відповіла. Вона здавалась бездушною, немов перетворившись на статую, що втілювала моління.

Він вів далі:

— Хочете, зустрінемося завтра в парку Монсо?

Вона обернула до нього своє вже відкрите обличчя, бліде обличчя, перекошене страшенною мукою, і сказала уривчасто:

— Облиште мене... облиште мене тепер... ідіть собі... підіть... тільки на п'ять хвилин... Я надто мучусь біля вас... я хочу помолитись... я не можу... підіть... дайте мені помолитись... насамоті... п'ять хвилин... я не можу... дайте мені благати бога, щоб він мене простив... щоб він мене врятував... облиште мене... на п'ять хвилин.

В неї був такий схвильований вигляд, її обличчя виявляло таку муку, що він підвівся, не кажучи ні слова; потім, трохи повагавшись, спитав:

— Можна мені вернутись через кілька хвилин?

Вона кивнула головою, ніби кажучи: „Так“.

І він пішов угору до хорів.

Тоді вона спробувала молитись. Вона зробила надлюдське зусилля, щоб покликати бога, і, тремтячи всім тілом, з нестямною душею, скрикнула до неба: „Змилуйся!“

Вона люто заплющувала очі, щоб не бачити більше того, хто тількищо пішов! Вона гнала його з своїх думок, боролась проти нього; але замість небесного видіння, якого вона сподівалась у своєму душевному розпачі, вона й далі бачила перед собою тільки закручені вуса молодого чоловіка.

Вже рік, як вона боролась отак щодня, щовечора, проти цієї зростаючої спокуси, проти цього образу, що хвилював її мрії, хвилював її плоть і тривожив її ночі. Вона почувала себе впійманою, немов звір, у тенета, зв'язаною, кинутою в обійми цього самця, що переміг, скорив її самим тільки пушком на губі та кольором очей.

І тепер, у цій церкві, так близько до бога, вона почувала себе ще кволішою, ще більш покинутою й пропашою, ніж у себе дома. Вона не могла більше молитись, не могла думати ні про що, крім нього. Її вже мучила його відсутність. Проте вона шалено боролась, захищалась, благала порятунку всіма си-

лами своєї душі. Вона краще хотіла б померти, ніж упасти отак — вона ще ніколи не грішила. Вона шепотіла безтямні слова благання і слухала, як кроки Жоржа тихшають у глибині склепіння.

Вона зрозуміла, що всьому край, що боротьба вже марна! Вона все ж таки не хотіла поступатись, і її охопила одна з тих нервових криз, які кядають жінок об землю, так що вони здригаються, виють і корчаться. Вона тремтіла всім тілом, відчуваючи, що ось-ось упаде, покотиться між стільцями, пронизливо закричить.

Хтось наближався до неї швидкою ходою. Вона обернула голову. Це був священник. Тоді вона підвелась, підбігла до нього і пробурмотіла, простягаючи до нього стиснуті руки:

— О, врятуйте мене! врятуйте мене!

Він здивовано спинився:

— Чого ви хочете, пані?

— Хочу, щоб ви врятували мене. Змилюйтесь надо мною! Якщо ви не станете мені до допомоги, я пропала.

Він дивився на неї, питаючи себе, чи це не божевільна яканебудь. Він сказав:

— Що ж я можу зробити для вас?

Це був молодий, високий чоловік, трохи товстий, з повними, звислими щоками, що чорніли від старанного гоління, — гарний міський вікарій із заможного кварталу, звиклий до багатих покутниць.

— Прийміть мою сповідь, — сказала вона, — і дайте мені раду, підтримайте мене, скажіть мені, що треба робити!

Він відказав:

— Я сповідаю щосуботи, від третьої до шостої години.

Вона схопила його за руку і стискувала її, приказуючи:

— Ні! ні! ні! зараз же! зараз! Так треба! Він тут! тут у церкві! Він чекає мене.

Священник спитав:

— Хто це вас чекає?

— Чоловік... що занапастить мене... що заволодіє

мною... якщо ви мене не врятуєте... Я вже не можу тікати від нього... я надто квола... надто квола... така квола... така квола!..

Вона впала перед ним навколішки і заридала:
— О, змилюйтесь надо мною, отче мій! Врятуйте мене! іменем бога, врятуйте мене!

Вона держала його за чорну рясу, що він не міг вирватись; а він збентежено дивився вбік — чи не бачить якенебудь лихе або побожне око цієї жінки біля його ніг.

Зрозумівши, нарешті, що йому не визволитись, він сказав:

— Устаньте, ключ від сповідальні якраз при мені.

І порившись у кишені, він вийняв кільце з ключами, вибрав один із них і швидким кроком попростував до маленьких дерев'яних комірок — своєрідних смітників для душевного бруду, куди віруючі кидають свої гріхи.

Він увійшов у середні двері, зачинив їх за собою, і пані Вальтер, кинувшись у вузьку клітку поруч, палко пробурмотіла, в жагучому пориві надії:

— Благословіть мене, отче,— я согрішила.

.

Дю - Руа, обійшовши хори, повернув униз, до лівого притвору. Добравшись до середини, він зустрів того самого товстого, лисого пана, що все ще походжав спокійною ходою, і подумав:

— Що робить тут цей індивід?

Відвідувач теж уповільнив ходу і роздивлявся Жоржа з видимим бажанням заговорити з ним. Коли той зовсім наблизився, то він уклонився і спитав дуже чемно:

— Прошу вас вибачити, пане, що турбую вас, але чи не можете ви сказати мені, в яку епоху була споруджена ця будівля?

Дю - Руа відказав:

— Слово честі, не знаю напевно; думаю, що двадцять чи двадцять п'ять років тому. Я, зрештою, тут уперше.

— Я теж. Я ніколи її не бачив.

Тоді журналіст промовив, зацікавившись:

— Здається мені, що ви оглядаєте її дуже пильно. Ви вивчаєте її в усіх деталях.

Той відповів:

— Я не оглядаю її, пане, я чекаю свою дружину, що призначила тут мені побачення і дуже спізнилась.

Він замовк, а через кілька секунд сказав:

— Страшенна спека надворі.

Дю-Руа розглядав його і вирішив, що в нього кумедне обличчя. Раптом йому спало на думку, що він скидається на Форестьє:

— Ви з провінції? — спитав він.

— Так. Я з Ренна. А ви, пане, ради цікавості зайшли до цієї церкви?

— Ні. І я чекаю одну жінку.

І вклонившись йому, журналіст відійшов, з усмішкою на устах.

Наблизившись до головного входу, він знову побачив нещасну жінку, яка все ще стояла навколішки, все ще молилась. Він подумав: „Слово честі, вона щиро молиться“. Він уже не розчулювався, не жалів її.

Він пройшов мимо і почав тихенько сходити на гору до правого притвору, щоб розшукати пані Вальтер.

Він позирав здалеку на те місце, де покинув її, і дивувався, що її не видно. Він подумав, що помилився пілястром, дійшов аж до останнього і вернувся назад. Значить, вона пішла геть! Він був здивований і обурений. Далі він подумав, що вона, може, шукає його, і знову обійшов усю церкву. Не знайшовши її, він повернувся, сів на той стілець, на якому сиділа вона, сподіваючись, що вона прийде до нього, став чекати.

Незабаром легкий шепіт голосів привернув його увагу. А він же нікого не бачив у тому кутку церкви! Звідки ж це шепотіння? Він підвівся, щоб подивитись, і помітив у сусідній каплиці двері сповідальні. З дверей висувався край плаття, що тягся по плитах. Він наблизився, щоб глянути на жінку. Він упізнав пані Вальтер. Вона сповідалась!..

Він відчув гостре бажання схопити її за плечі і витягти з цієї клітки. Потім подумав: „Хай! сьогодні черга священника, а завтра буде моя“. І він спокійно сів напроти дверей сповідальні, чекаючи своєї години і майже посміхаючись тепер з цієї пригоди.

Він чекав довго. Нарешті, пані Вальтер підвелась, обернулась, побачила його і підійшла до нього. Обличчя в неї було холодне й суворе.

— Пане, — сказала вона, — прошу вас не проводити мене, не йти за мною і не приходити більше до мене. Вас не приймуть. Прощайте.

І вона відійшла з гідністю.

Він дав їй піти, додержуючись принципу — ніколи не прискорювати подій. Потім, коли трохи стурбований священник вийшов, у свою чергу, з свого притулку, він підступив прямо до нього і, дивлячись йому в вічі, просичав просто в обличчя:

— Якби ви не носили цієї спідниці, то яку пару ляпасів дав би я вам по вашій мерзотній пиці!

Потім він повернувся на каблуках і вийшов із церкви, посвистуючи.

Під порталом стояв той самий товстий пан, з капелюхом на голові, з руками за спиною; втомлений чеканням, він оглядав простору площу і всі вулиці, що сходились на ній.

Коли Дю-Руа проходив мимо нього, вони вклонились один одному.

Бувши вільним, журналіст зайшов до „Французького життя“. Вже при вході по заклопотаних мінах кур'єрів він побачив, що відбувається щось незвичайне, і відразу ж пішов до кабінету директора.

Старий Вальтер стояв і нервово диктував статтю уривчастими фразами, давав між двома абзацами доручення репортерам, що оточували його, робив вказівки Буаренарові й розпечатував листи.

Коли Дюруа ввійшов, патрон радісно скрикнув: — Ах, як добре, ось і любий друг!

Він відразу сгинився, трохи зніяковів і перепросив:

— Вибачте, що я вас так назвав, я дуже схви-

льований цими обставинами. До того ж, я чую з ранку до вечора, як моя дружина і дочки звать вас „любим другом“, і я нарешті сам звик до цього. Ви на мене не сердитесь?

Жорж сміявся:

— Аж ніяк. У цьому прозвищі немає нічого неприємного для мене.

Старий Вальтер говорив далі:

— Прекрасно, тоді я теж зватиму вас любим другом, як усі. Так от, у нас тут величезні події. Міністерство скинуто більшістю трьохсот десяти голосів проти ста двох. Наші канікули знову відкладені, відкладені на невизначений час, а сьогодні ж уже двадцять восьме липня. Іспанія гнівається за Марокко, оце й повалило Дюран-де-л'Ена та його прибічників. В нас клопоту аж по горло. Марро доручено скласти новий кабінет. Він бере генерала Бутен-д'Акра для військових справ, а нашого друга Ларош-Мат'є — для закордонних. Собі він лишає міністерство внутрішніх справ, разом з постом прем'єра. Ми тепер зробимось офіціозом. Я складаю передову, просту декларацію принципів, і накреслюю міністрам шляхи їхньої діяльності.

Він посміхнувся і додав:

— Ті шляхи, якими вони й гадають іти, зрозуміла річ. Але мені треба чогонебудь цікавого з приводу Марокко, чогонебудь актуального, якогонебудь ефектного, сенсаційного допису абощо. Добудьте ж мені це.

Дю-Руа поміркував хвилинку й відповів:

— Я дам вам нарис про політичну ситуацію в усій нашій африканській колонії, з Тунісом наліво, Алжиром посередині і Марокко направо, з історією племен, що заселяють цю велику територію, і з оповіданням про експедицію до марокканського кордону, аж до великої оази Фічіг, куди не добрався жоден європеєць і що спричинилось до теперішнього конфлікту. Це вам годиться?

Старий Вальтер скрикнув:

— Чудово! А який заголовок?

— „Від Туніса до Танжера“.

— Чудово!

І Дю-Руа почав порпатись в архіві „Французького життя“, щоб розшукати свій перший нарис: „Спогади африканського стрілка“, який під іншою назвою, перероблений і змінений, чудово додався б тепер від початку до кінця, бо в ньому мовилось про колоніальну політику, про алжирське населення і про експедицію в Оранську округу.

Через три чверті години стаття була перероблена, перекраєна, підправлена, присмакчена злободенністю та похвалами на адресу нового кабінету.

Директор, перечитавши її, заявив:

— Це прекрасно... прекрасно... прекрасно. Ви цінна людина. Широ вітаю.

І Дю-Руа вернувся додому обідати, зачарований своїм днем, не зважаючи на невдачу в церкві Троїці, бо він виразно почував, що партія виграна.

Дружина гарячково чекала його. Побачивши його, вона скрикнула:

— Ти знаєш, що Ларош — міністр закордонних справ?

— Еге ж, я навіть тількищо написав нарис про Алжир з цього приводу.

— Що це таке?

— Ти його знаєш, це перший, той, що ми написали вкупі — „Спогади африканського стрілка“, переглянутий і виправлений відповідно потребі.

Вона посміхнулась:

— Ах, так! Що ж, це дуже добре.

Потім, поміркувавши з хвилину, сказала:

— Я думаю про продовження, яке ти мав збити тоді і яке ти... залишив на півдорозі. Ми можемо тепер взятись до нього. Це дасть нам гарну й дуже доречну серію нарисів.

Він відповів, сідаючи за стіл перед тарілкою супу:

— Прекрасно. Тепер уже ніщо не заважатиме, після того як помер рогоносець Форестье.

Вона гостро відказала сухим і ображеним тоном:

— Цей жарт зовсім недоречний, і я прошу тебе облишити його. Він триває вже надто довго.

Він хотів був іронічно заперечити, але йому по-

дали депешу без підпису, що складалась з однієї тільки фрази:

„Я втратила розум. Простіть мене і приходьте завтра о четвертій годині в парк Монсо“.

Він зрозумів і, з сповненим радості серцем, сказав дружині, сунувши депешу до кишені:

— Я більше не буду, люба. Це безглуздя. Ви знаю це.

І він почав обідати. Протягом усього обіду він повторював собі ці слова: „Я втратила розум, простіть мене і приходьте завтра о четвертій годині в парк Монсо“. Огже, вона капітулювала. Це означало: „Я віддаюсь, я ваша, де схочете, коли схочете“.

Він засміявся. Мадлена спитала:

— Що з тобою?

— Нічого серйозного. Я думаю про одного священника, якого недавно зустрів — у нього була кумедна пика.

Наступного дня Дю-Руа з'явився на побачення точно о четвертій. По всіх лавочках у парку сиділи буржуа, знеможені від спеки, та байдужі бонни, які, очевидно, мріяли, тим часом як діти качались у піску по доріжках.

Він знайшов пані Вальтер у невеличкій античній руїні, коло струмка. Вона ходила біля колонок із стурбованим і нещасним виглядом.

Тільки він привітався з нею, вона відразу ж сказала:

— Скільки тут людей у цьому саду!

Він ухопився за нагоду:

— Так, це правда; хочете, підемо в інше місце?

— Куди ж?

— Байдуже куди, візьмемо, наприклад, екіпаж. Ви спустите штору з вашого боку і будете в доброду заутку.

— Так, це буде краще; тут я помираю від страху.

— Що ж, через п'ять хвилин ви знайдете мене коло воріт, що виходять на Зовнішній бульвар. Я під'їду туди екіпажем.

І він побіг. Коли вона опинилась з ним в екіпажі, то старанно ватулила шибку з свого боку і спитала:

— Куди ви сказали їхати візникові?

Жорж відповів:

— Не турбуйтеся ні про що, він знає.

Він дав йому адресу свого приміщення на Константинопольській вулиці.

Вона казала далі:

— Ви не уявляєте собі, як я мучуся через вас, як я страждаю і мучусь. Учора я була жорстокою з вами в церкві, але я хотіла втекти від вас за всяку ціну. Я так боюсь лишитися з вами на самоті! Ви простили мене?

Він тиснув їй руки:

— Простив, простив. Чого тільки я не простив би вам, кохаючи вас так!

Вона дивилась на нього благальним поглядом:

— Слухайте, ви повинні обіцяти мені, що шануватимете мене... що ви не... що ви не... інакше я не змогла б більше бачити вас.

Він спочатку не відповів нічого; під вусами в нього майнула та тонка посмішка, що бентежить жінок.

Нарешті він прошепотів:

— Я ваш раб.

Тоді вона почала розповідати йому, як вона помітила, що кохає його, дізнавшись, що він має одружитися з Мадленою Форестье. Вона пригадувала деталі, дрібні деталі з датами та інтимними подробицями.

Раптом вона замовкла. Екіпаж спинився. Дю-Руа відчинив дверці.

— Де ми? — спитала вона.

Він відповів:

— Виходьте і зайдіть у цей будинок. Нам буде там спокійніше.

— Та де ж ми?

— У мене. Це моя парубоцька квартира, яку я знову найняв... на кілька днів... щоб мати куток, де ми могли б бачитись.

Вона вчепилась за оббивку екіпажа, жахаючись думки про таке побачення насамоті, і бурмотіла:
— Ні, ні, я не хочу! Я не хочу!

Він промовив енергійним тоном:

— Присягаюсь вам, що шануватиму вас. Ідіть! Ви ж бачите, що на нас дивляться, що навколо нас почне зараз збиратись натовп. Поспішайте... поспішайте... виходьте!

І він повторив:

— Присягаюсь вам шанувати вас.

Якийсь виноторговець зацікавлено дивився на них з порога своєї крамниці. Вона злякалась і кинулась у будинок.

Вона пішла була сходами. Він затримав її за руку.

— Це тут, на першому поверсі.

І штовхнув її у свою квартиру.

Зачинивши двері, він схопив її, немов здобич. Вона відбивалась, боролась, запиналасть:

— О, боже мій!.. о, боже мій!..

Він захоплено цілував її шию, очі, губи, і вона не могла уникати цих шалених пестошів; відштовхуючи його, відвертаючи свої уста, вона все ж таки мимоволі відповідала на його поцілунки.

Раптом вона перестала пручатись і, переможена, покірною, дозволила йому роздягти себе. Він вправно й швидко здіймав одну по одній усі частини її вбрання легкими, немов у покоївки, пальцями.

Вона вирвала в нього з рук свій корсаж, щоб затулити ним обличчя, і стояла перед ним, уся біла, серед своєї скинутої до ніг одежі.

Він залишив на ній тільки черевики і поніс її на руках до ліжка.

Тоді вона шепнула йому на вухо розбитим голосом:

— Присягаюсь вам... присягаюсь вам... у мене ніколи не було коханця,— немов молоденька дівчина, яка говорить: „Присягаюсь вам, що я не-займана“.

А він подумав:

„Це мені вже справді байдуже“.

Настала осінь. Дю-Руа перебули в Парижі все літо, провадячи енергійну кампанію в „Французькому житті“, на користь новому кабінету, протягом коротких депутатських канікул.

Хоч були тільки перші дні жовтня, палата депутатів і сенат мали відновити свої засідання, бо справа з Марокко починала робитись небезпечною.

Ніхто по суті не вірив в експедицію до Танжера, хоч у день закінчення сесії депутат правого крила граф де-Ламбер-Сарразен у сповненій дотепу промові, що викликала аплодисменти навіть в центрі, запропонував держати парі і дати під заклад свої вуса — як це зробив колись один славетний віцекороль Індії — проти бакенбардів прем'єра, що новий кабінет не зможе утриматись від того, щоб не наслідувати попередній кабінет і не вирядити військо до Танжера, подібно до туніської експедиції, з любові до симетрії, з тієї ж причини, з якої ставлять дві вази на каміні. Він додав:

— Африканська земля — це для Франції, наче справжній камін, панове, камін, де горять наші найкращі дрова, камін з великою біржовою тягою, який запалюють банківськими паперами. Вам спала артистична фантазія прикрасити лівий куток туніською безділкою, що дорого вам коштує; ви побачите, що пан Марро зволить наслідувати свого попередника та прикрасить правий куток безділкою марокканською.

Ця славетна промова стала для Дю-Руа за тему для десятиох нарисів про алжирську колонію, для тієї самої серії, що урвалася під час його дебюту в газеті; і він енергійно підтримав ідею воєнної експедиції, хоч і був переконаний, що вона не відбудеться. Він пограв на патріотичній струні, бомбардуючи Іспанію цілим арсеналом зневажливих аргументів, яких уживають проти народів, що їх інтереси суперечать вашим.

„Французьке життя“ набуло значної ваги через свої відомі зв'язки з владою. Воно подавало полі-

тичні новини раніше від найсолідніших газет, тонко натякало на наміри дружніх йому міністрів; і всі паризькі та провінціальні газети шукали в ній інформації для себе. Його цитували, його боялись, його починали поважати. Це був уже не підозрілий орган групи політичних спекулянтів, а визнаний орган кабінету. Ларош-Матьє був душею газети, а Дю-Руа — його рупором. Старий Вальтер, німий депутат і лукавий директор, що вмів відступати на задній план, робив у затінку, як говорили, велике діло з мідними копальнями в Марокко.

Салон Мадлени став впливовим центром, де щотижня сходились численні члени кабінету. Прем'єр навіть два рази обідав у неї; і дружини державних людей, що вагались колись переступити її поріг, хвалились тепер її дружбою та робили їй більше візитів, ніж вона їм.

Міністр закордонних справ поводився в її домі мало не як господар. Він приходив туди о всякій годині, приносив депеші, відомості, інформації, які диктував і чоловікові і жінці, немов вони були його секретарями.

Коли Дю-Руа після від'їзду міністра залишався віч-на-віч з Мадленою, він обурювався поведінкою цього незначного вискочня; в його голосі були загрози, а в словах — підступні натяки.

Але вона зневажливо знизувала плечима, відкачуючи:

— Зроби ж ти так, як він. Зробись міністром; і ти зможеш тоді поводитись, як заманеться. А до того мовчи.

Він крутив вуса, дивлячись на неї скоса.

— Ще невідомо, на що я здатний, — казав він, — може, про це дізнаються колинебудь.

Вона відповідала по-філософському:

— Поживемо — побачимо.

Того ранку, коли відновилась сесія, молода жінка ще в ліжку робила безліч вказівок своєму чоловікові, який одягався, щоб піти снідати до пана Ларош-Матьє і одержати від нього ще перед засіданням інструкції для завтрашньої політичної

статті в „Французькому житті“, бо ця стаття мала бути своєрідною офіційною декларацією дійсних планів кабінету.

Мадлена казала:

— Насамперед не забудь спитати в нього, чи генерала Беллонкля послали в Оран, як гадалось. Це мало б велике значення.

Жорж відказав, нервуючись:

— Та я ж знаю не гірше за тебе, що мені слід робити. Дай мені спокій з твоєю балаканиною!

Вона спокійно продовжувала:

— Любий, ти завжди забуваєш половину доручень, що я тобі даю до міністра.

Він пробурчав:

— Він мені нарешті обрид, твій міністр. Це йолоп!

Вона спокійно промовила:

— Він такий же самий мій міністр, як і твій. Він тобі корисніший, ніж мені.

Він злегка обернувся до неї, саркастично посміхаючись:

— Прошу вибачити, він не залицяється до мене.

Вона повільно заявила:

— До мене теж, зрештою; але він робить нам кар'єру.

Він помовчав, потім через хвилину сказав:

— Якби я мав обирати між твоїми поклонниками, я все ж таки віддав би перевагу тій старій калоші — Водреку. Що з ним сталося, до речі? Вже тиждень, як я його не бачив.

Вона зовсім спокійно відповіла:

— Він хворий, він написав мені, що навіть не встає з ліжка через подагру. Ти мусів би провідати його. Ти знаєш, він тебе дуже любить, і це було б для нього приємно.

Жорж відповів:

— Звичайно, я незабаром завітаю до нього.

Він закінчив свій туалет і вже з капелюхом на голові міркував, чи не забув він чого. Нічого не знайшовши, він підійшов до ліжка, поцілував дружину в лоба:

— До скорого побачення, люба, я повернусь найраніше о сьомій годині.

І він пішов. Пан Ларош-Матъе чекав його,— сьогодні він снідав о десятій годині, бо кабінет мав зібратись опівдні, перед відновленням сесії.

Коли вони сіли за стіл утрюх — з особистим секретарем міністра, бо пані Ларош-Матъе не схотіла змінити часу сніданку,— Дю-Руа заговорив про статтю, визначив її лінію, заглядаючи в свої нотатки, надряпані на візитних картках; наприкінці він спитав:

— Чи хочете ви змінити щонебудь, любий міністр?

— Небагато чого, дорогий друже. Ви, мабуть, дещо занадто одверто висловлюєтесь у справі з Марокко. Кажіть про експедицію так, ніби вона має відбутись, але давайте зрозуміти, що вона не відбудеться, і що ви аж ніяк у неї не вірите. Зробіть так, щоб публіка ясно читала між рядками, що ми не встрянемо в цю авантюру.

— Чудово. Я зрозумів і дам це зрозуміти іншим. Моя дружина доручила мені спитати вас з цього приводу, чи генерал Беллонкль буде посланий в Оран. З того, що ви мені тількищо сказали, я роблю висновок, що ні.

Державна людина відповіла:

— Ні.

Потім вони розмовляли про відкриття сесії. Ларош-Матъе почав промовляти, випробовуючи ефект тих фраз, які він мав через кілька годин вилити на своїх колег. Він жестикулював правою рукою, підіймаючи ввєрх то вилку, то ніжик, то шматок хліба; не дивлячись ні на кого,—аджеж він звертався до невидимих зборів,—він викрикував свої тягучі пишні слова добре зачісаного красуна. Зовсім маленькі закручені вуса стирчали на його губі двома кінчиками, схожими на хвости скорпіона, і його намащене помадою, поділене від середини лоба проділом волосся закруглялось на його висках двома кучерями, як у провінціального фата. Він був трохи повненький, трохи розжирілий, хоч ще

і в молодих літах; черевце випинало йому жилет. Особистий секретар їв і пив спокійно; він, напевне, звик до злив його красномовності; зате Дю-Руа, що його серце мучили ревності з приводу успіху міністра, думав: „Яка ж калоша! які це кретини — ці політичні діячі!“

І, порівнюючи свою гідність з пихою цього балакучого міністра, він казав собі: „Слово честі, якби в мене було тільки сто тисяч франків готівкою, щоб виставити свою кандидатуру в палату депутатів у моїй чудовій руанській окрузі і забруднити тістом їхнього грубого лукавства моїх чесних нормандців, таких хитрих і незграбних, яким би я став державним діячем супроти цих короткозорих нероб!“

Пан Ларош-Матьє промовляв, аж поки подали кофе; потім, побачивши, що вже пізно, він подзвонив, щоб йому подали карету, і сказав, простягнувши руку журналістові:

— Ви зрозуміли, дорогий друже?

— Прекрасно, любий міністре, покладайтесь на мене.

І Дю-Руа пішов тихенько до редакції, щоб розпочати свою статтю, бо йому не було чого робити аж до четвертої години... О четвертій годині він мав зустрітись на Константинопольській вулиці з пані де-Марелль, з якою він регулярно бачився там двічі на тиждень — в понеділок і п'ятницю.

Але в редакції йому передали нерозпечатану депешу; вона була від пані Вальтер; в ній було таке:

„Мені конче треба поговорити з тобою сьогодні. Справа дуже важлива, дуже важлива. Чекай мене о другій годині на Константинопольській вулиці. Я можу зробити тобі велику послугу.

Твоя до смерті Віржині“.

Він вилаявся:

— Сто чортів! От причепа!

І, охоплений надмірним роздратуванням, він відразу ж вийшов, бо був у дуже поганому настрої і не міг працювати.

Вже півтора місяці він намагався порвати з нею, але не міг остудити її запеклу пристрасть.

Після її падіння в неї був період страшенної гризоти, і протягом трьох послідовних побачень вона засипала свого коханця докорами та прокляттями.

Ці сцени набридли йому; він уже наситився цією презрелою, схильною до драматизму жінкою; отже він просто віддалився від неї, сподіваючись закінчити пригоду саме таким способом. Тоді вона безумно вчепилась за нього, кинувшись у це кохання, як кидаються в річку з каменем на шиї. Він дав їй оволодіти собою знову — з кволості, з ласки, з вибачливості, зважаючи на її становище в світі; і вона замкнула його в божевільній і виснажливій пристрасті, переслідуючи його своєю ніжністю.

Вона хотіла бачити його щодня, викликала його дуже часто депешами на раптові побачення — десь на розі вулиці, в крамниці, в громадському саду.

І там вона повторювала йому, завжди в тих самих висловах, що вона його обожнює і молиться на нього, а потім залишала його, присягаючись, що „вона була дуже щаслива побачити його“.

Вона виявила себе зовсім іншою, ніж він гадав, намагалась спокусити його дитячими ніжностями, любовними пустощами, кумедними в її літа. Бувши до того суворо чеснотливою, з незайманим серцем, замкнутою для всякого почуття, не обізнаною з будь-якими пестощами, ця розсудлива жінка, що її спокійні сорок років здавались блідою осінню після холодного літа, переживала тепер раптом своєрідну зів'ялу весну, сповнену недорослих квіточок та недозрілих бруньок — якийсь чудний вибух дівочого кохання, кохання запізнілого, палкого та наївного, що складалося з непередбачених поривів, викриків шістнадцятилітньої дівчини, незручних пестощів та ніжності, що застаріла, ніколи не будучи молодою. Вона писала йому по десять листів на день, наївно божевільних листів у кумедному стилі, поетичному і смішному, прикрашеному на зразок індійського, пересипаному назвами тварин і птахів.

Коли вони залишались насамоті, вона обіймала його з незграбними пестощами товстої дівчинки, з дещо гротескними гримасами на губах, із стрибками, від яких гойдались під матерією корсажу її надто повні груди. Найогидніше для нього було чути, як вона називала його — „моя мишка“, „мій песик“, „мій котик“, „моє золотце“, „мій синій пташок“, „мій скарб“ — та бачити, як вона пропонує себе йому кожного разу, граючи якусь комедійку дитячої чеснотливості, з дрібними боязкими рухами, що видавались їй милими, з вихватками розбещеної школярки.

Вона питала:

— Чий це ротик?

І коли він не відповідав відразу: „Мій“, — то вона напосідала на нього, аж поки він не бліднув від досади.

Вона мусила б почути, здавалось йому, що кохання потребує крайнього такту, спритності, обережності та міри, що, віддавшись йому, вона, зріла жінка, мати родини, світська жінка, повинна триматись поважно, з своєрідним стриманим і суворим захватом, може із слізьми, але з слізьми Дідони, а ніяк не Джульети.

Вона безперестанку казала йому:

— Як я тебе кохаю, мій маленький! Чи й ти мене так кохаєш, скажи, мій хлопчику?

Він не міг уже чути, як вона каже „мій маленький“ або „мій хлопчику“, — йому щоразу хотілось назвати її „моя старенька“.

Вона казала йому:

— Яке це божевілля, що я піддалася тобі! Але я не жалкую. Це так гарно — кохати!

Все це здавалось Жоржеві прикрим в її устах. Вона шепотіла: „Це так гарно — кохати“, немов театральна інженю.

До того ж вона обурювала його незграбністю своїх пестощів. Набувши раптом чуттєвості під поцілунками цього красуна, що так міцно розпалив її кров, вона надавала своїм обіймам невмілого запалу та серйозного старання, що смішили Дю-

Руа і нагадували йому старих, які пробують учитись читати. А саме тоді, коли вона мала б душити його в своїх обіймах, палко дивлячись на нього тим глибоким і страшним поглядом, що буває в деяких літніх жінок, ровкішних у своєму останньому коханні, коли вона мала б кусати його німими тремтячими устами, розчавлюючи його своїм пухлим і гарячим тілом, стомлена та невситима, вона підстрибувала, немов дівчинка, і сюсюкала, щоб здаватись ніжною:

— Так я кохаю тебе, маленький мій! Так кохаю тебе! Приголуб же гарненько свою жіночку.

Тоді його охоплювало шалене бажання вилаятись, взяти капелюх і вийти, грюкнувши дверима.

Вони часто бачились у перші часи на Константинопольській вулиці, але Дю-Руа, що боявся зустрічі з пані де-Марелль, вигадував тепер безліч приводів, щоб відмовлятися від цих побачень.

Тоді йому довелось приходити мало чи не щодня до неї, то на сніданок, то на обід. Вона тиснула йому руку під столом, простягала йому уста за дверима. Проте, йому було приємніше пустувати з Сюзанною, що тішила його своїми примхами. В її ляльковому тілі був жвавий і лукавий дух, несподіваний і підступний, що раз-у-раз вискакував, немов ярмаркова маріонетка. Вона глузувала з усього і з усіх з дошкульною влучністю. Жорж підбурював її запал, захоплював її до іронії, і вони чудово розуміли одне одного.

Вона кликала його щохвилини:

— Слухайте, любий друже! Підіть сюди, любий друже!

Він відразу ж покидав маму і біг до дівчинки, що шепотіла йому на вухо якийнебудь „лукавий дотеп“, і обоє сміялись від щирого серця.

Тимчасом, переситившись коханням матері, він починав відчувати до неї неподоланну антипатію; він не міг уже без гніву ні бачити її, ні слухати, ні думати про неї. Він перестав ходити до неї, перестав відповідати на її листи й поступатись перед її закликами.

Вона, нарешті, зрозуміла, що він її більше не любить, і мучилась страшенно. Але вона стала стежити за ним, ходити слідом за ним, чекати його в кареті з спущеними шторами біля дверей редакції, біля дверей його дома, на тих вулицях, де сподівалася зустріти його.

Йому хотілось прогнати її, вилаяти, побити, сказати їй виразно: „Годі, досить з мене, ви мені обридли!“ Але він усе ще додержувався певної коректності, зважаючи на „Французьке життя“; і він намагався дати їй зрозуміти своєю послідовною холодністю, замаскованою в пошану грубістю та навіть, часом, гострими словами, що треба ж, нарешті, кінчити з цим.

Вона насамперед намагалась заманити його всякими хитрощами на Константинопольську вулицю, і він раз - у - раз тремтів, побоюючись, щоб обидві жінки не зустрілись якнебудь на порозі віч - на - віч.

Навпаки, його прихильність до пані де - Марелль зросла протягом літа. Він називав її своїм „хлопчиськом“, і взагалі вона йому рішуче подобалась. У них було щось схоже в натурі; вони ж обое були з тієї породи бродяг, що люблять авантюри в житті, з тих світських бродяг, що дуже скидаються, самі того не знаючи, на волоцюг з великого шляху.

Вони провели чарівне любовне літо, немов студенти, що бенкетують. Вони виїжджали снідати чи обідати в Аржантей, в Бужіваль, в Мезон, в Пуассі, і проводили там цілі години на човні, зриваючи квітки вздовж берегів. Вона без пам'яті любила сільські страви, рагу та смажену рибу, любила склепіння шинків та вигуки перевізників. Він любив виїжджати з нею погожого дня трамваем і перетинати, розмовляючи про всякі веселі дурниці, нудні паризькі околиці з огидними буржуазними дачами.

А коли йому доводилось вертатись до Парижа, щоб обідати у пані Вальтер, він відчував ненависть до своєї старої завзятої коханки, згадуючи про молоду, від якої він тількищо пішов, яка відповідала його бажанням і погасила його любовний запал на траві, десь край струмка.

Нарешті, він уже гадав, що більш-менш позбувся патронші, якій він ясно, майже грубо, висловив своє вирішення порвати з нею, і ось тепер одержав у редакції депешу, що викликала його о другій годині на Константинопольську вулицю.

По дорозі він ще раз перечитав її: „Мені конче треба поговорити з тобою сьогодні. Це дуже важлива справа, дуже важлива. Чекай мене о другій годині на Константинопольській вулиці. Я можу зробити тобі велику послугу. Твоя до смерті Віржині“.

Він думав: „Чого їй від мене ще треба, тій старій сові? Держу парі, що вона не має чого сказати мені. Вона ще раз повторюватиме, що обожнює мене. А втім, треба побачити. Вона каже про якусь дуже важливу справу, про якусь велику послугу; це може й правда. А Клотільда має прийти о четвертій годині! Треба буде виставити першу найпізніше о третій годині. Чорт забирай! Тільки б вони не зустрілись! Що за тварюки — ці жінки!“

І він подумав, що справді сама тільки його дружина ніколи його не мучила. Вона жила ніби десь осторонь і, здається, дуже любила його в години, призначені для кохання, не припускаючи порушення незмінного порядку звичайних життєвих справ.

Він ішов повільним кроком до місця побачення, внутрішньо обурюючись проти патронші:

„Так, я її добре прийму, якщо в неї нема чого мені сказати. Французька проза Камброн¹ здаватиметься академічною супроти моєї. Я насамперед об'явлю їй, що ноги моєї не буде більше в її домі“.

І він увійшов і почав чекати пані Вальтер.

Вона з'явилась майже відразу ж і вигукнула, побачивши його:

— Ах, ти одержав мою депешу! Яке щастя!

Обличчя його набуло злого виразу:

— Слово честі, я знайшов її в редакції саме

¹ Камброн — наполеонівський генерал, який нібито дуже грубо лаявся на полі бою.

тоді, коли мав їхати в палату депутатів. Чого тобі від мене ще треба?

Вона підняла свою вуальку, щоб поцілувати його, і підійшла до нього з боязким і покірним виглядом собачки, яку часто б'ють.

— Який ти жорстокий зо мною!.. як суворо ти зо мною говориш!.. що я тобі зробила? Ти не уявляєш собі, як я мучусь через тебе!

Він пробурчав:

— Ти знову починаєш?

Вона стояла поруч нього, чекаючи його усмішки, найменшого жесту, щоб кинутись йому в обійми.

Вона прошепотіла:

— Не слід було брати мене, щоб так зо мною поводитись. Треба було б залишити мене розумною і щасливою, як я була. Чи ти пригадуєш те, що ти казав мені в церкві і як ти силою примусив мене ввійти в цей будинок? А тепер — он як ти розмовляєш зо мною! Он як приймаєш мене! Боже мій, боже мій, як ти мене мучиш!

Він тупнув ногою і гостро відповів:

— Ах, буде вже! Цього вже досить! Я не можу бачити тебе хвилину, щоб не почути таких співів. Можна було б справді сказати, що я взяв тебе в дванадцять років і що ти була незаймана, мов ангел. Ні, люба моя, встановимо факти — зіпсуття неповнолітньої тут не було. Ти віддалась мені, будиши свідомого віку. Я тобі дякую, я тобі справді дуже вдячний, але я не зобов'язаний бути пристебнутим до твоєї спідниці аж до смерті. В тебе є чоловік, у мене є жінка. Ми не вільні, — ні ти, ні я. Ми піддалися примсі, ніхто не бачив і не знає цього, ось і все.

Вона сказала:

— О, який ти грубий, який нахабний, який безчесний! Ні, я не була вже дівчиною, але я до тебе ніколи не кохала, ніколи не зраджувала...

Він урвав її на слові:

— Це ти вже казала мені разів двадцять, знаю. Але в тебе двоє дітей... отже, я взяв тебе не незайманою.

Вона відступила назад:

— О, Жорж, це підло!..

І, поклавши собі руки на груди, вона почала задихатись від ридання, що підступало їй до горла.

Побачивши, що зараз вона заридає, він узяв свій капелюх з кутка каміна:

— Ах, ти плакатимеш? У такому разі, до побачення! Це саме для цієї сцени ти мене викликала?

Вона зробила крок, щоб заступити йому дорогу, і, витягнувши хусточку з кишені, швиденько витерла собі очі. Зусиллям волі вона опанувала свій голос і сказала, хлипаючи раз - у - раз від зворушення та болю:

— Ні... я прийшла, щоб... повідомити тебе... про політичну подію... щоб дати тобі можливість виграти п'ятдесят тисяч франків... або й більше... коли схочеш.

Він спитав, раптом зласкавившись:

— Як це? Що ти хочеш сказати?

— Я вчора ввечері випадково підслухала кілька слів із розмови мого чоловіка й Лароша. Вони, зрештою, не дуже крились від мене. Проте Вальтер радив міністрові не казати тобі секрету, бо ти, мовляв, усе розголосиш.

Дю - Руа знову поклав свій капелюх на стілець. Він слухав дуже уважно:

— Так що ж це таке?

— Вони мають захопити Марокко.

— Що ти кажеш? Я ж снідав у Лароша, і він мені майже продиктував наміри кабінету.

— Ні, любий, вони обдурили тебе, бо бояться, щоб не дізнались про їх комбінацію.

— Сідай,— сказав Жорж.

І сам він сів у крісло. Тоді вона присунула по підлозі якийсь табуретик і влаштувалась на ньому біля ніг молодого чоловіка. Вона казала далі підлесливим голосом:

— Я ж завжди думаю про тебе, я звертаю тепер увагу на все, що шепочуть навколо мене.

І вона тихенько почала пояснити йому, як вона догадалась з якогось часу, що готують щось без

Його відома, що його використовують, але бояться його участі.

Вона казала:

— Знаєш, коли кохаєш, то робишся хитрою.

Нарешті, вчора вона зрозуміла. Це велика, дуже велика справа, приготовлена потай. Тепер вона усміхалась, радіючи з своєї спритності; вона, захоплюючись, говорила, як дружина фінансиста, що звикла бачити, як роблять біржові махінації, хитання цінностей, підвищення та зниження курсу, що руйнують за дві години тисячі дрібних буржуа, дрібних рантье, які вклали свої заощадження в фонди, гарантовані ім'ям поважних, шановних людей, політичних і фінансових діячів.

Вона повторювала:

— О, це дуже спритно вони роблять. Дуже спритно і широко розмахуються. Це, зрештою, Вальтер організував усе, а він розуміється на цьому. Справді, це першорядна справа.

Його починав дратувати цей вступ.

— Слухай, кажи ж швидше!

— Так от що. Про експедицію в Танжер вони вирішили між собою ще того дня, коли Ларош взяв на себе закордонні справи; і вони потроху скупили всю марокканську позикку, що впала була аж до шестидесяти чотирьох чи п'яти франків. Вони її скупили дуже вміло, через підозрілих і спритних агентів, які не викликали жодної підозри. Вони обкрутили навіть Ротшільдів, які дивувалися з того, що так питають марокканських акцій. Їм відповіли, назвавши посередників — людей заплямованих, що погано грають на біржі. Це заспокоїло великі банки. А тепер от вирядять експедицію і тільки ми будемо там, позика буде гарантована французьким урядом. Наші друзі виграють на цьому п'ятдесят чи шістдесят мільйонів. Розумієш справу? Розумієш, чому вони всіх бояться, бояться найменшого розголосу!

Вона схилила голову до жилета молодого чоловіка і, поклавши руку на його коліно, притискувалась, пригорталась до нього, почувуючи, що тепер

вона цікавить його, і будши готовою зробити все, припуститись усього за єдину ласку, за єдину усмішку.

Він спитав:

— Ти напевне це знаєш?

Вона переконано відповіла:

— О, я цілком певна.

Він заявив:

— Це справді дуже спритна річ. Щождо тієї свині Лароша, то я ж йому колись відплачу! Мерзотник! Хай він бережеться... хай бережеться... Його міністерська шкіра ще зазнає мого кулака.

Потім він замислився і прошепотів:

— Треба було б усе ж таки використати це.

— Ти ще можеш накупити позики,— сказала вона,— вона коштує ще тільки сімдесят два франки.

Він відказав:

— Так, але в мене нема вільних грошей.

Вона підвела до нього очі, повні благання:

— Я про це подумала, котику, і якщо ти будеш зо мною любенький, справді любенький, якщо ти мене хоч трохи любиш, то дозволиш позичити тобі.

Він відповів гостро, майже грубо:

— Ну, ні, ні в якому разі!

Вона шепотіла, благаючи:

— Слухай, є ще така можливість, яку ти можеш використати, не позичаючи грошей. Я хотіла сама купити цієї позики на десять тисяч франків, щоб заpastись власним капітальцем. Ну, то я візьму її на двадцять тисяч. А ти пристанеш до мене з половини. Ти добре розумієш, що я не поверну цього Вальтерові. Отже, зараз нема за що платити. Якщо пощастить, ти одержиш сімдесят тисяч франків. Якщо не пощастить, ти залишишся мені винен десять тисяч франків, які повернеш мені, коли схочеш.

Він повторив:

— Ні, такі комбінації мені не до вподоби.

Тоді вона почала умовляти його, щоб схилити до цього, довела йому, що він, власне, позичає десять тисяч франків на слово честі, що він ризикує,

що вона, значить, не позичає йому нічого, оскільки цю операцію провадив банк Вальтера.

До того ж, пояснила вона йому, саме він провадив у „Французькому житті“ всю політичну кампанію, яка зробила можливою цю аферу, так що з його боку буде зовсім наївно не використати цього.

Він усе ще вагався. Вона додала:

— Та подумай же, що насправді це Вальтер авансує тобі цю суму, ці десять тисяч франків, і що ти зробив йому багато послуг, які варті більше.

— Гаразд, хай буде так!— сказав він.— Я пристаю до тебе з половини. Якщо нам не пощастить, я поверну тобі десять тисяч франків.

Вона так зраділа, що підвелась, обхопила руками його голову і почала жадібно цілувати.

Спочатку він не опирався, але згодом, коли вона, насмілившись, почала обіймати його та пригортатися до нього з зажерливими пестощами, він пригадав, що зараз має прийти інша, і коли він поступиться, то втратить час і залишить в обіймах старої той запал, який краще було б зберегти для молодії.

Тоді він злегка відштовхував її:

— Слухай, будь розумною,— казав він.

Вона розпачливо подивилась на нього:

— О, Жорж, хіба я вже не можу навіть поцілувати тебе?

Він відказав:

— Не сьогодні. В мене трохи болить голова, і від цього мені стає гірше.

Тоді вона знову сіла покійно коло його ніг і спитала:

— Хочеш, приходь до мене завтра обідати? Це для мене буде велика радість!

Він повагався, але не наважився відмовитись:

— Звичайно, прийду.

— Дякую, мій любий.

Вона повільно терлась щокою об груди молодого чоловіка улесливим і одноманітним рухом, і якась її довга чорна волосина зачепилась за його жилет. Вона помітила це, і їй спала в голову божевільна

думка, одна з тих забобонних думок, що часто замінюють жінкам розум. Вона почала тихенько замотувати цю волосину круг гудзика на жилеті. Потім вона замотала іншу волосину за другий гудзик, і ще одну — за верхній. Вона намотала по волосині на кожен гудзик.

Він повинен вирвати їх, коли підведеться. Він зробить їй боляче — яке щастя! І він понесе з собою щось від неї, не знаючи цього, понесе маленьке пасмо її волосся, якого він ніколи не просив. Це нитка, якою вона прив'язала його до себе, — таємничий, невидимий зв'язок, талісман, який вона залишила на ньому. Він мимоволі згадуватиме її, мріятиме про неї, і завтра він любитиме її трохи більше.

Він раптом сказав:

— Мені треба буде зараз залишити тебе, бо мене чекають у палаті депутатів під кінець засідання. Я не можу не бути там.

Вона зітхнула.

— О, вже!

Потім покірно промовила:

— Іди, мій любий, але приходь завтра обідати.

І вона гострим рухом відхилилась від нього. Вона відчула в голові короткий, гострий біль, немов її штрикнули голками. Серце її билось: вона раділа з того, що трохи постраждала через нього.

— Прощай! — сказала вона.

Він взяв її в обійми, співчутливо усміхаючись, і холодно поцілував в очі.

Але вона, втративши голову від одного цього дотику, шепнула ще раз: „Уже?“ — і її благаючий погляд показував на відчинені двері до другої кімнати.

Він відхилив її від себе і сказав хапливо:

— Мені треба бігти, я спізнюсь.

Тоді вона простягла йому губи, яких він ледве торкнувся, і сказав, подавши забутий нею зонтик:

— Ну, ну, поспішаймо, вже початок четвертої.

Вона вийшла перша, повторюючи:

— Завтра о сьомій.

Він відповів:

— Завтра о сьомій.

Вони розійшлись. Вона повернула направо, а він — наліво.

Дю-Руа дійшов до зовнішнього бульвару. Потім він пішов униз по бульвару Мальзерб, перетинаючи його повільним кроком. Проходячи мимо цукерні, він побачив у хрустальній вазі цукровані каштани і подумав: „Я візьму фунт для Клотільди“. Він купив паунок цих цукрованих фруктів, які вона любила до нестями. О четвертій годині він вернувся і став чекати свою молоду коханку.

Вона трохи спізнилась, бо приїхав на тиждень її чоловік. Вона спитала:

— Чи зможеш ти прийти завтра обідати? Він був би дуже радий побачити тебе.

— Ні, я обідаю у патрона. У нас сила-силенна політичних і фінансових комбінацій, що завдають нам клопоту.

Вона вже зняла капелюх і тепер знімала корсаж що душив її.

Він показав їй на паунок на каміні.

— Я приніс тобі цукрованих каштанів.

Вона сплеснула руками:

— Яке щастя! Який ти милий!

Вона взяла їх, покуштувала один і заявила:

— Вони чудові! Почуваю, що не залишу жодного.

Потім додала, глянувши на Жоржа весело й чутливо:

— Ти потураєш, значить, усім моїм порокам?

Вона поволі їла каштани і раз-у-раз зазірала у глибину пакунка, немов бажаючи впевнитись, чи є ще.

Вона сказала:

— Ну, сядь у крісло, а я примощусь коло твоїх ніг, щоб гризти свої цукерки. Мені буде дуже гарно.

Він посміхнувся і сів, а вона прибрала тієї самої пози, в якій сиділа перед цим пані Вальтер.

Вона підводила голову до нього й говорила з повним ротом:

— Ти не знаєш, любий, ти мені снівся. Мені сні-

лося, що ми удвох мандруємо десь далеко на верблюді. У нього були два горби, ми сиділи кожен верхи на горбі і їхали крізь пустиню. Ми взяли з собою бутерброди, загорнуті в папір, та вина в плящі, і ми отак закусували на горбах. Але мені було нудно, бо ми не могли робити щось інше; ми були надто далеко один від одного, і мені хотілось злізти.

— Мені теж хочеться злізти.

Він сміявся, втішаючись цією історією, підбурював її говорити дурниці, балакати, розповідати всі ті пустощі, всі ті ніжні нісенітниці, які плетуть закохані. Ці дурощі, що здавались йому милими в устах пані де-Марелль, довели б його до крайньої люті в устах пані Вальтер.

Клотільда теж називала його: „мій любенький, мій маленький, мій котику“. Ці слова здавались йому ніжними й пестливими. А коли інша казала їх недавно, то вони дратували й обурювали його, бо слова кохання, що скрізь однакові, набирають смаку від тих уст, із яких виходять.

Проте, все ще тішачись цими пустощами, він подумав про сімдесят тисяч франків, які мав одержати, і раптом спинив балаканину своєї подруги, злегка постукавши двома пальцями по її голові:

— Слухай, моя кішечка. Я дам тобі зараз доручення до твого чоловіка. Скажи йому від мене, щоб він купив завтра на десять тисяч франків марокканської позики, що коштує сімдесят два франки, і я обіцяю йому, що менше, ніж через три місяці, він одержить від шестидесяти до вісімдесяти тисяч франків. Рекомендуй йому абсолютне мовчання. Скажи йому від мене, що експедиція до Танжера вже вирішена і що марокканська позика буде гарантована французьким урядом. Тільки нічого не говори іншим. Я звіряю на тебе державну таємницю.

Вона серйозно вислухала його і прошепотіла:

— Дякую тобі. Я скажу чоловікові сьогодні ж увечері. Ти можеш покластись на нього: він нікому не скаже. Це дуже певна людина, від нього не можна чекати ніякої небезпеки.

Вона вже з'їла всі каштани, зібгала пакунок у руках і кинула його в камін. Потім сказала :

— Ну, а тепер до ліжка.

І, не підводячись, почала розстібати жилет Жоржа.

Раптом вона спинилась і, тягнучи двома пальцями довгу волосину, що обмоталась навколо гудзика, зареготала :

— Дивись... Ти приніс з собою волосину від Мадлени. Який вірний чоловік!

Потім вона відразу стала серйозною, довго роздивлялась на руці знайдену нею майже непомітну волосину і прошепотіла :

— Це не від Мадлени, це темноруса.

Він посміхнувся :

— Це, напевне, волос покоївки.

Але вона оглядала тепер жилет з уважністю поліція і зняла другу волосину, накручену навколо гудзика; потім помітила ще й третю і, збліднувши, злегка затремтівши, скрикнула :

— О, ти спав з жінкою, що накрутила тобі волосся на всі гудзики!

Він пробурмотів, здивувавшись :

— Та ні! Ти збожеволіла...

Раптом він пригадав, зрозумів усе, спочатку збентежився, потім став, усміхаючись, заперечувати, не гніваючись, по суті, що вона підозріває його в любовних пригодах.

Вона шукала далі і раз-у-раз находила волосини, які швиденько розкручувала і кидала на килим.

Вона про все догадалась своїм хитрим жіночим інстинктом і бурмотіла — обурена, люта, готова заплакати :

— Вона тебе кохає, ота... і вона схотіла, щоб ти поніс з собою щось від неї... о, який ти зрадник!..

Але раптом вона скрикнула, скрикнула пронизливо, з нервовою радістю :

— О!.. о!.. це якась стара!.. Ось сива волосина... Ах, ти береш тепер і старих жінок!.. Вони платять тобі?.. скажи?.. вони платять тобі?.. Ах, ти вже дійшов до старих! Тоді тобі мене вже не треба... Лишайся з тією!..

Вона підвелась, схопила корсаж, кинутий на стілець, і швидко надягла його.

Він хотів затримати її, засоромившись, і бурмотів:
— Та ні... Кло... це ж безглуздя... я не знаю, що це таке... Слухай... лишись... ну... лишись...

Вона повторювала:

— Лишайся з своєю старою!.. кохайся з нею... зроби собі перстень із її волосся... із її сивого волосся... його ж тобі вистачить...

Вона швидко, хапаючись одяглась, зачесалась і спустила вуаль; а коли він хотів схопити її, вона дала йому з усього розмаху ляпаса по обличчю. Поки він стояв приголомшений, вона одчинила двері і вибігла.

Залишившись насамоті, він відчув шалену лють проти цієї старої шкапи — мамуні Вальтер. Ну, він же їй тепер покаже! Він їй покаже.

Він змочив водою свою почервонілу щоку. Потім теж вийшов, думаючи про помсту. Цього разу він уже не пробачить. О, ні!

Він зайшов униз до бульвару і спинився, прогулюючись коло якогось ювеліра, щоб подивитись на хронометр, який він давно вже хотів купити і який коштував тисячу вісімсот франків.

Він раптом подумав, і серце йому затремтіло з радості: „Якщо я одержу ті сімдесят тисяч франків, то зможу дозволити собі це“. І він почав мріяти про все те, що він зробить з цими сімдесятьма тисячами франків.

Спочатку він буде обраний у депутати. Далі він купить собі той хронометр, потім буде грати на біржі, а потім ще... і потім ще...

Йому не хотілось заходити до редакції; він вважав, що було б поговорити з Мадленою, перше ніж бачитися знову з Вальтером і братись за статтю; і він пішов собі додому.

Він добрався до вулиці Друо і раптом спинився; він же забув провідати графа де-Водрека, що жив на Антенському шосе! Він вернувся, все ще прогулюючись, думаючи про безліч усяких дрібниць, блаженно мріючи про щось ніжне, щось гарне, про своє

майбутнє багатство, і згадував також оту наволоч. Лароша, і оту стару шкапу — патроншу. Він, зрештою, не турбувався з приводу вибуху Клотільди, бо добре знав, що вона швидко прощає.

Він спитав у швейцара того будинка, де жив граф де-Водрек :

— Як здоров'я пана де-Водрека? Мені сказали, що він останнім часом хворий.

Той відповів:

— Панові графу дуже погано, пане. Гадають, що він не переживе наступної ночі, подагра вплинула йому на серце.

Дю-Руа так спантеличився, що не знав уже, що йому робити. Водрек помирає! В його голові промайнули різні невиразні думки — численні, тривожні, в яких він не наважувався сам собі признатись.

Він пробурмотів :

— Дякую... я ще зайду... — не розуміючи, що саме каже.

Потім він стрибнув в екіпаж і сказав відвезти його додому. Дружина його уже вернулась. Він увійшов засапаний у кімнату і відразу ж об'явив їй:

— Ти знаєш? Водрек помирає!

Вона сиділа і читала якогось листа. Вона підвела очі і перепитала три рази підряд:

— Що ти кажеш?.. що ти кажеш?.. що ти кажеш?..

— Кажу тобі, що Водрек помирає від припадку подагри, що вплинула на серце.

А потім він додав:

— Що ти думаєш робити?

Вона випросталась, уся бліда, її щокни нервово тремтіли; потім вона страшенно заридала, затуливши обличчя руками. Так вона стояла, хитаючись від ридань, приголомшена горем.

Раптом вона опанувала себе і витерла очі.

— Я... я піду... не турбуйся про мене... я не знаю, о котрій годині повернусь... Не чекай мене...

Він відказав:

— Прекрасно. Йди.

Вони потиснули одне одному руки, і вона пішла так швидко, що забула взяти з собою рукавички.

Жорж пообідав насамоті і взявся писати статтю. Він склав її точно за інструкцією міністра, давши зрозуміти читачам, що експедиція в Марокко не відбудеться.

Потім він відніс її в редакцію, кілька хвилин розмовляв з патроном і пішов додому, покурюючи цигарку, з легким серцем, хоч і не розумів, чому саме.

Дружина його ще не вернулась. Він ліг і заснув.

Мадлена повернулась близько півночі. Жорж раптом прокинувся й сів на ліжку.

Він спитав :

— Ну, що ?

Він ніколи ще не бачив її такою блідою й схвилюваною.

Вона шепнула :

— Він помер ...

— Ах, так! І... тобі нічого не казав ?

— Нічого. Він був уже непритомний, коли я прийшла.

Жорж думав. На устах у нього роїлись запитання, яких він не наважувався висловити.

— Лягай, — сказав він.

Вона швидко роздяглась і лягла коло нього. Він знову спитав :

— Чи були родичі біля нього під час смерті ?

— Тільки якийсь племінник.

— Так. А він з ним часто бачився, з тим племінником ?

— Ніколи. Вони не зустрічались уже десять років.

— Чи були в нього інші родичі ?

— Ні... не думаю.

— Тоді... цей племінник має одержати спадщину ?

— Не знаю.

— Водрек був дуже багатий ?

— Так, дуже багатий.

— Чи ти знаєш, скільки в нього приблизно було ?

— Ні, напевне не знаю. Може один або два мільйони.

Він більше нічого не казав. Вона погасила свічку. І вони лежали отак, витягнувшись у темряві одне коло одного, мовчазні, схвильовані і замислені.

Йому не хотілось більше спати. Ті сімдесят тисяч франків, що йому обіцяла пані Вальтер, здавались йому тепер незначною сумою. Раптом йому почулось, що Мадлена плаче. Він спитав, щоб перевірити:

— Ти спиш?

— Ні.

Голос її був вогкий і тремтів. Він провадив далі:

— Я забув сказати тобі тоді, що твій міністр обшахрував нас.

— Як це?

Він розповів їй від початку до кінця, з усіма деталями, комбінацію, яку влаштували вдвох Ларош і Вальтер.

Коли він кінчив, вона спитала:

— Звідки ти це знаєш?

Він відповів:

— Дозволь мені не казати цього. У тебе свої способи інформації, про які я не допитуюсь. У мене — свої, яких я не хочу розкривати. В усякому разі, я відповідаю за точність моїх відомостей.

Тоді вона прошепотіла:

— Так, це можливо... мені таки здавалось, що вони роблять щось без нашої участі.

Але Жоржа сон ніяк не брав, і він присунувся до дружини та тихенько поцілував її у вухо. Вона гостро відштовхнула його:

— Будь ласка, дай мені спокій. Гаразд? У мене нема настрою пустувати.

Він байдуже відвернувся до стіни, заплющив очі і, нарешті, заснув.

VI

Церква була обтягнена чорним, а над порталом великий геральдичний щит з короною оповіщав прохожих, що ховають благородну особу.

Церемонія тількищо скінчилась, присутні поволі розходились, проходячи мимо труни. Племінник графа де-Водрек стискував усім руку і відповідав на поклони.

Жорж Дю-Руа з дружиною вийшли і пішли додому пішки. Вони мовчали, поринувши в свої думки.

Нарешті Жорж промовив, ніби сам до себе:

— Це ж справді зовсім дивна річ!

Мадлена спитала:

— Що саме, мій друже?

— Що Водрек нічого нам не лишив.

Вона раптом почервоніла, наче рожева вуаль простяглась відразу по її білій шиї, здіймаючись від грудей до обличчя, і сказала:

— Чому він мав нам лишати щонебудь? Для цього не було жодної підстави.

Потім, помовчавши кілька хвилин, вона додала:

— Може, існує заповіт у якогонебудь нотаря, але ми про це ще нічого не знаємо.

Він подумав і прошепотів:

— Так, це можливо, бож, зрештою, це був наш найкращий друг — і твій, і мій. Він обідав у нас двічі на тиждень, приходив в усяку годину. Він був у нас, як у себе дома, зовсім так, як у себе дома. Він любив тебе, немов батько, і в нього не було родини, не було дітей, ні братів та сестер, нікого не було, крім якогось племінника, далекого племінника. Так, мусить існувати заповіт. Мені не багато чого хотілося б — просто подарунка на спогад, щоб мати доказ, що він подумав про нас, що він нас любив, що він відчував ту приязнь, з якою ми ставились до нього. Він справді повинен був дати нам таку ознаку дружби.

Вона промовила з замисленим і байдужим виглядом:

— Справді можливо, що є заповіт.

Коли вони вернулись додому, слуга подав Мадлені листа. Вона розпечатала його і показала чоловікові.

„Нотаріальна контора Ламонера.
Вулиця Вож, 17.

Шановна пані!

Маю честь просити вас зробити ласку зайти до моєї контори від другої до четвертої години у вівторок, середу або четвер у справі, що стосується вас.

Прийміть і т. ін.

Ламонер“.

Жорж у свою чергу зашарівся.

— Оце воно, мабуть, і є. Чудна річ, що він викликає саме тебе, а не мене — законного голову родини.

Вона спочатку нічого не відповіла, а потім сказала, трохи поміркувавши:

— Хочеш, підемо туди разом?

— Гарзд, охоче.

Вони поснідали і відразу ж рушили.

Коли вони ввійшли в контору пана Ламонера, старший клерк підвівся з підкресленою ввічливістю і провів їх до свого патрона.

Нотар був невеличкий, коротенький і зовсім круглий чоловічок. Голова його скидалась на кульку, настромлену на іншу кулю, під якою були дві такі маленькі і коротенькі ніжки, що вони теж майже скидались на кульки. Він уклонився, показав на крісла і сказав, звернувшись до Мадлени:

— Пані, я викликав вас, щоб повідомити про заповіт графа де-Водрек, який стосується вас.

Жорж не стримався і пробурмотів:

— Я так і думав.

Нотар додав:

— Я прочитаю вам цей папір, зрештою дуже короткий.

Він узяв папір з папки, що лежала перед ним, і прочитав:

„Я, нижчепідписаний Поль-Еміль-Сіпрієн-Гонтран граф де-Водрек, буди при повному розумі і здоровому тілі, визначаю цим свою останню волю.— Оскільки смерть може спі-

ткати нас щохвилини, я хочу заздалегідь, передбачаючи її наближення, скласти свій заповіт, що зберігатиметься у пана Ламонера.— Не маючи прямих спадкоємців, я заповідаю все своє майно, що складається з біржових цінностей на шістсот тисяч франків та нерухомого майна приблизно на п'ятсот тисяч франків, пані Клер - Мадлені Дю - Руа, без ніяких умов чи зобов'язань. Я прошу її прийняти цей дар померлого друга на знак моєї відданої, глибокої й шанобливої приязні“.

Нотар додав:

— Це все. Датовано цей документ серпнем місяцем минулого року і він заступив собою документ того ж самого змісту, складений два роки тому на ім'я пані Клер - Мадлені Форестьє. Цей перший заповіт перебуває у мене і він може довести у випадку опротестування з боку родини, що воля пана графа де - Водрека не змінилась.

Мадлена, дуже бліда, дивилась собі на ноги. Жорж нервово крутив між пальцями кінчик вуса.

Нотар промовив далі, помовчавши хвилинку:

— Само собою зрозуміло, пане, що пані не може прийняти цього дару без вашої згоди.

Дю - Руа підвівся і сухо відповів:

— Прошу дати мені час поміркувати.

Нотар уклонився, посміхаючись, і відповів ласкавим голосом:

— Я розумію, чому ви вагаєтесь, пане. Я мушу додати, що племінник пана де - Водрека, який сьогодні ж вранці обізнався з останньою волею свого дяді, висловив готовність шанувати її, якщо йому залишать суму в сто тисяч франків. На мій погляд, заповіт — незаперечний. Проте, процес міг би наробити розголосу, якого вам, мабуть, краще було б уникнути. Світ часто припускається недоброзичливих думок. В усякому разі, чи не зможете ви дати мені свою відповідь по всіх пунктах до суботи?

Жорж уклонився:

— Гаразд, пане.

Потім він церемонно попрощався, пропустив уперед свою дружину, яка весь час мовчала, і вийшов з таким сухим обличчям, що нотар перестав усміхатись.

Коли вони прийшли додому, Дю-Руа різким рухом зачинив двері, кинув свій капелюх на ліжко і спитав:

— Ти була коханкою Водрека?

Мадлена, що знімала вуаль, обернулась одним рухом:

— Я? О!

— Саме ти. Ніхто не залишає всього свого майна жінці без того, щоб...

Вона вся тремтіла і ніяк не могла повиймати шпильки, що затримували прозору тканину.

Поміркувавши хвилину, вона пробурмотіла схвильованим голосом:

— Слухай... слухай... ти збожеволів... ти... ти... Хіба ти сам... недавно... хіба ти не сподівався, що він лишить тобі щонебудь?

Жорж стояв коло неї і стежив за її хвилюванням, немов слідчий, що намагається спостерегти найменші прояви вагання у винуваченого. Він промовив, підкреслюючи кожне слово:

— Так... він міг залишити мені щонебудь, саме мені... мені, твоєму чоловікові... мені, своєму другові... розумієш... але не тобі... не тобі, його приятельці... не тобі, моїй дружині. Це величезна різниця з погляду звичайності... і громадської думки.

Мадлена в свою чергу пильно дивилась на нього в саму глибину очей, дивилась проникливо, немов бажаючи прочитати в них щось, немов бажаючи викрити те невідоме в людській істоті, чого ніколи не збагнеш і що ледве можна помітити в коротку мить необережності, чи безпорадності, або неуважності, що скидається на двері, напіврозчинені до таємничих сховищ розуму. І вона поволі промовила:

— А втім, мені здається... що такий важливий дар від нього... тобі... видавався б принаймні таким самим дивним.

Він гостро спитав:

— Чому це?

Вона відповіла:

— Тому що...

Вона завагалась і сказала далі:

— Тому, що ти мій чоловік... ти, по суті, знаєш його тільки недавно... тому що я його приятелька з дуже давніх часів, тому, що уже перший його заповіт, складений за життя Форестье, був на мою користь.

Жорж почав ходити великими кроками. Він заявив:

— Ти не можеш прийняти цього.

Вона байдуже відповіла:

— Прекрасно, тоді не варт чекати суботи; ми можемо зараз же повідомити пана Ламонера.

Він спинився проти неї, і вони знову подивились кілька хвилин одне одному в вічі, намагаючись сягнути до найглибших таємниць серця, добратися аж до кореня думки. Вони силкувались оголити одне одному совість цим палким і мовчазним допитом. Це була внутрішня боротьба двох істот, що живуть бік - о - бік, ніколи не знають одне одного, скрізь підозрівають одне одного, стежать, вишукують, але не можуть дістатись мулких глибин душі.

І раптом він шепнув їй прямо в обличчя, знизивши голос:

— Слухай, признайся, що ти була коханкою Водрека.

Вона знизала плечима:

— Це безглуздя з твого боку... Водрек дуже приязно ставився до мене, дуже приязно... але не більше... ніколи.

Він тупнув ногою:

— Ти брешеш. Це неможливо.

Вона спокійно відказала:

— А все ж таки це так.

Він знову почав ходити і ще раз спинився:

— Тоді поясни мені, чому ж він залишає всю спадщину саме тобі?

Вона відповіла недбало і незацікавлено:

— Це дуже просто. Як ти сам недавно казав, у нього не було інших друзів, крім нас, краще сказати, крім мене, бо він знав мене з дитинства. Моя мати була компаньйонкою у його батьків. Він ходив до нас раз-у-раз. А що в нього не було прямих спадкоємців, то він подумав про мене. Що він мене трохи любив, це можливо. Але якої ж жінки не люблять отак? Можливо, ця прихована, таємна ніжність керувала його пером, коли він написав моє ім'я, коли він надумав висловити свою останню волю. Чому ні? Він приносив мені квіти щопонеділка. Ти з цього ні трохи не дивувався, а тобі ж він їх не приносив. Чи не так? А тепер він з тієї ж самої причини дарує мені свою спадщину, та ще й тому, що йому нема кому лишити її. Було б, навпаки, вкрай дивно, якби він лишив її тобі. Чому саме? Хто ти йому?

Вона говорила так природно й спокійно, що Жорж завагався.

Він сказав:

— Однаково ми не можемо прийняти спадщину при таких обставинах. Це зробило б найсумніше враження. Кожен у світі повірив би, кожен почав би балакати та сміятися з мене. Колеги вже й так надто схильні заздрити мені та нападаться на мене. Я мушу більше, ніж будьхто інший, дбати про свою честь і про свою репутацію. Для мене неможливо припустити, дозволити, щоб моя дружина прийняла таку спадщину від чоловіка, якого громадська чутка вже вважає за її любовника. Форестье, можлива річ, припустився б цього, але я — ні в якому разі.

Вона лагідно прошепотіла:

— Ну, що ж, друже мій, не приймаймо, буде на один мільйон менше в нашій кишені. От і все.

Він все ще ходив по кімнаті і почав міркувати вголос, висловлюючись на адресу дружини, але не звертаючись до неї.

— Ну, що ж, це так... на один мільйон менше... тим гірше... Він не зрозумів, коли складав заповіт, яку він робить помилку проти тактовності, як зне-

важає звичайність. Він не добачив, в яке фальшиве, смішне становище він мене поставить... Усе в житті залежить від відтінків... Йому слід було лишити мені половину, тоді все було б гаразд.

Він сів, поклав ногу на ногу і почав крутити кінчик вуса, як він це робив у години нудьги, турботи чи важкої задуми.

Мадлена взялась до плетива, над яким вона час від часу працювала, і сказала, вибираючи колір шерсті:

— Щодо мене, то мое діло мовчати. Міркуй сам.

Він довго не відповідав їй; нарешті, вагаючись, промовив:

— Світ ніколи не зрозуміє ні того, що Водрек міг зробити тебе єдиною своєю спадкоємицею, ні того, що я міг би дозволити це. Одержати цю спадщину таким способом — це значило б визнати... визнати з твого боку злочинний зв'язок, а з мого боку — ганебне потурання... Розумієш, як тлумачили б нашу згоду? Треба було б вишукати якийсь спосіб, якийсь спритний спосіб, щоб вийти з цього стану. Слід було б, наприклад, дати зрозуміти, що він поділив цю спадщину між нами, подарувавши половину чоловікові, половину — жінці.

Вона спитала:

— Не бачу, як це можна було б зробити, раз у заповіті сказано цілком певно.

Він відповів:

— О, це дуже проста річ. Ти могла б відступити мені половину спадщини дарчим листом. У нас нема дітей, отже це можливо. Таким способом можна було б затулити рота громадській недоброзичливості.

Вона трохи нетерпляче зауважила:

— Я все ж не бачу, як можна було б затулити рота громадській недоброзичливості, коли є документ, підписаний Водрекком.

Він гнівно відповів:

— А хіба нам треба показувати його або наліплювати на стіни? Ти, нарешті, кажеш дурниці. Ми скажемо, що граф де-Водрек поділив між нами

свою спадщину... От і все... Адже, ти не можеш прийняти цього дару без моєї згоди. Я дозволяю це тобі лише з умовою поділити спадщину, бо це врятує мене від глузування в світі.

Вона ще раз пронизливо глянула на нього:

— Як хочеш. Я згодна.

Тоді він підвівся і знову почав ходити. Він ніби знову завагався і уникав тепер проникливого ока своєї дружини.

Він сказав:

— Ні... рішуче ні... мабуть, краще зовсім відмовитись... Це було б гідніше... коректніше... чесніше... А втім, і при такому способі не можна було б нічого припустити, абсолютно нічого. Напричіпливіші люди змогли б тільки вклонитися перед цим.

Він спинився перед Мадленою.

— Так от, якщо хочеш, люба, я зараз повернусь сам-один до пана Ламонера, щоб порадитися з ним і пояснити йому справу. Я висловлю йому причину свого вагання і додаю, що ми всі спинились на думці поділити спадщину заради звичайності, щоб уникнути пліток. Раз я дістану половину спадщини, то, очевидна річ, ніхто вже не матиме права посміхатись. Це значить — голосно сказати: „Моя дружина приймає, тому що приймаю я сам, її чоловік, якому належить судити про те, що вона може робити, не компромітуючи себе“. Інакше це був би скандал.

Мадлена просто прошепотіла:

— Як хочеш.

Він почав докладно розвивати свою думку:

— Так, це ясно, як день, у випадку поділу спадщини на рівні частини. Ми одержуємо спадщину від друга, який не хотів установлювати між нами різниці, не хотів віддавати перевагу комусь із нас, не хотів, щоб здавалось, ніби він каже: „Я віддаю перевагу тому чи тому після своєї смерті, як я це робив за життя“. Він, зрозуміла річ, більше любив жінку, проте, залишаючи спадщину, як тому, так і тій, він хотів виразно висловити цим, що його прихильність була цілком платонічна. І будь певна,

що коли б він подумав, він саме так і зробив би. Він цього не обміркував, він не передбачив наслідків. Як сама ти казала тільки що дуже влучно — це ж тобі він дарував квіти щотижня і це тобі він вирішив лишити свій останній дар, не усвідомивши...

Вона спинила його трохи роздратовано:

— Певна річ. Я зрозуміла. Тобі нема чого стільки пояснити. Іди відразу ж до нотаря.

Він пробурмотів, зашарівшись:

— Ти маєш рацію, я зараз іду.

Він узяв капелюха і сказав, виходячи:

— Я спробую порозумітися з племінником на п'ятдесяти тисячах франків, чи не так?

Вона відповіла згорда:

— Ні. Дай йому сто тисяч франків, як він хоче. І візьми їх з моєї частини, коли хочеш.

Він раптом засоромився і прошепотів:

— О, ні! Ми поділимо цю суму. Залишивши йому по п'ятдесят тисяч франків кожен, ми одержимо рівно мільйон.

І він додав:

— До скорого побачення, моя маленька Мад.

І він пішов до нотаря, щоб з'ясувати йому комбінацію, яку вигадала, як він казав, його дружина.

Наступного дня вони підписали дарчий лист на п'ятсот тисяч франків, що їх Мадлена Дю-Руа відступила своєму чоловікові.

Коли вони вийшли з контори, погода була гарна, і Жорж запропонував пройтись пішки до бульварів. Він поводився мило, запобіжливо, з повагою, дуже ніжно. Він сміявся, радіючи з усього, тим часом як вона виглядала задумано й трохи суворо.

Був досить таки холодний осінній день. Юрба немов поспішала і йшла швидким кроком. Дю-Руа підвів свою дружину до тієї крамниці, де він так часто дивився на бажаний хронометр.

— Хочеш, я подарую тобі якунебудь коштовну річ? — сказав він.

Вона байдуже шепнула:

— Як хочеш.

Вони зайшли в крамницю. Він спитав :

— Що ти краще хочеш — намисто, браслет чи сережки ?

Вигляд золотих речей та дорогоцінного каміння справив враження на її удавану холодність, і вона дивилась палким і цікавим поглядом на повні дорогих речей вітрини.

І раптом запалилась бажанням:

— Ось гарненький браслет.

Це був ланцюжок дивовижної форми з чудовим камінцем на кожній ланці.

Жорж спитав:

— Скільки коштує цей браслет ?

Ювелір відповів:

— Три тисячі франків, пане.

— Якщо ви віддасте його за дві з половиною тисячі, то зробимо діло.

Той повагався і відказав:

— Ні, пане, це неможливо.

Дю - Руа казав далі:

— Ось що, ви додасте цей хронометр за півтори тисячі франків, це становитиме чотири тисячі, які я заплачу готівкою. Згода? Якщо ви не хочете, то я піду в інше місце.

Ювелір не знав, що робити, і нарешті згодився:

— Що ж, хай так, пане.

І журналіст, сказавши свою адресу, додав:

— Ви вирізьбите на хронометрі вензель з моїх ініціалів під баронською короною.

Мадлена здивувалась і посміхнулась. А коли вони вийшли, вона взяла його під руку не без деякої ніжності. Він здавався їй справді спритним і сильним. Маючи тепер ренту, він потребував титулу. Це так.

Продавець уклонився їм.

— Ви можете покластись на мене, це буде готово на четвер, пане барон.

Вони проходили мимо театра „Водевіль“. Там грали нову п'єсу.

— Якщо хочеш, — сказав він, — ми підемо сьогодні ввечері в театр ; ось спробуємо дістати ложу.

Вони знайшли вільну ложу і взяли її. Він додав:

— Чи не пообідати нам у кабаре?

— О, гаразд, з великою охотою.

Він був щасливий, почував себе, як король, і думав, що ще можна зробити.

— Чи не зайти нам до пані де-Марелль, щоб запросити їх провести вечір укупі? Її чоловік тут, казали мені. Я буду дуже радий потиснути йому руку.

Вони пішли туди. Жорж, що трохи боявся першої зустрічі з своєю коханкою, був не від того, щоб побачитись в присутності дружини і уникнути таким чином усяких пояснень.

Але Клотільда наче не пам'ятала нічого і навіть умовила свого чоловіка прийняти запрошення.

Обід був веселий, а вечір — чарівний.

Жорж і Мадлена прибули додому пізно. Газ уже не горів. Щоб освітити сходи, журналіст раз-у-раз запалював сірника.

Коли вони добрались до площадки першого поверху, полум'я, що раптом спалахнуло, освітило в дзеркалі дві їх постаті на фоні темряви.

Вони виглядали немов привиди, що раптом з'явилися і зараз зникнуть уночі.

Дю-Руа підніс руку з сірником, щоб краще освітити дзеркало, і сказав з тріумфальним сміхом:

— Ось ідуть мільйонери.

VII

Минуло два місяці, як Марокко було завойовано. Франція, оволодівши Танжером, заволоділа тепер усім африканським побережжям Середземного моря аж до Триполітанського регентства і гарантувала борг захопленої нею країни.

Казали, що два міністри виграли на цьому щось із двадцять мільйонів, і майже називали вголос Ларош-Мат'є.

Щодо Вальтера, то ніхто в Парижі не сумнівався, що він виграв удвоє і заграбастав від тридцяти до

сорока мільйонів на позиці і від восьми до десяти мільйонів на мідних і залізних копальнях, а так само і на безмежних ділянках, скуплених за безцінь перед французькою окупацією і перепроданих другого дня після неї колонізаційним компаніям.

Він став за кілька днів одним із володарів світу, одним із тих дужчих за королів всемогутніх фінансистів, перед якими схиляються голови, лепечуть уста і виявляється все, що тільки є низького, підлого й заздрісного в глибині людського серця.

Це був уже не єврей Вальтер, патрон сумнівного банку, директор підозрілої газети, депутат, підозрюваний у непевних спекуляціях. Це був „пан Вальтер“, багатий єврей.

Він захотів довести це.

Знаючи скрутний стан принца Карлсбурзького, що володів одним із найкращих палаців на вулиці Фобур - Сент - Оноре, з садом, що виходив на Єлісейські поля, Вальтер запропонував йому продати за 24 години це нерухоме майно з усіма меблями так, щоб не було переставлено жодного крісла. Він давав за це три мільйони. Принц спокусився такою сумою і згодився.

Наступного дня Вальтер улаштувався в своєму новому житлі.

Тоді йому спала в голову ще одна ідея — справжня ідея завойовника, що хоче здобути Париж, ідея в Бонапартівському стилі.

Ціле місто ходило тоді дивитись на велику картину угорського художника Карла Марковича, виставлену в експерта Жака Ленобля; на ній був змальований „Христос, що йде по хвилях“.

Мистецькі критики захоплювались нею і об'являли, що це полотно — найвеличніший твір століття.

Вальтер купив його за п'ятсот тисяч франків і забрав його до себе, перепинивши таким чином за одну добу потік громадської цікавості та примусивши весь Париж говорити про нього з заздрістю, докором або похвалою.

Потім він оповістив у газетах, що він запросить якнебудь увечері до себе всіх відомих у паризькому

світі людей подивитись на капітальний твір іноземного майстра, щоб не можна було сказати, ніби він замкнув у себе мистецький твір.

Його дім буде відкритий. Хай приходить, хто хоче. Досить показати при вході запрошувальну картку. Вона була складена так:

„Пан і пані Вальтер просять вас зробити їм честь відвідати їх тридцятого грудня від дев'ятої до дванадцятої години, щоб оглянути полотно Карла Марковіча „Христос, що йде по хвилях“, при електричному освітленні“.

Внизу зовсім маленькими буквами стояло, немов пост - скриптом:

„Після дванадцятої будуть танці“.

Отже, хто схоче залишитись, залишиться, і саме серед них Вальтери вербуватимуть собі майбутніх знайомих.

Щождо решти, то вони з світською зухвалістю чи байдужою цікавістю оглянуть полотно, палац і власників його, а потім підуть собі, як прийшли. І старий Вальтер добре знав, що вони згодом знову придуть до нього, як прийшли вони до його братів-євреїв, що забагатіли таким самим способом, як і він.

Треба було насамперед, щоб вони вступили в його будинок, всі ці титуловані нікчемники, яких згадують у газетах; і вони увійдуть туди, щоб подивитись на постать людини, яка виграла п'ятдесят мільйонів за півтора місяця; вони ввійдуть туди також для того, щоб побачити і порахувати тих, що там зберуться; вони ввійдуть туди ще й тому, що він виявив добрий смак і тактовність, покликавши їх полюбуватись у себе, сина Ізраїля, картиною на христіанську тему.

Він немов казав їм: „Бачите, я купив за п'ятсот тисяч франків шедевр релігійного мистецтва, пензля Марковіча: „Христос, що йде по хвилях“. І цей шедевр залишиться в мене, перед моїми очима, назавжди — в домі єврея Вальтера“.

У світі, в товаристві герцогинь і „Жокей-клубу“

¹ „Жокей - клуб“ — найаристократичніший паризький клуб.

довго обговорювали це запрошення, яке по суті ні до чого не зобов'язувало. Туди можна піти, як ходять до пана Пті дивитись на акварель. Вальтери мають шедевр ; одного вечора вони одчиняють двері, щоб усі могли полюбуватись на нього. Тим краще.

„Французьке життя“ вже два тижні подавало щоранку в хроніці якунебудь замітку про цю вечірку тридцятого грудня і намагалось розпалити громадську цікавість.

Успіх патрона доводив до нестями Дю - Руа.

Він уважав був себе за багатія з тими п'ятьмастами тисяч франків, які він вирвав у своєї дружини, а тепер він здавався собі бідняком, страшенним бідняком, коли порівнював своє нікчемне багатство з дощем мільйонів, що впав навколо нього, а він нічого не зумів підняти з землі.

Його заздрість і злість підсилювались день - у - день. Він сердився на всіх, на Вальтерів, у яких він перестав бувати, на свою дружину, що, будучи обкручена Ларошем, відрadiла йому колись купувати марокканські папери, а насамперед сердився він на міністра, який обморочив його, використав його і обідав за його столом двічі на тиждень. Жорж служив йому за секретаря, за агента, за рупор. І коли він писав під його диктант, то відчував шалене бажання задушити цього переможного фата. Як міністр, Ларош мав помірний успіх, і, щоб зберегти свій портфель, він намагався приховати своє багатство. Але Дю - Руа почував золото у гордовитішій мові вискочня - адвоката, в його вухваліших жестах, в його сміливіших твердженнях, в його цілковитій самовпевненості.

Ларош панував тепер у домі Дю - Руа, заступивши місце графа де - Водрека ; з прислугою він розмовляв так, немов він був тут другим господарем.

Жорж терпів його і весь тремтів, як собака, що хоче вкусити, але не зважується. Проте, з Мадленою він часто був різким і грубим, а вона знизувала плечима і ставилась до нього як до невихованої дитини. Зрештою, вона дивувалась з його постійного поганого настрою і раз - у - раз казала:

— Я тебе не розумію. Ти весь час скаржишся, хоч, проте, твоє становище справді чудове.

Він обернувся до неї спиною і не відповів нічого.

Він заявив спершу, що не піде на свято до патрона і що ноги його більше не буде у цього брудного єврея.

Вже два місяці пані Вальтер писала йому щодня, благаючи його прийти, призначити їй побачення, де схоче, щоб передати йому, як вона казала, одержані нею для нього сімдесят тисяч франків. Він не відповідав і кидав ці розпачливі листи у вогонь. Звичайно, він не зрікся своєї пайки з їхнього виграшу, але він хотів спантеличити її, принизити її зневагою, розтоптати ногами. Вона була надто багата! Він хотів показати себе гордим.

У самий день огляду картини, коли Мадлена доводила йому, що він зробить велику помилку, якщо не піде, він відповів:

— Дай мені спокій. Я лишаюсь дома.

Потім, по обіді, він раптом заявив:

— Буде все ж таки краще відбути цю повинність. Збирайся швидше.

Вона чекала цього.

— Я буду готова через чверть години,— сказала вона.

Він бурчав, коли одягався, і навіть в екіпажі все ще виливав свою жовч.

Парадний двір Карлсбурзького палацу освітлювали чотири електричні кулі, що скидались на чотири невеличкі синюваті місяці по чотирьох кутках. Розкішний килим спускався по приступках з високих сходів і на кожній стояла людина в лівреї нерухомо, мов статуя.

Дю - Руа пробурмотів:

— Який несмак!

Із здавленим заздрістю серцем він знизував плечима.

Дружина його сказала йому:

— Мовчи, будь ласка! І добивайся сам такого.

Вони ввійшли і віддали свій важкий верхній одяг лакеям, що підбігли до них. Тут уже було кілька

жінок з своїми чоловіками, що теж скидали з себе хутра. Чути було, як вони шепотіли :

— Це дуже гарно, дуже гарно!

Величезний передпокій був оббитий килимами, на яких зображувались пригоди Марса і Венери. Направо й наліво розходились крила монументальних сходів, що з'єднувались на другому поверсі. Поруччя становило шедевр із кутого заліза, стара трохи потемніла позолота якого кидала тьмяні відблиски вздовж східців із червоного мрамора.

При вході в зали дві дівчинки — одна в рожевому шовку, а друга в синьому — подавали дамам букети. Це видалось усім чудовим.

В залах уже був натовп.

Жінки були здебільшого в денному туалеті, щоб виразно показати, що вони прийшли сюди, як ходять взагалі на всі приватні виставки. Ті, що мали намір залишитись на бал, були декольтовані.

Пані Вальтер стояла серед своїх приятельок у другій кімнаті і відповідала на привітання відвідувачів. Багато хто не знав її зовсім і проходжувався, немов у музеї, не турбуючись про господарів приміщення.

Помітивши Дю - Руа, вона зблідла й зробила рух, щоб підійти до нього, але спинилась нерухомо і чекала.

Він уклонився церемонно, тим часом як Мадлена засипала її ніжностями і компліментами.

Тоді Жорж залишив дружину біля патронші і зник серед публіки, щоб послухати всякого лихомовства, якого, напевне, тут буде багато.

Одна за одною ішли п'ять зал, оббитих дорогими матеріями, італійськими вишивками або східними килимами різного відтінку та стилю, з картинами старовинних майстрів на стінах. Найбільше милувались невеличкою кімнатою в стилі Людовіка XVI — своєрідним будуаром, скрізь прибраним у шовк з рожевими букетами на блідосиньому фоні.

Низькі меблі золоченого дерева, вкриті такою самою матерією, як і стіни, були навдивовижу елегантні.

Жорж упізнавав славетних людей — герцогиню ді-Феррасін, графа і графиню де-Равенель, генерала принца д'Андремона, прекрасну від голови до ніг маркізу де-Дюн, далі всіх тих чоловіків і жінок, яких завжди видно на прем'єрах.

Хтось схопив його за руку, і молодий, щасливий голос шепнув йому на вухо:

— Ах, ось ви, нарешті, недобрий любий друже! Чому вас більше не видно?

Це була Сюзанна Вальтер, що дивилась на нього своїми очима тонкої емалі спід кучерявої хмарки свого білявого волосся.

Він дуже зрадив, що знову побачив її, і щиро потиснув їй руку. Потім перепросив:

— Я не міг. У мене було стільки роботи за останні два місяці, що я майже не виходив з дому.

Вона відказала з поважним виглядом:

— Це недобре, зовсім недобре, зовсім недобре. Ви нас дуже засмучуєте, ми ж вас обожнюємо, мама і я. Щодо мене, то я не можу обійтися без вас. Коли вас нема, мені нудно аж до смерті. Ви бачите, я кажу вам це одверто, щоб ви не мали більше права зникати таким способом. Дайте мені руку, я сама покажу вам „Христа, що йде по хвилях“ — це зовсім у глибині приміщення за оранжереєю. Тато почепив картину там, щоб примусити всіх пройти крізь усі зали. Аж дивно, як батько пишається цим палацом.

Вони тихо йшли крізь натовп. Дехто озирався, щоб подивитись на цього гарного хлопця і цю чарівну ляльку. Якийсь відомий художник промовив:

— Диви, яка гарна пара! Вона така втішна, що аж дивитись любо.

Жорж думав:

— Якби я справді був сильною людиною, то одружився б саме з оцією. А воно ж, зрештою, було можливо! Як я не подумав про це? Як припустився я того, щоб взяти іншу? Яке божевілля! Скрізь дієш надто швидко, ніколи не міркуєш як слід.

І заздрість, гірка заздрість спадала йому на душу, крапля по краплі, немов жовч, що псувала йому всі радощі, труїла йому життя.

Сюзанна казала:

— О, приходьте частіше, любий друже, ми тепер погуляємо, коли батько так збагатів. Ми розважатимемось як божевільні.

Він відповів, все ще захоплений своєю ідеєю:

— О! Тепер ви одружитесь. Ви вийдете заміж за якогонебудь гарного принца, трохи зруйнованого, і ми ніколи більше не побачимось.

Вона щиро скрикнула:

— О, ні! Ні! Я хочу когонебудь, хто мені подобався б, дуже подобався б, цілком подобався б. Я досить багата — на двох.

Він посміхався іронічною і гордовитою посмішкою і почав називати їй тих, що проходили мимо — дуже благородних осіб, які продали свої заіржавілі титули таким дочкам фінансистів, як от вона, і жили тепер біля своїх жінок, або далеко від них, але в усякому разі вільними, безсоромними, відомими і вшанованими.

І він сказав під кінець:

— Не мине і півроку, як ви піймаєтесь на цей гачок. Ви станете пані маркіза, пані герцогиня, або пані принцеса і дивитиметесь на мене згорда, люба панно.

Вона обурювалась, вдаряла його по руці своїм віялом, присягалась, що вийде заміж тільки з кохання.

Він саркастично усміхався:

— Це ми побачимо, ви надто багата.

Вона сказала йому:

— Та ви теж одержали спадщину?

Він промовив: „О!“ — з виразом жалю.

— Не варто й говорити про це. Хіба двадцять тисяч ліврів ренти — це прибуток? Це дуже мало на сьогодні.

— Алеж ваша дружина теж дістала спадщину?

— Так. Мільйон на двох. Сорок тисяч прибутку. Ми на цю суму навіть не можемо дозволити собі держати карету.

Вони добрались до останньої зали, і перед ними розкрилась оранжерея — просторий зимовий сад, повний великих дерев із теплих країн, під якими

ховались купи рідких квіток. Ввійшовши під цю похмуру зелень, де світло лилось, немов срібними хвилями, можна було вдихнути теплу свіжість вогкої землі і важкий подих ароматів. Це було дивне відчуття, ніжне, нездорове і чарівне, штучного, м'ясного і збудливого характеру. Ступали по килимах, цілком подібних до моху, між двома густими масивами чагарнику. Раптом Дю-Руа помітив наліво від себе під просторим куполом пальм широкий басейн з білого мрамора, де можна було б купатись. На краях басейна чотири великі лебеді з дельфтського фаянсу пускали воду з своїх напіврозтулених дзьобів. Дно басейна було посипане золотим піском і було видно, як плавали кілька величезних червоних риб — дивовижних китайських потвор з банькуватими очима, з синьою лямівкою навколо луски; ці своєрідні водяні мандарини, блукаючи та звисаючи над золотим дном, скидались на дивовижні китайські вишивки.

Журналіст спинився, серце йому билось. Він казав собі: „Оце так справді розкіш! В таких домах і слід жити. Адже інші добились цього. Чому ж би і мені не пощастило?“

Він думав про заходи, не знаходив їх зразу і драгувався з свого безсилля.

Його супутниця не розмовляла більше, немов трохи замислившись. Він глянув на неї скоса і ще раз подумав: „Аджеж досить одружитися з цією живою маріонеткою“.

Але Сюзанна раптом немов прокинулася:

— Увага! — сказала вона.

Вона провела Жоржа крізь натовп людей, що заступав їм дорогу, і зразу звернула направо.

Серед незвичайних рослин, що простягали в повітря своє тремтяче листя, розкриті, немов руки з тонкими пальцями, було видно нерухому людську постать, що стояла над морем.

Ефект був надзвичайний. Картина, краї якої приховувались повзучою зеленню, здавалась чорною відтулиною в якусь фантастичну і захватну далечінь.

Треба було добре придивитись, щоб зрозуміти,

в чому річ. Рама перетинала середину барки, де містились апостоли, ледве освітлені косим промінням ліхтаря, що його один із них, який сидів на борту, скеровував з усім його світлом на постать Ісуса.

Христос ставив ногу на хвилю, яка немов покійно вигиналась під божественними стопами, що ступали на неї. Все було темно навколо богочоловіка. Самі тільки зірки блищали на небі.

Фігури апостолів у непевному світлі ліхтаря, звернутого на господа, здавались конвульсивно перекошеними від подиву.

Це був справді могутній і несподіваний твір майстра, один із тих творів, що вражають думку і примушують думати цілі роки.

Люди дивились на це і спершу мовчали; потім відходили замислено і лише згодом починали говорити про цінність картини.

Дю - Руа, подивившись на неї протягом якогось часу, заявив:

— Це дуже добре, коли можеш дозволяти собі купувати такі прикраси.

Через те, що його штовхали з усіх боків ті, що бажали роздивитись картину, він відійшов усе ще під руку з Сюзанною і злегка потискував маленьку ручку.

Вона спитала його:

— Хочете випити склянку шампанського? Ходімо до буфету. Ми там зустрінемо батька.

І вони поволі пройшли назад по всіх залах, де натовп все більшав і гомонів, цей елегантний натовп публічного свята почував себе немов у себе дома.

Жоржеві раптом почулось, ніби якийсь голос промовив:

— Он Ларош і пані Дю - Руа.

Ці слова торкнулись його вуха, немов далекий шелест повітря. Хто їх вимовив?

Він озирнувся навкруги і справді помітив свою дружину під руку з міністром. Вони тихенько інтимно розмовляли, посміхались і дивились одне одному в вічі.

Йому уявилося, ніби всі шепочуться, поглядаючи

на них, і він відчув у собі грубе і безглузде бажання кинутись на цю пару і побити їх кулаками.

Вона ж робила з нього посміховисько! Він подумав про Форестье. Можлива річ, що вже кажуть: „Цей рогоносець Дю-Руа“. Хто вона? Незначна вискочка, досить таки спритна, проте без великого хисту, насправді. До нього ходили, бо його побоювались, бо відчували його міць, але розмовляли про цю маленьку журналістську родину, мабуть, безцеремонно. Ніколи він далеко не піде з цією дружиною, яка завжди викликає підозру до його дома, яка завжди компромітує себе, самі вже манери якої викривають інтригантку. Вона буде тепер немов колодка каторжника, прикута до його ноги. Ах, якби він раніше догадався! Якби він знав! Він тоді провів би ширшу, сильнішу гру! Яку чудову партію зміг би він виграти з цією маленькою Сюзанною в ролі ставки! Як міг він бути таким сліпим, щоб не зрозуміти цього?

Вони прийшли в їдальню, величезну кімнату з мармурними колонами, з старовинними гобеленами по стінах.

Вальтер побачив свого фейлетоніста, підбіг до нього і схопив його за руку. Він був п'яний від радості:

— Ви все бачили? Скажи, Сюзанно, ти йому все показала? Скільки люду, правда, любий друже? Чи бачили ви принца де-Герша? Він зараз заходив сюди випити склянку пуншу.

Потім він кинувся до сенатора Ріссолена, який тяг за собою свою дружину, приголомшену і оздоблену, немов ярмаркова крамничка. Якийсь пан—високий, стрункий хлопець з білявими бакенбардами, трохи лисий, з тим світським виглядом, що його скрізь пізнати, уклонився Сюзанні. Жорж почув, як його називали: „Маркіз де-Казоль“, і він раптом відчув ревності до цього чоловіка. З якого часу вона його знає? Напевне, з того часу, як збагатіла? Він догадувався, що це претендент на її руку.

Хтось узяв його під руку. Це був Норбер де-Варенн. Старий поет байдуже і стомлено тинявся тут з своїм масним волоссям і потертим фракком.

— Оце зветься — розважатись, — сказав він. — Зараз танцюватимуть, потім полягають спати і дівчатка будуть задоволені. Випийте шампанського, воно чудове.

Він дав налити собі бокал і, вітаючи Дю - Руа, який теж узяв бокал, виголосив:

— П'ю за реванш розуму над мільйонами.

І додав тихенько :

— Справа не в тому, щоб вони муляли мені в чужих руках або щоб я заздрив мільйонерам. Але я протестую з принципу.

Жорж його не слухав. Він шукав очима Сюзанну, яка тількищо зникла з маркізом де - Казолем; раптом, покинувши Норбера де - Варенна, Дю - Руа пустився навздогін за дівчиною.

Густий натовп людей, що хотіли пити, спинив його. Пробившись, нарешті, він опинився віч - на - віч з подружжям де - Марелль.

Він і далі зустрічався з жінкою. Але чоловіка він давно вже не бачив, і той схопив його за руку.

— Який я вам вдячний, мій любий, за ту пораду, яку ви мені передали через Клотільду. Я виграв приблизно сто тисяч франків на марокканській позиції. Цим я вам завдячую. Вас справді можна назвати цінним другом.

Чоловіки озирались, щоб подивитись на елегантну і гарну брюнетку. Дю - Руа відповів:

— Замість цієї послуги, дорогий друже, я забираю вашу дружину або, точніше, пропоную їй свою руку. Подружжя треба скрізь розлучати.

Пан де - Марелль уклонився:

— Це правда. Якщо я вас утрачу з ока, то ми зійдемося на цьому ж самому місці через годину.

— Прекрасно.

І пара молодих людей поринула в юрбу, а чоловік пішов за ними. Клотільда раз - у - раз казала:

— Які щасливчики ці Вальтери! Ось що, все ж таки, значить розумітись у справах.

Жорж відказав:

— Сильні люди скрізь доходять свого, чи тим чи тим способом.

Вона казала далі:

— Ось дві дівчини, що матимуть кожна від двадцяти до тридцяти мільйонів посагу. Не кажучи вже про те, що Сюзанна гарненька.

Він нічого не сказав. Його дратувало, що власна його думка вийшла з чужих уст.

Вона ще не бачила „Христа, що йде по хвилях“. Він запропонував провести її туди. Вони тішились тим, що лихословили про присутніх та глузували з незнайомих. Сен-Потен пройшов мимо них з численними орденами на відвороті свого фрака, і це їх дуже насмішило. Якийсь колишній посол, що йшов за ним, мав на грудях далеко менше відзнак. Дю-Руа заявив:

— Це не товариство, а якийсь салат!

Буаренар, що потиснув йому руку, теж оздобив свою бутоньєрку жовто-зеленою стрічкою, яка була на ньому в день дуелі.

Віконтеса де-Персмюр, величезна і прикрашена, розмовляла з якимось герцогом у будуарчику в стилі Людовіка XVI.

Жорж прошепотів:

— Галантний тет-а-тет.

Але, проходячи знову по оранжереї, він побачив свою дружину, яка сиділа коло Ларош-Матьє; кущ якихось рослин майже ховав їх за собою. Вони немов казали: „Ми призначили собі тут побачення, публічне побачення. Нам наплювати на громадську думку“.

Пані де-Марелль визнала, що цей „Христос“ Карла Марковича — чудова річ; і вони вернулись назад. Вони загубили її чоловіка.

Він спитав:

— А як Лоріна? Вона все ще гнівається на мене?

— Так, все так само. Вона не хоче тебе бачити і виходить, коли мова зайде про тебе.

Він нічого не відповів. Раптова ворожнеча цього дівчатка смутила і гнітила його.

Сюзанна спинила їх на порозі дверей і скрикнула:

— Ах, ось де ви! Ну, любий друже, ви зараз

залишитесь сам-один. Я забираю прекрасну Клотільду, щоб показати їй мою кімнату.

І обидві жінки хапливо пішли геть, протискуючись крізь натовп тим хвилястим гадючим рухом, яким вони вміють користуватись у натовпі.

Майже відразу ж якийсь голос шепнув:

— Жорж!

Це була пані Вальтер. Вона казала тихенько:

— О, який ви люто жорстокий! Як ви примушуєте мене марно страждати! Я доручила Сюзетті відвести з собою ту, що була з вами, щоб мати змогу сказати вам хоч слово. Слухайте, треба... треба, щоб я з вами поговорила цього вечора... або... або... ви не знаєте, що я зроблю. Ідіть в оранжерею. Ви знайдете там двері наліво і вийдете в сад. Ідіть по алеї напроти. Аж у кінці ви побачите бесідку. Почекайте мене там десять хвилин. Якщо ви не згодні, присягаюсь вам, що я вчиню скандал тут, зараз!

Він згорда відповів:

— Хай так. Я буду через десять хвилин у призначеному місці.

І вони розійшлись. Проте, його мало не затримав Жак Ріваль. Він узяв його під руку й почав дуже екзальтовано розповідати силу всякої всячини. Він напевне тількищо був у буфеті. Нарешті, Дюруа здав його на руки панові де-Мареллю, що знайшовся між якимись дверима, і втік. Йому довелося пильнувати, щоб його не побачили його дружина та Ларош. Це йому вдалось; вони, здавалось, були дуже захоплені, і він вийшов у сад.

Холодне повітря пройняло його, немов льодова купіль. Він подумав: „Слово честі, я застужусь“.

І він пов'язав собі хустку на шию, на зразок галстука. Потім він пішов повільним кроком по алеї, погано бачачи все навколо після блискучого світла в залах.

Праворуч і ліворуч від нього було видно безлисті кущі з тремтячими тонкими гілками. Тьмяне світло линуло по цьому гіллі, світло, що лилося з вікон палацу. Посеред дороги він побачив перед собою

щось біле, і пані Вальтер, з голими руками і шиєю, шепнула тремтячим голосом:

— Ах, ось ти? Так ти хочеш мене вбити?

Він спокійно відповів:

— Прошу без драми, а то я відразу ж зникну. Вона вхопила його за шию і казала, схилившись губами до самих його губ:

— Та що ж я тобі зробила? Ти поводишся зо мною як нечесна людина! Що я тобі зробила?

Він пробував відштовхнути її:

— Ти накрутила своє волосся на всі мої гудзики останнього разу, коли ми бачились, і це мало не довело до розриву між моєю дружиною і мною.

Вона дуже здивувалась, потім заперечливо хитнула головою:

— О, твоїй дружині це байдужісінько. Це яка-небудь із твоїх коханок зробила тобі сцену.

— У мене нема коханок.

— Мовчи вже! Але чому ти не приходиш хоч би побачити мене? Чому ти відмовляєшся обідати зо мною хоча б раз на тиждень? Я ж мучусь страшенно; я так тебе люблю, що можу думати тільки про тебе, скрізь бачу тільки тебе, не наважуюсь сказати щонебудь, щоб не назвати якнебудь твого імени! Ти ж цього не зрозумієш! Мені здається, що мене піймали в лабети, зав'язали в якийсь мішок. Невідступний спогад про тебе душить мені горло, розриває мені щось у грудях, під серцем, підтинає мені ноги так, що я навіть не можу ходити. І я цілий день сиджу, немов тварина, на якомусь стільці та думаю про тебе.

Він здивовано глянув на неї. Це була вже не та товста пустотлива дівчинка, якою він її знав, а спантеличена, розпачлива, на все здатна жінка... Якийсь невиразний проект зароджувався в його голові.

Він відповів:

— Моя люба, кохання не вічне. Люди сходяться й розходяться. Проте, коли це тягнеться, як у нас, то стає страшеним ланцюгом. Я більше не хочу. Ось уся правда. Але якщо ти можеш стати роз-

судливою і, приймаючи мене, поводитись зо мною як з другом, то я ходитиму, як колись. Чи почуваєш ти себе здатною на це?

Вона поклала свої голі руки на чорний фрак Жоржа і шепнула:

— Я здатна на все, щоб бачити тебе.

— Тоді згода,— сказав він,— ми друзі, і нічого більше.

Вона пробурмотіла:

— Згода.

І простягла до нього губи.

— Ще один поцілунок... останній.

Він лагідно відмовив:

— Ні, треба додержуватись нашої умови.

Вона відвернулася, щоб витерти дві сльози, потім, витягнувши з корсажу пакет паперів, перев'язаний рожевою шовковою стрічкою, подала його Дю - Руа:

— Візьми! Це твоя частина виграшу в справі з Марокко. Я так раділа, що одержала це для тебе. Ось, візьми ж...

Він хотів відмовитись:

— Ні, я не візьму цих грошей.

Тоді вона обурилася:

— Ах, ти цього тепер не зробиш! Це ж твоє, тільки твоє. Коли ти не візьмеш, то я кину їх у ринву. Ти ж не даси мені цього зробити, Жорж?

Він взяв невеличкий пакунок і поклав його собі в кишеню.

— Треба повертатись,— сказав він,— ти застудиш собі груди.

Вона шепнула:

— Тим краще! Якби я могла вмерти!

Вона взяла його за руку, поцілувала її — з пристрастю, з шалом, з розпачем — і побігла до палацу.

Вертався він поволі, щось обмірковуючи. Потім увійшов в оранжерею з гордим чолом, з усмішкою на устах.

Його дружини й Лароша вже не було тут. Натовп рідшав. Ставало очевидним, що на бал мало хто залишиться. Він побачив Сюзанну під руку з сестрою.

Вони підійшли обидві до нього, щоб попросити його протанцювати першу кадрили з ними і з графом де - Латур - Івеленом. Він здивувався:

— А це хто ще?

Сюзанна лукаво відповіла:

— Це новий друг моєї сестри.

Роза зашарілась і прошепотіла:

— Ти зла, Сюзетто, той пан такий самий мій друг, як і твій.

Та усміхалась:

— Я розумію, що кажу.

Роза обурилась, одвернувшись від них і відійшла.

Дю - Руа фамільярно взяв дівчину, що залишилась коло нього, за лікоть і сказав пестливим тоном:

— Слухайте, любе малятко, ви справді вважаєте мене за свого друга?

— Звичайно, любий друже. Цілком.

— Ви пам'ятаєте, що я вам недавно казав?

— З якого приводу?

— З приводу вашого шлюбу, точніше — того чоловіка, з яким ви одружитесь.

— Так.

— Так от що! Хочете пообіцяти мені щось?

— Гаразд, але що?

— Радитись зо мною кожного разу, коли проситимуть вашої руки, і не давати згоди, не спитавши моєї думки.

— Так, охоче.

— І це секрет між нами двома. Жодного слова про це ні батькові, ні матері.

— Ні слова.

— Присягаєтесь?

— Присягаюсь.

Ріваль уже підходив до них з заклопотаним виглядом.

— Панно, ваш батько просить вас на бал.

— Ходімо, любий друже.

Проте він відмовився, вирішивши йти відразу додому, бо йому хотілось поміркувати насамоті. Надто багато нового з'явилось у його думках, і він почав шукати свою дружину. Через якийсь час він

побачив, що вона п'є шоколад у буфеті з двома невідомими панамі. Вона представила їм свого чоловіка, але не назвала їх йому.

Через кілька хвилин він сказав:

— Ходімо додому?

— Як хочеш.

Вона взяла його під руку і вони пройшли назад по залах, де публіки зовсім було мало.

Вона спитала:

— Де патронша? Я хотіла б попрощатись з нею.

— Не варто. Вона пробуватиме затримати нас на бал, а з мене вже досить.

— Це так. Твоя правда.

Всю дорогу вони мовчали. Але тільки но вони ввійшли в спальню, Мадлена сказала йому, усміхаючись, ще не скинувши навіть вуалі:

— Ти знаєш, у мене є сюрприз для тебе.

Він пробурчав незадоволено:

— Що таке?

— Вгадай.

— Не робитиму такого зусилля.

— Та слухай, післязавтра — перше січня.

— Так.

— Це час подарунків на новий рік.

— Так.

— Ось подарунок для тебе, що його Ларош тількищо передав мені.

Вона подала йому маленьку чорну скриньку, яка скидалась на футляр для дорогоцінностей.

Він байдуже розкрив його і побачив хрест Почесного легіону.

Він трохи зблід, а потім посміхнувся й заявив:

— Я краще волів би десять мільйонів. Це йому недорого коштує.

Вона сподівалась радісного захоплення й обурилася з такої холодності.

— Ти справді неможливий. Ніщо не задовольняє тебе тепер.

Він спокійно відповів:

— Цей чоловік тільки сплачує мені свій борг. І він мені ще багато винен.

Вона здивувалась з його тону і відказала:

— А втім, це чудово в твої літа.

Він заявив:

— Усе відносно. На сьогодні я міг би мати більше.

Він узяв футляр, поклав його розкритим на камін, кілька хвилин розглядав блискучу зірку, що лежала всередині. Потім закрити його і ліг спати, знизуючи плечима.

„Офісьель“ з 1 січня справді оповістив, що панові Просперу Жоржу Дю-Руа, публіцистові, надано звання кавалера Почесного легіону за виняткові заслуги. Його прізвище було написано двома словами, і це було Жоржеві приємніше, ніж сам орден.

Через годину після того, як він прочитав цю новину, що стала тепер публічною, він одержав записку від патронші, яка благала його прийти до неї на обід сьогодні ж увечері вкупі з дружиною, щоб відсвяткувати нагороду. Він повагався кілька хвилин, потім кинув у вогонь записку, складену двозначними зворотами, і сказав Мадлені:

— Сьогодні ввечері ми обідаємо у Вальтерів.

Вона здивувалась:

— Хіба? А я гадала, що ти і завітати туди не хочеш?

Він тільки буркнув:

— Я змінив думку.

Коли вони прийшли, патронша сиділа сама в будуарчику в стилі Людовіка XVI; вона призначила його для своїх інтимних прийомів. Вона прибралась у чорне, напудрила волосся, і це надавало їй чарівного вигляду. Здалека вона здавалась старою, зблизька молодію; а коли пильніше придивитись, то виявлявся красивий обман очей.

— Ви в траурі? — спитала Мадлена.

Вона сумно відповіла:

— І так і ні. Я не втратила нікого з своїх родичів. Але я дійшла до того віку, коли носять траур по своєму життю. Сьогодні я надягла його вперше, щоб освятити. Надалі я носитиму його в своєму серці.

Дю - Руа подумав:

— А чи довго триватиме це вирішення?

Обід був трохи похмурим. Сама тільки Сюзанна балакала безупинно. Роза здавалась заклопотаною. Журналіста щиро вітали.

Увечері розійшлись; блукали, розмовляючи, по залах та оранжереї.

Коли Дю - Руа йшов позаду з патроншею, вона затримала його за руку.

— Слухайте,— сказала вона тихо.— Я більше ні про що не нагадуватиму вам, ніколи ... Але приходьте до мене, Жорж. Ви бачите, що я вже не кажу вам „ти“. Для мене неможливо жити без вас, неможливо. Це — страждання, якого не можна уявити. Я вас відчуваю, зберігаю вашу постать в очах, в серці, в тілі, цілий день і цілу ніч. Ви наче напоїли мене якоюсь отрутою, що гризе мене всередині. Я не можу. Ні. Я не можу. Я згодна бути для вас тільки старою жінкою. Я напудрила собі волосся, щоб довести вам це, але приходьте сюди, приходьте час од часу, як друг.

Вона схопила його руку й тиснула її, давила, втискала його нігті собі в шкіру.

Він спокійно відповів:

— Зрозуміла річ. Не варто починати про це мову. Ви ж бачите, що я відразу ж прийшов сьогодні на ваше запрошення.

Вальтер, що йшов попереду з своїми двома дочками і Мадленою, чекав Дю - Руа біля „Христа, що йде по хвилях“.

— Уявіть собі,— сказав він, усміхаючись,—вчора я натрапив на дружину, як вона стояла навколішки перед цією картиною, немов у каплиці. Вона молилась перед нею. Як я сміявся!

Пані Вальтер відказала твердим голосом, голосом, в якому бриніла таємна екзальтація:

— Саме цей Христос врятує мою душу. Він надає мені мужності і сили кожного разу, коли я дивлюсь на нього.

І, спинившись прямо проти бога, що стояв над морем, вона прошепотіла:

— Який він прекрасний! Як бояться і як люблять його ці люди! Гляньте тільки на його голову, на його очі, який він простий і разом з тим надприродний!

Сюзанна скрикнула:

— Та він же схожий на вас, любий друже! Справді він схожий на вас. Якби ви носили бороду або якби він був голений, то у вас були б цілком однакові обличчя. О, це ж разюча річ!

Вона висловила бажання, щоб він став поряд з картиною, і всі визнали, що ці дві постаті справді схожі!

Кожен дивувався. Вальтер сказав, що це надзвичайний випадок. Мадлена, усміхаючись, заявила, що Ісус виглядає мужніше.

Пані Вальтер стояла нерухомо, вдивляючись застиглими очима в обличчя свого любовника поряд з обличчям Христа, і була така сама біла, як її волосся.

VIII

Протягом кінця зими Дю-Руа часто бували у Вальтерів, Жорж навіть раз-у-раз обідав там сам, коли Мадлена казала, що вона втомлена і хотіла лишитися дома.

Він обрав п'ятницю за день своїх візитів, і патронша ніколи не запрошувала інших гостей на той вечір, що належав любому другу, і більш нікому. По обіді грали в карти, годували китайських риб, поводились і розважались по-родинному. Не раз пані Вальтер, за дверима чи за кущем в оранжереї, десь у темному кутку, раптом обіймала молодого чоловіка, пригортала його щосили до грудей і шепотіла йому на вухо:

— Я кохаю тебе ... кохаю тебе ... кохаю тебе аж до смерті.

Але він завжди холодно відштовхував її і відповідав сухим тоном:

— Якщо ви знову почнете, то я не прийду більше сюди.

Наприкінці березня раптом заговорили про одруження обох сестер. Роза, як казали, мала вийти заміж за графа де-Латур-Івелена, а Сюзанна — за маркіза де-Казоля. Ці двоє чоловіка вже стали близькими друзями дома, такими друзями, яким надають спеціальні привілеї, особливу пошану.

Жорж і Сюзанна перебували в своєрідній братній і вільній інтимності, розмовляли вдвох цілими годинами, глузували з усіх і, здавалось, дуже подобались одне одному.

Вони ніколи більше не розмовляли про можливість шлюбу дівчини або про претендентів на її руку, що з'являлись.

Якось уранці, коли патрон привів Дю-Руа снідати, пані Вальтер, після сніданку, була викликана, щоб дати відповідь якомусь постачальнику. Тоді Жорж сказав Сюзанні:

— Ходім, погодуємо червоних риб.

Вони взяли зі столу по чималому куску м'якуша з хліба і пішли в оранжерею.

Вздовж мраморного басейна лежали долі подушки, щоб можна було стати навколішки і наблизитись таким чином до водяних тварин. Молоді люди взяли по подушці, поклали їх поряд і, схилившись над водою, почали кидати в неї хлібні кульки, зліплюючи їх пальцями. Тільки но риби помітили це, то відразу ж підплили, виляючи хвостами, б'ючи плавцями, поводячи своїми великими банькуватими очима; вони крутились на місці, поринали за своєю круглястою здобиччю, що йшла на дно, і відразу ж виринали, чекаючи нової.

Вони дивовижно рухали ротом, раптово й швидко поривались вперед, скидаючись своїми вихватками на маленьких потвор, вони виділялись на золотому піску дна, пропливали, немов червоне полум'я, в прозорій воді або показували, спинившись, сині обідки, що облямовували їхню луску.

Жорж і Сюзанна бачили свої власні постаті, відбиті у воді, і усміхались до цих відбитків.

Раптом він тихо сказав:

— Негарно критись від мене, Сюзанно.

Вона спитала:

— Що таке, любий друже?

— Ви не пригадуєте, що ви мені обіцяли на цьому самому місці, того вечора, під час свята?

— А що?

— Радитися зо мною кожного разу, коли проситимуть вашої руки.

— То що ж?

— А те, що її просили.

— Хто?

— Ви це добре знаєте.

— Ні. Присягаюсь вам.

— Ні, знаєте. Той високий фат, маркіз де - Казоль.

— Поперше, він не фат.

— Можливо! Але він йолоп — зруйнований грою і виснажений гульнею. Хіба він гарна партія для вас, такої вродливої, свіжої і дотепної?

Вона спитала, усміхаючись:

— Що ви маєте проти нього?

— Я? Нічого.

— Неправда. Він зовсім не такий, як ви кажете.

— Облиште. Це дурень і інтриган.

Вона перестала дивитись у воду і обернулась до нього.

— Слухайте, що з вами?

Він промовив таким тоном, наче в нього виривали таємницю з глибини серця:

— Зо мною... зо мною... зо мною те, що я ревную до нього.

Вона не дуже здивувалась:

— Ви?

— Так, я.

— Он як! А це чому?

— Тому, що я закоханий у вас, і ви це добре знаєте, жорстока.

Тоді вона сказала суворим тоном:

— Ви збожеволіли, любий друже.

Він говорив далі:

— Прекрасно знаю, що збожеволів. Хіба я маю право признатись вам у цьому, я — жонатий, вам — дівчині? Я гірший від божевільного — я злочинець,

майже негідник. У мене нема ніякої надії, і я втрачаю розум від цієї думки. А коли я чую, як кажуть, що ви маєте одружитись, то мене охоплює така лють, що я можу вбити когонебудь. Ви повинні простити мені це, Сюзанно.

Він замовк. Риби, яким не кидали більше хліба, не рухались; вишикувавшись майже в одну лінію, вони скидались на англійських солдатів; вони дивились на схилені над ними постаті двох осіб, які вже не цікавились ними.

Дівчина прошепотіла напівсумним, напіввеселим тоном:

— Шкода, що ви одружений. Чого ви хочете? Нема чого робити, та й край.

Він раптом обернувся до неї і, майже торкаючись своїм обличчям її лица, сказав:

— Якби я був вільним, то ви вийшли б за мене?

Вона відповіла щирим тоном:

— Так, любий друже, вийшла б за вас, бо ви мені далеко більше до вподоби, ніж усі інші.

Він підвівся і пробурмотів:

— Дякую... дякую... благаю вас, не давайте згоди нікому. Почекайте ще трохи. Благаю вас! Ви обіцяєте мені?

Вона прошепотіла, трохи збентежена і не розуміючи, чого він хоче:

— Обіцяю вам.

Дю-Руа кинув у воду великий кусок хліба, що був ще в його руках, і вибіг, немов утративши голову, не попрощавшись. Усі риби жадібно накинулись на цей шматок м'якуша, що плавав на воді, не буди зім'ятий пальцями, і почали рвати його своїми зажерливими ротами. Вони затягли його в другий кінець басейна, метушились під ним і, нарешті, утворили з ним якесь рухливе гроно, своєрідну живу квітку, що кружляла у воді, впавши маківкою вниз.

Сюзанна, здивована, стурбована, підвелась і поволі пішла до себе. Журналіста вже не було.

Він повернувся додому цілком спокійно і, побачивши, що Мадлена пише листа, спитав її:

— Ти обідаєш у п'ятницю у Вальтерів? Щодо мене, я піду.

Вона завагалась:

— Ні. Мені трохи нездужається. Я краще залишусь тут.

Він відповів:

— Як хочеш. Ніхто тебе не силує.

Потім він знову взяв свій капелюх і відразу ж вийшов.

Вже давно він стежив, слідкував за нею, знав кожен її крок. Сподівана година нарешті прийшла. Він знав, що означав тон, яким вона відказала: „Я краще залишусь тут“.

Він був ласкавим до неї протягом наступних днів. Він здавався навіть веселим, а це з ним тепер звичайно траплялось рідко. Вона казала йому:

— От ти знову став милим.

У п'ятницю він заздалегідь одягся, щоб зробити кілька візитів, перше ніж, як казав він, піти до патрона.

Він вийшов близько шостої години, поцілувавши дружину, і на площі Нотр-Дам-де-Лоретт найняв екіпаж.

Він сказав візникові:

— Ви зупинитесь на вулиці Фонтен, проти сімнадцятого номера, і чекатимете там, поки я не скажу вам їхати. Тоді ви повезете мене до ресторану „Фазан“, на вулиці Лафайетта.

Екіпаж рушив повільною риссю; Дю-Руа спустив штори. Опинившись проти своїх дверей, він почав пильно стежити за ними. Почекавши десять хвилин, він побачив, як Мадлена вийшла і пішла вгору до зовнішніх бульварів.

Тільки но вона віддалилась, він вихилився з вікна карети і гукнув:

— Рушайте!

Екіпаж знову рушив і приставив його до „Фазана“ — буржуазного ресторану, відомого в цьому кварталі. Жорж увійшов у спільну залу і поволі пообідав, час од часу поглядаючи на свій годинник. О пів на восьму, випивши кофе та дві чарки

фінь-шампаню і повільно викуривши добру сигару, він вийшов, покликав іншого візника, що проїздив мимо нього порожняком, і звелів везти себе на вулицю Ларошфуко.

Нічого не питаючи в швейцара, він зійшов на третій поверх будинка, який він назвав візникові, і коли покоївка одчинила двері, спитав:

— Пан Гібер де-Лорм дома?

— Так, пане.

Його провели в залу, де йому довелось почекати кілька хвилин. Потім до нього вийшов високий чоловік, з орденем у петлиці, з військовою виправкою, сивоволосий, хоч і не був ще старим.

Дю-Руа вклонився йому і сказав:

— Як я передбачав, пане поліцейський комісар, моя дружина обідає з своїм коханцем у мебльованих кімнатах, найнятих ними на вулиці Мартір.

Урядовець уклонився:

— Я до ваших послуг, пане.

Жорж спитав:

— У вас є час аж до дев'ятої години, чи не так? Пізніше ви вже не можете заходити в приватні приміщення, щоб констатувати акт адюльтеру?

— Не можу, пане, після сьомої взимку, а після дев'ятої — починаючи з 31 березня. У нас п'яте квітня, отже ми маємо час до дев'ятої.

— Гаразд, пане комісар, мене внизу чекає екіпаж; ми можемо взяти з собою агентів, що поїдуть з вами, а потім почекаємо трохи перед дверима. Чим пізніше ми прибудемо, тим більше в нас буде шансів застати їх справді на гарячому.

— Як хочете, пане.

Комісар вийшов і вернувся в пальті, що ховало його триколовий шарф. Коло дверей він став набік, щоб дати пройти Дю-Руа, але журналіст, захоплений своїми думками, відмовлявся вийти першим і твердив:

— Після вас... після вас...

Комісар промовив:

— Проходьте ж, пане, я тут у себе.

Тоді Дю-Руа уклонився й переступив поріг.

Вони пішли спершу до комісаріату, щоб взяти з собою трьох агентів у цивільному, які вже чекали, бо Жорж попередив ще вдень, що вони будуть потрібні цього вечора. Один з агентів сів поряд з візником. Два інші сіли в екіпаж, який рушив на вулицю Мортір.

Дю-Руа казав:

— Я маю з собою план приміщення. Це на третьому поверсі. Ми спершу входимо в маленький передпокій, а далі—в спальню. Три кімнати сполучаються між собою. Там тільки один вихід, отже втекти неможливо. Трохи далі живе слюсар. Він буде у вашому розпорядженні.

Коли вони під'їхали до зазначеного будинка, було ще тільки чверть на дев'яту, і вони мовчки чекали понад двадцять хвилин.

Побачивши, що зараз продзвонить три чверті на дев'яту, Жорж сказав:

— Тепер ходімо.

І вони зійшли сходами, не звертаючи уваги на швейцара, який, зрештою, і не помітив їх. Один з агентів лишився на вулиці, щоб стежити за виходом.

На третьому поверсі всі четверо спинились, і Дю-Руа спочатку припав вухом до дверей, а потім—оком до щілини замка. Він нічого не почув і не побачив. Він подзвонив:

Комісар сказав агентам:

— Лишайтеся тут і будьте наготові.

І вони стали чекати. Через дві-три хвилини Жорж знову потяг кілька разів ручку дзвінка. Вони почули якийсь шелест у глибині приміщення; потім наблизились чийсь легкі кроки. Хтось підійшов і прислухався. Тоді журналіст голосно постукав су-ставом пальця в дерев'яні двері.

Чийсь голос, жіночий голос, що його намагались змінити, спитав:

— Хто там?

Муніципальний комісар відповів:

— Іменем закону, відчиніть.

Голос знову спитав:

— Хто ви такий?

— Я поліцейський комісар. Відчиніть або звелю виламати двері.

Голос питав далі:

— Що вам треба?

Тоді Дю-Руа промовив:

— Це я. Вам не пощастить втекти від нас.

Тихі кроки, кроки босих ніг, віддалились і знову наблизились через кілька секунд.

Жорж спитав:

— Коли не хочете відчинити, ми висадимо двері.

Він стискував мідну ручку і повільно налягав плечем. Не чуючи відповіді, він раптом так гостро й сильно штовхнув, що старий замок — замок у мебльованій кімнаті — піддався. Гвинти повискакували з дерева, і молодий чоловік трохи не впав на Мадлену, що стояла в передпокої, в сорочці і спідниці, розпатлана, боса, з свічкою в руці.

Він скрикнув:

— Це вона, вони в наших руках! — І кинувся в кімнату.

Комісар пішов за ним, знявши капелюх. Спантеличена молода жінка йшла позаду, присвічуючи їм.

Вони пройшли їдальню, де на неприбраному столі стояли рештки вечері — порожні пляшки від шампанського, розкрита коробка паштету з печінки, кістяк курчати і над'їдені куски хліба. Дві тарілки стояли на підносі, повні черепашок з устриць.

У кімнаті було безладдя, наче після бійки. Жіноче плаття лежало на спинці стільця, чиїсь штани висіли на ручці крісла. Дві пари черевиків — пара великих і пара маленьких — валялись боком коло ліжка.

Це була типова кімната мебльованого дома з вульгарними меблями; у ній віяло тим гидким і нудким запахом гостиниці, запахом, що йшов від завісок, від матраців, від стін, від стільців, запахом усіх осіб, що спали чи жили день або півроку в цьому публічному житлі та залишили тут трохи свого духу, того людського духу, що додавався потроху до запаху їхніх попередників і утворював, нарешті,

невиразний, нудкий і нестерпимий сморід — однаковий по всіх таких місцях.

Тарілка з тістечками, пляшка з шартрезом та дві наполовину недопиті чарочки стояли на каміні. На бронзовому годиннику постать, що оздоблювала його, була схована під великим чоловічим капелюхом.

Комісар хутко обернувся, подивився Мадлені в вічі і спитав:

— Ви справді пані Клер-Мадлена Дю-Руа, законна дружина пана Проспера Жоржа Дю-Руа, публіциста, тут присутнього?

Вона промовила здушеним голосом:

— Так, пане.

— Що ви тут робите?

Вона нічого не відказала.

Комісар питав далі:

— Що ви тут робите? Я застаю вас поза вашим домом, майже роздягнутою, в мебльованих кімнатах, чого ви прийшли сюди?

Він почекав хвилинку. А через те, що вона все ще мовчала, він сказав:

— Раз ви не хочете признатись, пані, то я буду змушений сам розслідувати.

У ліжку було видно чиюсь постать, заховану під покривалом.

Комісар підійшов і гукнув:

— Пане!

Той, що лежав, не поворушився. Він, здавалось, лежав спиною догори, уткнувшись головою під подушку. Комісар торкнувся до того, що, мабуть було його плечем, і повторив:

— Пане, не примушуйте мене, будь ласка, до примусових учинків.

Але загорнуте тіло лишалось нерухомим, немов воно було мертве.

Дю-Руа хутко підбіг до нього, схопив покривало, смикнув його і, вирвавши подушку, відкрив зблідле обличчя пана Ларош-Матьє. Він нахилився над ним і, тремтячи від бажання схопити його за шию та задавити, сказав крізь зуби:

— Будьте ж, принаймні, мужні в своєму безчесті.

Комісар ще раз спитав:

— Хто ви такий?

Але приголомшений любовник нічого не відповідав, і урядовець заявив:

— Я — поліцейський комісар і вимагаю, щоб ви назвали себе!

Жорж, що тремтів від звірячої люті, скрикнув:

— Та відповідайте ж, боягуз, або я сам назву ваше ім'я!

Тоді чоловік, що лежав у ліжку, пробурмотів:

— Пане комісар, вам не слід дозволяти цьому індивідові ображати мене. З ким я маю справу — з вами чи з ним? Кому я маю відповідати — вам чи йому?

Здавалось, у нього не було вже ні краплі слиннє в роті.

Комісар відповів:

— Саме мені, пане, тільки мені. Я питаю вас — хто ви?

Той мовчав. Він натягнув покривало на себе аж до шиї та злякано поводив очима. Його закручені вусики здавались зовсім чорними на блідому обличчі.

Комісар сказав:

— Ви не хочете відповідати? Тоді я буду змушений заарештувати вас. В усякому разі, вставайте. Я допитаю вас, коли ви одягнетесь.

Тіло заворушилось на ліжку, а голова прошепотіла:

— Але я не можу перед вами.

Комісар спитав:

— Чому це?

Той пробурмотів:

— Тому що я... я... я зовсім голий.

Дю-Руа саркастично посміхнувся, підняв з долу сорочку і крикнув, кинувши її на ліжку:

— Ну, вставайте!.. Коли ви роздягались перед моєю дружиною, то прекрасно можете одягтись передо мною!

Потім він одвернувся і відійшов до каміна.

Мадлена вже опанувала себе і, побачивши, що все пропало, була готова зважитись на все. Її очі зухвало блищали; скрутивши якийсь папірець, вона засвітила, немов для прийому, всі десять свічок у поганих канделябрах, що стояли по кутках каміна. Потім вона прихилилась спиною до мрамора каміна і, простягнувши до згасаючого вогню свою босу ногу, закотивши цим рухом ззаду спідницю, яка ледве трималась на її стегнах, взяла цигарку з рожевої картонної коробки, запалила її і почала курити.

Комісар обернувся до неї, чекаючи, поки її співучасник одягнеться.

Вона зухвало спитала:

— Ви часто робите такі діла, пане?

Він поважно відповів:

— Якнайрідше, пані.

Вона презирливо посміхалась йому в вічі:

— Вітаю це, адже справа не дуже чиста.

Вона вдавала, ніби не бачить свого чоловіка.

Пан, що був у ліжку, нарешті одягся. Він надів штани, взув черевики і підійшов, надягаючи жилет.

Поліцейський комісар звернувся до нього:

— Тепер, пане, ви скажете мені, хто ви такий?

Той нічого не відповів.

Комісар промовив:

— Отже, я змушений заарештувати вас.

Тоді чоловік раптом скрикнув:

— Не займайте мене! Моя особа недоторкана!

Дю-Руа кинувся до нього, немов хотів повалити його, і просичав йому в вічі:

— Вас спіймано на злочині... на злочині. Я можу зробити, щоб вас заарештували, коли схочу... так, я можу це.

Потім додав тремтячим голосом:

— Прізвище цієї людини — Ларош - Мат'є, це міністр закордонних справ.

Поліцейський комісар здивовано ступив назад і пробурмотів:

— Та справді ж, пане, скажіть, нарешті, хто ви такий?

Той зважився і гідно відповів:

— Цього разу отой негідник не збрехав. Я дійсно Ларош - Мат'є, міністр.

Потім, показавши рукою на груди Жоржа, де, наче вогник, блищала маленька червона точка, він додав:

— А цей мерзотник носить на собі почесний орден, що одержав від мене.

Дю - Руа зблід. Хутким рухом він вирвав із петлиці коротку червону стрічку і кинув її в камін.

— Ось чого вартий орден, одержаний від такого мерзотника, як ви.

Вони стояли віч - на - віч, розлючені, з стиснутими кулаками, один — худий, з пухнастими вусами, а другий — жирний, з закрученими вусами.

Комісар швидко став між ними і, відсторонивши їх руками, промовив:

— Панове, ви забуваєтесь, вам бракує гідності!

Вони замовкли і одвернулись один від одного. Мадлена стояла нерухомо і все ще курила, посміхаючись.

Поліцейський урядовець почав знову:

— Пане міністр, я застав вас на самоті з пані Дю - Руа, тут присутньою: вас — на ліжку, а її — майже роздягнутою. Ваш одяг був порозкиданий вперемішку по кімнаті. Це становить явний доказ факта адюльтеру. Ви не можете заперечувати очевидності. Що ви маєте відповісти?

Ларош - Мат'є прошепотів:

— Я не маю чого казати; виконуйте ваш обов'язок.

Комісар звернувся до Мадлени:

— Ви признаєтесь, пані, що цей пан — ваш коханець.

Вона зухвало промовила:

— Не заперечую, він мій коханець.

— Цього досить.

Потім комісар записав дещо про стан і розташування приміщення. Коли він кінчав писати, міністр, що вже остаточно одягся і чекав, тепер з пальтом і капелюхом у руці, спитав:

— Я вам ще потрібний, пане? І що я маю робити? Чи можна мені йти?

Дю-Руа обернувся до нього і зухвало посміхнувся:

— Будь ласка, навіщо? Ми скінчили. Ви можете знову лягати в ліжку, пане. Ми зараз залишимо вас насамоті.

І він злегка торкнувся пальцем руки поліцейського урядовця:

— Ходімо, пане комісар, нам нема більше чого робити в цьому місці.

Комісар, трохи здивований, пішов за ним; на порозі кімнати Жорж спинився, щоб пропустити його. Той з чемності відмовлявся.

Дю-Руа обстоював:

— Проходьте ж, пане.

Комісар сказав:

— Після вас.

Тоді журналіст уклонився і промовив тоном іронічної чемності:

— Тепер — ваша черга, пане поліцейський комісар. Тут я — майже в себе дома.

Потім він з скромним виглядом тихенько причинив за собою двері.

Через годину Жорж Дю-Руа ввійшов у редакцію „Французького життя“.

Пан Вальтер був уже там; він і далі пильно керував справами й доглядав своєї газети, що набула величезного поширення і дуже сприяла тепер щораз більшим операціям його банку.

Директор підвів голову і спитав:

— А, це ви? Ви зовсім дивно виглядаєте! Чому це ви не прийшли обідати до мене? Звідки ви, зрештою?

Молодий чоловік, певний, що його слова зроблять ефект, заявив, підкреслюючи кожне слово:

— Я тільки що скинув міністра закордонних справ.

Вальтер подумав, що це жарт.

— Скинули міністра... як це?

— Я зміню склад кабінету. Ось і все! Давно вже слід було вигнати цього негідника.

Старий розгубився й подумав, що його фейлетоніст п'яний.

Він прошепотів :

— Слухайте, що ви кажете! Ви з'їхали з глузду.

— Ні трохи. Я тількищо застав пана Ларош-Мат'є на гарячому, в явному адюльтері з моєю дружиною. Поліцейський комісар констатував це. Міністрові кінець.

Вальтер зняковів, зсунув свої окуляри на самий лоб і спитав :

— Ви не глузуєте з мене?

— Ні трохи. Я навіть напишу зараз замітку в хроніці з цього приводу.

— Та чого ж ви хочете?

— Скинути цього шахрая, цього мерзотника, цього публічного злочинця.

Жорж поклав капелюх на крісло й додав :

— Хай бережеться той, хто стане мені на дорозі. Я ніколи не прощаю.

Директор все ще не міг зрозуміти в чому річ. Він прошепотів :

— А... ваша дружина?

— Моя заява про розлуку буде подана завтра ж вранці. Я поверну її покійнику Форест'є.

— Ви хочете розлучитись?

— Так. Звичайно. Я був смішним. Але мені доводилось прикидатися дурнем, щоб застукати їх. Це зроблено. Тепер я господар становища.

Пан Вальтер все ще не міг отямитися. Злякано поглядаючи на Дю-Руа, він подумав :

„Чорт! Це хлопець, з яким треба бути обережним“.

Жорж провадив далі :

— Тепер я вільний... Маю деяке майно. Я виставляю свою кандидатуру в жовтні на перевиборах у моєму департаменті, де мене добре знають. Я не міг ні діяти, ні викликати пошану до себе з цією жінкою, що здавалась підозрілою всім. Вона обкрутила мене, як йолопа, й зловила мене. Та в того часу, як я зрозумів її, я стежив за нею, за негідницею.

Він засміявся й додав:

— То бідний Форестье був рогоносцем... несвідомим рогоносцем, довірливим і спокійним. Тепер я звільнився від цієї корости, яку він мені залишив. Руки в мене розв'язані. Тепер я сягну далеко.

Він сів верхи на стілець і повторював, немов уві сні:

— Так, я далеко сягну.

А старий Вальтер все ще дивився на нього широко розплющеними очима, забувши про окуляри на лобі, та думав:

„Так, він піде далеко, негідник“.

Жорж підвівся.

— Піду писати статтю. Це треба зробити обережно. Але, знаєте, вона буде жахливою для міністра. Це пропаща людина. Його вже не врятуєш. Для „Французького життя“ нема радії більше милувати його.

Старий повагався в хвилину, потім промовив:

— Пишіть, як хочете; так і треба тим, хто робить такі брудні вчинки.

ІХ

Минуло три місяці. Суд уже ухвалив розлуку Дю-Руа. Його дружина знову прийняла прізвище Форестье. Вальтери мали виїхати 15 липня в Трувіль і вирішили перед від'їздом провести день за містом.

Для цього обрали четвер і вирушили вже о дев'ятій годині ранку у великому дорожньому ландо на шість місць, запряженому двома парами поштових коней.

Снідати мали в Сен-Жермені, в павільйоні Генріха IV. Любий друг попросив, щоб він був єдиним чоловіком у товаристві, бо не терпів присутності і постаті маркіза де-Казоля. Проте в останній момент вирішили взяти з собою графа де-Латур-Івелена, хоча б прямо з ліжка. Його попередили напередодні.

Екіпаж проїхав швидкою рисою по авеню Елісейських полів і перетяв Булонський ліс.

Стояла чудова літня погода, не дуже тепла. Ластівки виписували на синяві неба великі дуги, які, здавалося, залишались на небі після їхнього пролету.

Трое жінок — мати між двома дочками — сиділи в глибині ландо, а троє чоловіків — Вальтер посередині між двома запрошеними — на передніх місцях.

Переїхали Сену, об'їхали Мон-Валер'єн, потім добрались до Бужіваля і рушили далі вздовж річки до Пека.

Граф де-Латур-Івелен, уже дещо немолода людина з довгими пушистими бакенбардами, кінчики яких ворушились від найменшого подуву повітря, що давало Дю-Руа привід казати: „Він ефектно використовує вітер для своєї бороди“. Він ніжно дився на Розу. Вже місяць, як вони були заручені.

Жорж, дуже блідий, часто поглядав на Сюзанну: вона теж була бліда. Їхні погляди зустрічались, немов радились, умовлялись, обмінювались таємними думками, а потім уникали одні одних. Пані Вальтер була спокійна, в доброму настрої.

Сніданок тривав довго. Перш ніж їхати назад до Парижа, Жорж запропонував погуляти на терасі.

Спочатку зупинились, щоб помилуватись краєвидом. Усі стали рядком вздовж стіни і почали захоплюватись просторим горизонтом. Сена текла попід довгим горбом аж до Мезон-Лаффіта, немов величезна змія серед зелені. Праворуч, на вершині горба, здіймався в небо велетенським силуетом гусениці з довгими лапками Марлійський водогін, а сама Марлі ховалась десь унизу в густих купах дерев.

В безмежній долині, що розлягалась перед ними, де-не-де виднілись села. Озера у Везіне ясними чіткими плямами блищали в рідкій зелені ліска. Ліворуч, в далечині, стирчала в повітрі гостра дзвіниця Сартрувіля.

Вальтер заявив:

— Ніде в світі не можна знайти подібної панорами. Такої нема навіть у Швейцарії.

Потім усі тихенько рушили вперед, щоб прогуляться і помилуватись цим краєвидом.

Жорж і Сюзанна лишились позаду. Коли вони

відійшли на кілька кроків, він сказав тихо й стримано:

— Сюзанно, я вас обожаю. Я кохаю вас до нестями.

Вона шепнула :

— Я вас теж, любий друже !

Він казав далі :

— Якщо ви не станете моєю дружиною, я назавжди покину Париж і цю країну.

Вона відповіла :

— Спробуйте попросити моєї руки у батька. Він може й згодиться.

Він виявив легким рухом своє незадоволення :

— Ні, кажу вам удесьте, це марна річ. Передомною зачинять двері вашого дома ; мене проженуть з газети ; і ми навіть не зможемо більше бачитись. Це й буде той результат, якого я напевне дістану своїм коректним сватанням. Вас обіцяли маркізові де - Казолію. Сподіваються, що ви, кінець - кінцем, згодитесь. От вони й чекають.

Вона спитала :

— Що ж тоді робити ?

Він вагався, поглядаючи на неї скоса :

— Чи ви мене досить любите, щоб учинити безумство ?

Вона рішуче відповіла :

— Так.

— Велике безумство ?

— Так.

— Найбільше з усіх безумств ?

— Так.

— Чи стане у вас мужності піти проти ваших батьків ?

— Так.

— Справді ?

— Так.

— Ну, що ж ! У нас є спосіб, єдиний спосіб ! Треба, щоб ініціатива виходила від вас, а не від мене. Ви розпещена дитина, вам усе дозволено, ніхто надто не здивується ще з одного прояву зухвалості з вашого боку. Так слухайте ж. Сьогодні

ввечері, повернувшись додому, ви підете до мами, спочатку тільки до мами, і привнаєтесь їй, що хочете одружитись зо мною. Вона надзвичайно схвилюється і надзвичайно розгнівається...

Сюзанна перебила його:

— О, мама напевне згодиться!

Він жваво відказав:

— Ні, ви її не знаєте. Вона обуриться й розгнівається ще більше, ніж ваш батько. Побачите, як вона відмовить! Але ви обстоюватимете твердо, не поступатиметесь; раз-у-раз казатимете, що хочете одружитись зо мною, тільки зо мною, і більше ні з ким. Зробіте так?

— Зроблю.

— Від матері ви підете сказати те саме батькові — дуже серйозно і дуже рішуче.

— Так, так. А далі?

— А далі починається найсерйозніше. Якщо ви вирішили, справді вирішили, зовсім твердо вирішили, бути моєю дружиною, моя люба, моя маленька Сюзанно... я вас... я вас викраду.

Вона вся затремтіла з радості і трохи не заплескала в долоні.

— О, яке щастя! Ви мене викрадете? А коли ж ви мене викрадете?

Вся старовинна поезія нічних викрадань, поштових карет, гостиниць, усі чудові пригоди, про які вона читала в книжках, промайнули раптом в її пам'яті, немов чарівний сон, що ось-ось здійсниться. Вона ще раз спитала:

— А коли ж ви мене викрадете?

Він зовсім тихенько відповів:

— Та... Хоч би сьогодні ввечері... цієї ночі...

Вона спитала, тремтячи:

— А куди ми поїдемо?

— Це вже моя таємниця. Обміркуйте, що ви робите. Подумайте, що після цієї втечі ви вже не зможете не бути моєю дружиною! Це єдиний спосіб, але він... він дуже небезпечний... для вас.

Вона заявила:

— Я зважилась... Де я вас знайду?

— Ви можете вийти з палацу зовсім сама?

— Так. Я знаю, як відчинити маленькі двері.

— Ну, що ж! Коли швейцар ляже спати, близько опівночі, вийдіть до мене на площу Згоди. Я вас чекатиму в екіпажі, що стоятиме перед морським міністерством.

— Я прийду.

— Справді?

— Справді.

Він узяв її руку й потиснув її.

— О, як я вас люблю! Яка ви добра й смілива! Отже, ви не хочете вийти заміж за пана де-Казоля?

— О, ні!

— Ваш батько дуже розгнівався, коли ви відмовились?

— Гадаю, що так. Він хотів відіслати мене назад у монастирську школу.

— Ви бачите, що неодмінно треба виявити енергію.

— Я виявлю.

Вона дивилась на просторий горизонт, цілком захоплена цим проектом викрадання. Вона поїде далеко, далеко... разом з ним!.. Її викрадуть!.. Вона пишалася з цього! Вона зовсім не думала про свою репутацію, про те безчестя, що могло б статися з нею. Та й чи знала вона про це? Чи мала яку-небудь підозру?

Пані Вальтер обернулась і скрикнула:

— Та йди ж сюди, малютко! Що ти там робиш з любим другом?

Вони приєднались до всіх інших. Говорили про морські купання, куди Вальтери незабаром поїдуть. Назад їхали через Шату, щоб не повертатись тим же самим шляхом.

Жорж не говорив більш нічого. Він думав. Отже, якщо в цієї дівчини стане сміливості, то він, нарешті, матиме успіх! Вже три місяці він оплутував її непереможними тенетами своєї ніжності. Він спокушав її, полонив, завойовував. Він примусив її покохати себе, як він умів це робити. Він легко опанував легковажну душу цієї ляльки.

Спочатку він добився, щоб вона відмовила панові де-Казолі. Тепер він добився, щоб вона втекла з ним. Бо іншого способу не було.

Пані Вальтер — він це добре розумів — ніколи не згодиться віддати за нього свою дочку. Вона ще кохає його, вона кохатиме його завжди, з нездоланою пристрасстю. Він стримував її своєю розрахованою холодністю, але відчував, як її гризе безсила й зажерлива жага.

Ніколи він не зміг би умовити її. Ніколи вона не дозволила б йому взяти Сюзанну.

А забравши з собою дівчинку далеко, він вестиме переговори з батьком, як рівний з рівним.

Обмірковуючи все це, він відповідав уривчастими фразами на те, що йому говорили і чого він зовсім не слухав. Він, здавалось, отямився аж тоді, як від'їжджали в Париж.

Сюзанна теж думала; дзвіночки на четверці коней бриніли в неї у вухах, і перед нею проходили великі безмежні шляхи, осяяні нічним місячним світлом, темні ліси, крізь які вони проїжджатимуть, гостиниці при дорозі і конюхи, що хапливо перепрягають екіпаж, бо всі догадуються, що за ними погоня.

Коли ландо під'їхало до палацу, Жоржа просили залишитись на обід. Він відмовився і повернувся до себе.

Трохи перекусивши, він упорядкував свої папери, немов збирався в далеку подорож. Він спалив компромітуючі листи, заховав інші, написав декому з своїх приятелів.

Час від часу він поглядав на годинник і думав: „А там, мабуть, уже кипить“. І неспокій гриз йому серце. А що, як йому не пощастить? Але чого ж йому боятись? Він завжди виплутається з справи! А втім, цього вечора він грає на велику ставку!

Він вийшов з дома близько одинадцятої, трохи походив, узяв візника й спинився на площаді Згоди, під аркадами морського міністерства. Час од часу він запалював сірника, щоб подивитись на годинник. Коли наближалось до півночі, його охопила гаряч-

кова нетерплячка. Він раз-у-раз викилявся з дверець, щоб роздивитись, чи не йде Сюзанна.

Годинник десь далеко пробив дванадцять, далі інший — трохи ближче, потім два разом, нарешті останній — десь дуже далеко. Коли він перестав бити, Жорж подумав: „Всьому кінець. Все пропало. Вона не прийде“.

Проте він вирішив лишатись тут аж до світанку. В таких випадках потрібно терпіння.

Він далі почув, як пробило чверть на першу, потім половину, потім три чверті; нарешті, всі годинники пробіли першу годину в тому самому порядку, як раніш били дванадцятку. Він уже не чекав, він просто залишався на місці, намагаючись зрозуміти, що воно могло трапитись. Раптом жіноча голівка просунулась у дверці й спитала:

— Ви тут, любий друже?

Він схопився, і йому аж забило дух:

— Це ви, Сюзанно?

— Так, це я.

Він ніяк не міг досить швидко повернути ручку дверець і повторював:

— Ах!.. це ви... це ви... ввійдіть!

Вона ввійшла й безсило впала на сидіння. Він крикнув візникові:

— Рушай!

І екіпаж рушив.

Вона задихалась і не могла говорити. Він спитав:

— Ну, що ж, як це було?

Тоді вона прошепотіла, трохи не непритомніючи.

— О, це було жахливо, особливо з мамою.

Він хвилювався і тремтів:

— З вашою мамою? Що ж вона сказала? Розкажіть мені це.

— О, який це був жах! Я зайшла до неї і сказала їй свою думку, добре підготувавшись. Тоді вона зблідла, потім закричала: „Ніколи! ніколи!“ Я плакала, сердилась, заприсягалась, що не одружусь ні з ким, крім вас. Я гадала, що вона ось-ось поб'є мене. Вона немов збожеволіла; заявила, що мене відішлють у монастир наступного ж дня. Я ні-

коли її не бачила такою, ніколи! Тоді зайшов тато, почувши, як вона викрикувала всі ці дурниці. Він не так розгнівався, як вона, проте заявив, що ви не досить гарна партія. Вони мене теж розлютили, і я стала кричати голосніше за них. І тато драматичним тоном, який йому зовсім не личить, звелів мені вийти. Це й спонукало мене остаточно втекти з вами. І ось я тут. А куди ми їдемо?

Він тихо обняв її за талію і жадібно слухав те, що вона розповідала. Серце його стукотіло, в ньому прокидалася злісна ненависть до всіх цих людей. Проте, вона була в його руках — їхня дочка! Тепер вони побачать!

Він відповів:

— На поїзд ми спізнались; отже цей екіпаж доведе нас до Севра, де ми перебудемо ніч. А завтра ми поїдемо в Ла-Рош-Гійон. Це гарне сільце на Сені, між Мантом і Боньєром.

Вона прошепотіла:

— Алеж у мене нема речей. Нема нічого з собою.

Він безтурботно посміхнувся:

— Пусте, там ми все влаштуємо.

Екіпаж котився вулицями. Жорж взяв руку дівчини і почав поволі, шанобливо цілувати її. Він не знав, що саме тепер говорити їй, бо зовсім не звик до платонічних ніжностей. Раптом йому здалось, що вона плаче.

Він спитав, злякавшись:

— Що це з вами, моя любенька?

Вона відповіла крізь сльози:

— Моя бідна мама, мабуть, не спить о цій годині, якщо вона помітила, що мене нема.

Мати її справді не спала.

Коли Сюзанна вийшла з її кімнати, пані Вальтер залишилась віч-на-віч із своїм чоловіком.

Вона спитала спантеличено, приголомшена:

— Боже мій! що це означає?

Вальтер розлючено скрикнув:

— Це означає, що той інтриган запаморочив їй голову. Це він наказав їй відмовити Казолеві. Посаг вабить його, чорт забирай!

Він обурено почав ходити по кімнаті, говорячи:
— Це ж ти, зрештою, весь час принаджувала його, лестила йому, пестила його, не знала вже, як йому догодити. Завжди любий друг тут, любий друг там — і так з ранку до вечора. От тепер і маєш.

Вона прошепотіла, збліднувши:

— Я... я його принаджувала!?

Він викрикнув їй прямо в обличчя:

— Еге ж, ти! Ви всі показалися через нього. Марелль, Сюзанна і всі інші. Гадаєш, я не бачив, що ти не могла перебути двох днів, не запросивши його сюди?

Вона трагічно випросталась:

— Я не дозволю вам так во мною розмовляти. Ви забуваєте, що я виховувалась не в крамничці, як ви.

Він спочатку спинився, нерухомий і остовпілий, потім вигукнув шалено: „Богом присягаюсь!“ — і вийшов, грюкнувши дверима.

Залишившись насамоті, вона інстинктивно підійшла до дзеркала і глянула на себе, немов бажаючи подивитись, чи нічого в неї не змінилось, — так ця подія здавалася їй неможливою, потворною. Сюзанна закохалась у любого друга, і любий друг хотів одружитись з Сюзанною! Ні, вона помилилась, це неправда. Дівчинка, цілком природно, втратила голову через цього гарного хлопця, сподіваючись, що її видадуть за нього заміж; от вона вчинила свою вихватку! Але він, він не міг бути її спільником! Вона міркувала, стурбована, як перед великою катастрофою. Ні, любий друг, мабуть, нічого не знав про витівку Сюзанни.

І вона довго обмірковувала можливість підступу і невинності з боку цього чоловіка. Який це негідник, якщо він це підстроїв! І що ж тепер буде? Скільки вона передбачала небезпек і мук!..

Якщо він нічого не знає, то все можна ще влаштувати. Доведеться поподорожувати з Сюзанною протягом півроку, і всьому буде край. Але як же вона зможе потім бачитися з ним? Адже вона все ще любила його. Ця пристрасть увійшла в неї, немов вістря стріли, якого не можна вирвати назад.

Жити без нього було для неї неможливо. Краще умерти.

Її думки блукали в тузі і сумнівах. В неї починала боліти голова ; її думки робились важкими, мутними, болісними. Вона плуталась у здогадах, впадала в розпуку від незнання. Вона глянула на годинник у кімнаті — минула вже перша година. Вона сказала собі: „Не можу лишатись так, я божеволю. Мені треба дізнатись. Я зараз розбуджу Сюзанну і розпитаю її“.

І скинувши черевики, щоб не наробити шуму, вона подалась з свічкою в руці до кімнати дочки. Вона тихенько одчинила двері, ввійшла, глянула на ліжко. Воно лишалось нерозкритим. Вона спершу нічого не зрозуміла й подумала, що дівчинка ще сперечається з батьком. Але відразу ж страшна підозра охопила її, і вона побігла до свого чоловіка. Вона вдерлась до нього щосили, бліда й задихана. Він ще лежав і читав.

Він злякано спитав :

— Ну, що? У чому справа? Що це з тобою?

Вона прѣбурмотіла :

— Ти бачив Сюзанну?

— Я? Ні. Для чого?

— Вона... вона... десь пішла. Її нема в кімнаті.

Він сплигнув одним стрибком на килим, узув туфлі і, без кальсонів, в самій сорочці, що розвіталась, кинувся в свою чергу в приміщення дочки.

Тільки він глянув — і в нього не залишилось жодного сумніву.

Вона втекла.

Він упав у крісло і поставив свою лампу долі перед собою.

Його жінка ввійшла за ним. Вона, запинаючись, прошепотіла :

— Що ж це!?

Йому вже бракувало сили відповісти їй ; він не гнівався більше, він простогнав :

— Це так. Вона в його руках. Ми програли.

Вона не розуміла :

— Як програли?

— Так і програли, сто чортів. Тепер, дійсно, треба, щоб він одружився з нею.

Вона скрикнула дико, як тварина:

— Він? Ніколи! Ти збожеволів?

Він сумно відказав:

— Даремна річ горлати. Він викрав її, збезчестив її. Віддати її за нього — це ще найкращий вихід. Коли добре взятись до цього, то ніхто не довідається про цю пригоду.

Вона повторила, затремтівши від жахливого хвилювання:

— Ніколи! ніколи він не візьме Сюзанни! Я ніколи не згоджусь.

Вальтер пригнічено прошепотів:

— Та він уже взяв її. Це так. І він триматиме її та ховатиме, поки ми не поступимось. Отже, щоб уникнути скандалу, треба поступитись відразу.

Дружина його, яку краяв невимовний біль, відказала:

— Ні! ні! Ніколи я не згоджусь!

Він незадоволено відповів:

— Нема вже про що сперечатись. Так треба. Ах, мерзотник, як він нас обморочив!.. Це, все ж таки, не абияка людина. Ми могли б знайти когонебудь далеко кращого щодо становища, але не щодо розуму та майбутньої кар'єри. Це людина з майбутнім. Він буде депутатом і міністром.

Пані Вальтер заявила з лютою енергією:

— Ніколи я не дозволю йому одружитися з Сюзанною!.. Ти чуєш?.. ніколи!

Він, нарешті, розсердився і став, як практична людина, на оборону любого друга.

— Та мовчи ж... Кажу тобі, що так треба... так конче треба. І хто знає? Нам, мабуть, не доведеться жалкувати. З людьми такого сорту ніколи не знаєш, що може трапитись. Ти бачила, як він скинув трьома статтями того йолопа Ларош-Матьє, і як гідно він це зробив, — а це ж була справді важка річ у його становищі зрадженого чоловіка. Зрештою, ми побачимо. В усякому разі, ми попались. Ми вже не можемо виплутатися з цього.

Їй хотілось кричати, битись об землю, рвати на собі волосся. Вона ще раз несамовито промовила:
— Він її не візьме... я... цього... не... хочу!

Вальтер підвівся, підняв лампу і сказав:

— Слухай, ти дурна, як усі жінки. Ви все робите, керуючись почуттям. Ви не знаєте, що це таке—поступатись перед обставинами... ви дурні! Я, я тобі кажу, що він одружиться з нею... Так треба.

І він вийшов, човгаючи туфлями. Він пройшов, схожий на комічний привид у нічній сорочці, широким коридором просторого сонного палацу і тихо вернувся в свою кімнату.

Пані Вальтер все ще стояла; її мучив нестерпимий біль. Вона, зрештою, ще не все розуміла. Вона тільки страждала. Потім їй здалось, що в неї не вистачить сили лишатись так нерухомо аж до світанку. Вона відчувала гостру потребу втекти, бігти не знати куди, шукати допомоги, рятунку.

Вона думала, кого покликати до себе! Яку людину? Вона нікого не знаходила. Священника! Так, священника! Вона впаде йому до ніг, признається йому в усьому, розповість йому про свій гріх і розпач. Він же зрозуміє, що той негідник не може одружитись з Сюзанною, і не дозволить цього!

Їй треба було священника, відразу ж! Та де його знайти? Куди піти? Вона ж не могла лишатись так!

Тоді перед її очима промайнув, немов видіння, лагідний образ Ісуса, що йде по хвилях. Вона побачила його так виразно, неначе дивилась на картину. Він кликав її: „Прийдіть до мене. Прийдіть і станьте навколішки біля моїх ніг. Я вас заспокою і навчу вас, що треба робити“.

Вона взяла свічку, вийшла і спустилась, щоб пройти до оранжереї. Ісус був у самому кінці її, в маленькій залі, що зачинялась зашкеленими дверима, щоб вогкість не псувала полотна.

Це була своєрідна каплиця серед цілого лісу незвичайних дерев. Пані Вальтер увійшла в зимовий сад. Не бачивши його досі інакше, ніж у повному освіт-

ленні, вона була вражена його темною глибиною. Важкі рослини теплих країв густо сповнювали повітря своїм важким подихом. А що двері були зачинені, то повітря цього дивного лісу, замкнутого під скляним куполом, ледве ввіходило в груди, дурманило, п'янило, викликало насолоду й біль, давало плоті невиразне відчуття турботної слясності і смерті.

Нещасна жінка ступала тихо, схвильована темрявою, де в блукаючому світлі її свічки з'являлись перед нею, немов потвори, чудернацькі рослини.

Раптом вона побачила Христа. Вона розчинила двері, що відокремлювали її від нього, і впала навколішки. Спочатку вона безтямно молилась, бурмотіла слова любові, пристрасні й розпачливі слова благання. Потім молитовний запал її вщух, вона підвела до Христа очі і завмерла в тузі. В тремтячому світлі свічки, що ледве освітлювала його знизу, він так скидався на любого друга, що, здавалось, це був уже не бог, а її коханець, який дивився на неї. Це були його очі, його лоб, вираз його обличчя, його холодний і гордовитий погляд!

Вона бурмотіла:

— Ісусе!.. Ісусе!.. Ісусе!

А слово „Жорж“ тремтіло на її губах. Раптом вона подумала, що, може, саме о цій годині Жорж володіє її дочкою. Він був насамоті з нею десь у кімнаті. Він! він! З Сюзанною!

Вона казала: „Ісусе!.. Ісусе!“— але думала про них... про свою дочку і свого коханця! Вони були насамоті, десь у далекій кімнаті... і була ніч. Вона бачила їх. Вона бачила їх так виразно, немов вони стояли перед нею, замість картини. Вони посміхались одне одному. Вони цілувались. У кімнаті було темно, ліжка було напіврозкриті. Вона підвелась, щоб підійти до них, щоб ухопити дочку за волосся і виврати її з цих обіймів. Вона схопила б її за горло, задушила б її, свою ненависну дочку, дочку, що віддавалась тому чоловікові. Вона зараз доторкнеться до неї... її руки діткнулись полотна. Вона доторкнулась до ніг Христа.

Вона голосно скрикнула і впала на спину. Свічка випала з її рук і погасла.

Що трапилось далі? Їй довго ввижалось щось дивне, страшне. Весь час Жорж і Сюзанна проходили перед її очима, обнявшись з Ісусом Христом, що благословляв їхнє жахливе кохання.

Вона невиразно відчувала, що вона не в своїй кімнаті. Вона хотіла підвестись, утекти, але не могла. Її охопило якесь зціпеніння, що зв'язувало її члени і залишало їй саму лише думку — туманну, пригнічену тими страшними, нереальними, фантастичними образами думку, її охопив той нездоровий сон, той дивний і часом смертельний сон, до якого приводять людський мозок снодаїні рослини теплих країв з дивовижними контурами і густими ароматами.

Коли розвиднилось, пані Вальтер, яка майже задушилась, підняли непритомною перед „Христом, що йде по хвилях“. Вона так захворіла, що боялись за її життя. Тільки наступного дня вона цілком прийшла до пам'яті. Тоді вона заридала.

Зникнення Сюзанни пояснили слугам раптовим відісланням її до монастиря. Пан Вальтер відповів на довгий лист Дю - Руа, даючи згоду на його шлюб з своєю дочкою.

Любий друг кинув це послання в поштову скриньку в той момент, коли виїжджав з Парижа, підготувавши його заздалегідь у вечір свого від'їзду. Він в шаблонних висловах писав про те, що давно вже любить дівчину, що ніколи між ними не було ніякої таємної згоди, але коли вона прийшла до нього з своєї волі і сказала: „Я буду вашою дружиною“, то він визнав за собою право залишити її в себе, навіть переховати, поки він не одержить відповіді від батьків, що їхня законна воля важить для нього не менше, ніж воля його нареченої.

Він просив, щоб пан Вальтер відповів йому до запитання; один з його приятелів мав переслати йому листа.

Коли він дістав потрібну відповідь, то відвіз Сюзанну в Париж і відіслав її назад до батьків, а сам на деякий час не з'являвся до них.

Вони провели тиждень на березі Сени в Ла - Рош - Гійоні.

Ніколи ще дівчина так не веселилась. Вона уявляла себе пастушкою. Він видавав її за свою сестру, отже вони жили у вільній і чеснотливій близькості, в своєрідному закоханому товаришуванні. Він вважав за доцільне шанувати її невинність. Наступного дня після їх приїзду вона купила селянську білизну та одягу, і з головою, вкритою величезним брилем, прикрашеним польовими квітками, взялася вудити рибу. Місцевість здавалась їй чарівною. Там були стара башта й старий замок, де можна було бачити чудові килими.

Жорж, у матроській куртці, яку він купив готовою в місцевого крамаря, прогулювався з Сюзанною то пішки вздовж побережжя, то в човні. Вони раз - у - раз захоплено цілувались, вона — невинно, а він ледве стримуючи свої пориви. Але він умів опанувати себе; і коли він сказав їй: „Ми вертаємось у Париж завтра, ваш батько погоджується на наш шлюб“, — вона наївно прошепотіла:

— Вже? А мені було так весело бути вашою дружиною!

Х

У невеличкому приміщенні на Константинопольській вулиці було темно, бо Жорж Дюруа і Клотільда де - Марелль зустрілись коло самих дверей, раптом увійшли туди, і вона сказала, не давши йому часу відчинити віконниці:

— Так ти одружуєшся з Сюзанною Вальтер?

Він лагідно признався і додав:

— А ти хіба не знала?

Вона відказала, стоячи перед ним, розлючена, обурена:

— Ти одружуєшся з Сюзанною Вальтер? Це вже занадто! це занадто! Ось три місяці, як ти підлецуєшся до мене, щоб сховати це від мене. Всі про це знають, крім мене. Я дізналась про це від мого чоловіка.

Дю-Руа саркастично посміхнувся, проте, трохи зніяковівши, поклав капелюха на куток каміна і сів у крісло.

Вона дивилась йому прямо в вічі і промовила роздратовано й тихо:

— Відколи ти розлучився з своєю дружиною, ти налагоджував цю штуку, а мене ти любенько залишав при собі, як коханку, щоб заповнити проміжний час? Який ти мерзотник!

Він спитав:

— Чому ж? Моя дружина зраджувала мене. Я її спіймав. Я дістав розлуку і тепер одружуюсь з іншою. Що може бути простіше?

Вона прошепотіла, вся тремтячи:

— О, який же ти хитрий і небезпечний!

Він знову посміхнувся:

— Сто чортів! Безглузді й нерозумні завжди пошиються в дурні.

Але вона розвивала свою думку далі:

— Я ж мусіла б розкусити тебе з самого початку! Та ні, я не могла повірити, щоб ти був такою наволоччю.

Він прибрав гідного вигляду і сказав:

— Прошу зважувати слова, яких ти вживаєш.

Вона обурилась на цю вразливість:

— Що? Ти хочеш, щоб я тепер розмовляла з тобою в рукавичках? Ти поводишся зо мною як негідник, відколи я тебе знаю, а вимагаєш, щоб я тобі цього не казала? Ти всіх дуриш, всіх експлуатуєш і скрізь забираєш собі насолоду та гроші, і хочеш, щоб я поводитася з тобою як з порядною людиною?

Він підвівся, губи його тремтіли:

— Замовчи, а то я вижену тебе звідси.

Вона прошепотіла:

— Виженеш звідси... виженеш звідси... Ти мене виженеш звідси... ти... ти?

Вона вже не могла говорити, задихаючись від гніву, і раптом вся її лють прорвалася, вибухнула:

— Виженеш звідси? Ти, значить, забув, що я з першого ж дня платила за це приміщення? Ах,

правда, ти дійсно брав його на себе час од часу. Але хто ж його найняв? Я... Хто його зберіг?.. Я... І ти хочеш вигнати мене звідси?.. Мовчи, негіднику! Гадаєш, я не знаю, як ти вкрав у Мадлени половину спадщини Водрека? Гадаєш, я не знаю, як ти спав з Сюзанною, щоб примусити її одружитися з тобою?..

Він схопив її за плечі і почав міцно трясти руками:
— Не говори про неї! Я забороняю тобі!

Вона скрикнула:

— Ти спав з нею, я знаю!

Він вислухав би від неї все, але ця брехня доводила його до нестями. Істини, які вона викрикнула йому в обличчя, тільки викликали тремтіння люті в його серці; але цей наклеп на дівчину, що мала стати його дружиною, збуджував у його руках шалене бажання бити її.

Він повторив:

— Мовчи... Бережись... Мовчи...

І він тряс її, як трясуть гілку, щоб з неї попадали овочі.

Вона загорлала, розпатлана, роззявивши рота, з божевільними очима:

— Ти спав з нею!

Він випустив її і дав їй в обличчя такого ляпаса, що вона покотилась до стіни. Але вона обернулась до нього і, підвівшись на руках, ще раз верескнула:

— Ти спав з нею!

Він кинувся на неї і, підгорнувши під себе, почав бити її так, немов бився з чоловіком.

Вона раптом замовкла і почала стогнати під ударами. Вона більше не ворушилась. Вона сховала обличчя в куток між паркетом і стінами і жалісно скигвила. Він кинув бити її і підвівся. Потім зробив кілька кроків по кімнаті, щоб опанувати себе; йому щось спало на думку, він вийшов до другої кімнати, наповнив миску холодною водою і змочив собі голову. Далі він вимив руки, старанно витираючи собі пальці, вернувся глянути, що робить вона.

Вона не поворухнулась. Вона все ще лежала, простягнувшись долі, і тихо плакала. Він спитав:

— Ти скоро перестанеш ревти?

Вона нічого не відповіла. Він залишався на ногах посередині кімнати, трохи зніяковілий, трохи засоромлений перед тим тілом, що валялось біля його ніг. Але раптом він зважився і взяв свій капелюх з каміна:

— До побачення. Ти передаси ключа швейцарові, коли будеш готова. Я не чекатиму, поки ти встанеш.

Він вийшов, зачинив двері, пройшов до швейцара і сказав йому:

— Пані ще лишилась тут. Вона незабаром піде. Ви скажете господареві, що я звільняю приміщення з 1 жовтня. Сьогодні 16 серпня, отже я не порушую терміну.

І він пішов швидким кроком, бо мав негайно піти до крамниці, щоб купити решту весільних подарунків.

Весілля було призначено на 20 жовтня, після відновлення парламентської сесії. Вінчання мало відбутись у церкві Магдаліни. Розмов було багато, хоч правди ніхто в точності не знав. Ширились різноманітні чутки. Шепотіли, що було викрадання, але певно ніхто нічого не знав. Слуги казали, що пані Вальтер, яка не розмовляла більш з своїм майбутнім зятем, отруїлася в гніву того самого вечора, коли вирішили цей шлюб, вирядивши опівночі свою дочку в монастир.

Її принесли в кімнату трохи не мертвою. Вона напевне ніколи вже не одужає. Вона виглядає тепер старою жінкою; її волосся зовсім посивіло; вона вдалась у побожність і щонеділі причащається.

В перші дні вересня „Французьке життя“ оповістило, що барон Дю-Руа-де-Кантель стає його головним редактором, а пан Вальтер залишає за собою тільки пост директора.

Тоді до редакції набрали цілий батальйон відомих фейлетоністів, хронікерів, політичних редакторів, мистецьких і театральних критиків, зманених за допомогою грошей у великих газет, у старих, могутніх і солідних газет. Давні журналісти, поважні й шановні журналісти, вже не знизували плечима, говорячи про „Французьке життя“. Швидкий і ціл-

ковитий успіх стер зневагу серйозних літераторів до цієї газети.

Весілля головного редактора було, як кажуть, „паризькою подією“, бо Жорж Дю-Руа і Вальтери з деякого часу викликали до себе чимало інтересу. Всі люди, яких називають у газетах, вирішили неодмінно бути присутніми під час шлюбу.

Відбулась ця подія ясного осіннього дня.

З восьмої години ранку весь персонал церкви Магдаліни стелив по сходах церкви, що височить над Королівською вулицею, широкий червоний килим, який привертав до себе увагу прохожих і оповіщав паризьке населення, що має відбутись велика церемонія. Службовці, що йшли до своїх контор, скромні робітниці, прикажчики магазинів зупинялись, дивились і невиразно міркували про багатіїв, які витрачають стільки грошей, щоб одружитись.

Близько десятої години перед церквою почала спинятись зацікавлена публіка. Вона стояла там кілька хвилин, мабуть, сподіваючись, що вінчання відразу ж розпочнеться, потім розходилась.

Об одинадцятій годині прибули загони міської поліції, що майже відразу ж почали розганяти натовп, бо люди скупчувались щохвилини.

Першими з запрошених з'явилися саме ті, що хотіли захопити добре місце, щоб побачити все. Вони заняли бічні стільці вздовж головного притвору.

Потроху збирались і інші жінки, що шелестіли своїм шовковим убранням, суворі чоловіки, майже всі лисі; вони ступали з світською коректністю, набираючи ще поважнішого вигляду в цьому місці.

Церква поволі сповнювалась людьми. Сонячне проміння ввіходило крізь величезні відчинені двері і освітлювало перші ряди запрошених і хори, що здавалися трохи темними. Алтар, укритий свічками, кидав жовте світло, скромне й бліде супроти яскравого світла, що йшло крізь отвір головних дверей.

Люди вітались, кивали один одному, збирались гуртками. Літератори, не такі шанобливі, як світські люди, розмовляли півголосом. Чоловіки роздивлялись на жінок.

Норбер де - Варенн, шукаючи когонебудь з приятелів, помітив Жака Рівалья, що сидів приблизно в середньому ряді стільців, і підійшов до нього.

— Ну, що ж! — сказав він, — майбутнє належить пройдисвітам!

Той, не бувши заздрісним, відповів:

— Тим краще для нього. Його кар'єра зроблена.

І вони почали називати один одному присутніх. Ріваль спитав:

— Чи не знаєте ви, що сталося з його дружиною?

Поет посміхнувся:

— І знаю і ні. Вона живе, як казали мені, самотньо, в Монмартському кварталі. Але... тут є „але“... З якогось часу я читаю в „Пері“ політичні статті, що страшенно скидаються на статті Форестье і Дю - Руа. Вони належать якомусь Жану Ле - Долю, молодій людині, гарному хлопцеві, розумному, з цієї ж самої породи, що й наш друг Жорж; він познайомився з його колишньою дружиною. З цього я роблю висновок, що вона любила дебютантів і любитиме їх довіку. Зрештою, вона багата. Водрек і Ларош - Матьє не даремно були близькими друзями її дому.

Ріваль заявив:

— Вона ж не погана, та маленька Мадлена. Дуже тонка і дуже хитра! Вона мусить бути чарівною без одягу. Але скажіть, як же це виходить, що Дю - Руа вінчається в церкві після своєї розлуки?

Норбер де - Варенн відповів:

— Він вінчається в церкві тому, що для церкви він зовсім не був одружений першого разу.

— Як це?

— Наш любий друг, з байдужості чи з економії, вирішив, одружуючись з Мадленою Форестье, що досить з нього самої лише мерії. Отож він обійшовся без церковного благословення, а це за законами нашої святої матері - церкви в просто звичайне співжиття. Через те він з'являється тепер до неї як нежонатий, і вона віддає йому всі свої пишноти, що дорого коштуватимуть старому Вальтеру.

Гомін натовпу, що зростав, лунав під куполом. Багато людей розмовляли майже вголос. У публіці

показували знаменитостей; вони позували, задоволені з того, що їх оглядають, і старанно додержувалися своїх призначених для натовпу манер, звикнувши виставляти себе отак на всіх святах, де вони були, на їхню думку, невідмінною прикрасою, мистецькою прикрасою.

Ріваль питав далі:

— Скажіть, любий мій, — ви ж так часто буваєте у патрона, — чи правда, що пані Вальтер і Дю-Руа ніколи не розмовляють між собою?

— Ніколи. Вона нізащо не хотіла віддати за нього дочку. Але він держав батька в своїх руках за допомогою якихось трупів, — трупів, похованих, як кажуть, у Марокко. Отож він загрозив старому жакливіми викриттями. Вальтер згадав приклад Ларош-Матьє і відразу ж поступився. Проте мати, вперта, як усі жінки, заприсяглась, що вона ніколи більше не скаже ні слова своєму зятеві. Вони справді кумедно виглядають, коли бувають вкупі. Вона скидається на статую, на статую помсти, а він дуже ніяковіє, хоч і добре тримається, бо уміє володіти собою.

Колеги підходили до них потиснути руки. Чути було уривки політичних розмов. І невиразний, немов шум далекого моря, гомін натовпу, що скупчився перед церквою, ввійшов у двері разом із сонцем, здіймався під купол, вкриваючи стриманіший гомін добірної публіки, що заповнила храм.

Раптом швейцар стукнув три рази об підлогу дrevком своєї алебарди. Всі присутні обернулись; чути було тільки довге шелестіння спідниць і грюкіт стільців. В ясному світлі порталу з'явилась дівчина під руку з батьком.

Вона все ще скидалась на іграшку, на чудову білу іграшку, уквічану флердоранжем.

Вона постояла хвилинку на порозі, а коли ступила перший крок у церкву, залунали потужні звуки органа, що оповіщав про вхід молоді своїм металічним голосом. Вона йшла, потупивши голову, але зовсім не збентежена, а тільки трохи схвильована, мила, чарівна, — мініатюрна наречена. Жінки посмі-

хались і шепотілись, дивлячись, як вона проходить. Чоловіки бурмотіли: „Чудова, чарівна!“ Пан Вальтер ступав з прибільшеною гідністю, трохи блідий, з окулярами на носі.

Позад них ішли чотири дружки, всі чотири в рожевому і всі гарненькі; вони становили почет цієї лялькової королеви. Шафери, влучно добрані і однотипні, виступали такою ходою, немов ними керував балетмейстер.

Пані Вальтер йшла за ними під руку з батьком другого свого зятя — з маркізом де-Латур-Івеленом, старим сімдесяти двох років. Вона не йшла, а тяглась, готова зомліти при кожному своєму русі вперед. Почувалось, що її ноги липнуть до плит, що вони відмовляються ступати, що її серце б'ється в грудях, немов звірятко, яке стрибає, прагнучи вирватись.

Вона схудла. Її біле волосся робило її обличчя ще більш блідим і запалим.

Вона дивилась перед себе, щоб нікого не бачити, щоб не думати ні про що, крім, може, своєї муки.

Далі з'явився Жорж Дю - Руа під руку з невідомою старою дамою. Він високо підносив голову, не відвертаючи вбік своїх твердих суворих очей спід трохи зморщених брів. Його вуса немов сердито здіймались на губі. Він здавався дуже гарним хлопцем. У нього були гордовиті манери, тонкий стан, стрункі ноги. Він гарно носив свій фрак, прикрашений, немов каплею крові, маленькою червоною стрічкою ордену Почесного легіону.

Далі йшли родичі: Роза під руку з сенатором Ріссоленом. Вона одружилась півтора місяця тому. Граф де-Латур-Івелен вів під руку віконтесу де-Персмюр.

Нарешті сунула чудна процесія товаришів та приятелів Дю - Руа, яких він представив своїй новій родині — людей, відомих у паризькому півсвіті, що відразу ж робляться близькими приятелями, а при нагоді й далекими родичами багатих вискочнів — декласованих джентльменів, зруйнованих, заплямованих, часом жонатих, що найгірше за все. Це були пан де-Бельвінь, маркіз де-Банжолен, граф і графи-

ня де - Равенель, герцог ді - Раморано, князь Кравалов, кавалер Вальреалі, далі — запрошені Вальтером принц де - Герш, герцог і герцогиня ді - Феррачіні, прекрасна маркіза де - Дюн. Кілька родичів пані Вальтер, що йшли посередині цього походу, додержувались провінціальної коректності.

А орган усе ще співав, сповнював величезну будівлю гучними й ритмічними звуками; ці звуки блискучих труб немов оповіщали небо про людську радість і людське горе. Великі входні двері зачинили, і раптом стало темно, немов сонце вигнали за двері.

Жорж уже стояв навколішки поряд своєї дружини проти освітленого алтаря. Новий єпископ Танжерський, з посохом у руці, з мітрою на голові, вийшов з ризниці, щоб з'єднати їх іменем передвічного.

Він поставив звичайні запитання, обміняв персні, промовив слова, що в'яжуть, немов ланцюги, і звернувся до молодого подружжя з християнською промовою. Він говорив про вірність, — говорив довго, в пишних висловах. Це був повний високий чоловік, один із тих гарних прелатів, що їм черево надає величного вигляду.

Звук ридання примусив декого обернутись. Плакала пані Вальтер, затуливши обличчя руками.

Їй довелось поступитись. Що їй було робити? Але з того дня, як вона вигнала з своєї кімнати дочку, що вернулась, відмовившись поцілувати її, з того дня, як вона тихенько сказала Дю - Руа, коли він церемонно вклонився, знову з'явившись перед нею: „Ви найпідліша істота, яку я знаю; ніколи не розмовляйте зо мною, бо я вам не відповідатиму“ — з того часу вона мучилась нестерпною і невтішною мукою. Вона ненавиділа Сюзанну гострою ненавистю, що складалася з безнадійної пристрасті і разючих ревнощів, — дивних ревнощів матері й коханки — потайних, лютих, болісних, немов роз'ятрена рана.

І от, тепер єпископ вінчає їх — її дочку та її коханця — в церкві, перед двома тисячами людей і перед нею. І вона нічого не може сказати. Вона

не може перешкодити цьому. Вона не може крикнути: „Алеж він мій, цей чоловік, це мій коханець! Цей шлюб, який ви благословляєте,— безчестя!“

Деякі жінки розчулено прошепотіли:

— Як вона хвилюється, бідна мати.

Єпископ декламував:

„Ви належите до щасливих на землі, до найбагатших і найшановніших. Ви, пане, що піднесли своїм хистом над іншими, що пишете, навчаєте, радите, що керуєте народом, ви маєте виконати прекрасне покликання, маєте подати іншим гарний приклад...“

Дю-Руа слухав його, п'яний від гордощів. Це казав йому — саме йому — прелат римської церкви. І він відчував за спиною цілий натовп, натовп відомих осіб, що прийшли заради нього. Йому здавалось, немов якась сила підштовхує і підносить його. Він ставав одним із володарів землі — він, син бідних селян із Кантеле.

Він раптом уявив їх в убогому шинку, на горбі над просторою руанською долиною, уявив, як вони, його батько й мати, частують тамтешніх селян. Він послав їм п'ять тисяч франків, коли одержав спадщину графа де-Водрека. Тепер він пошле їм п'ятдесят тисяч, і вони куплять собі невеличкий маєток. Вони будуть задоволені і щасливі.

Єпископ кінчив свою промову. Священик у золотій єпітрахилі пішов до алтаря. І орган знову почав співати славу молодому подружжю.

Він часом кидав протяжні звуки, голосні, величні, як хвилі, такі голосні й могутні, що, здавалось, вони прорвуть покрівлю, щоб розлитись по синьому небу. Ці вібруючі звуки сповнювали цілу церкву, приймали трепетом тіла і душі. Потім раптом вони вщухали, і в повітрі пробігали тонкі бистрі мелодії, торкаючись вуха, немов легкі подуви; це були невеличкі граціозні пісеньки — дрібні, рухливі, що линули як пташки; а потім раптом ця кокетлива музика знову ширилась, набирала страшеної сили і повноти, немов піщинка, розросталась на цілий світ.

Потім над схиленими головами забриніли людські голоси. Співали Ворі і Ландек, артисти Опер.

Ладан поширював тонкі пахощі, і на алтарі відбувалась божественна жертва; богочоловік сховався, на поклик свого священика, на землю, щоб освятити тріумф барона Жоржа Дю - Руа.

Любий друг, що стояв навколішки поруч Сюзани, схилив голову. В цю мить він почував себе майже віруючим, майже релігійним, сповненим вдячності до божества, що так сприяло йому, що ставилось до нього так прихильно. І, не знаючи точно, до кого саме він звертається, він дякував йому за свій успіх.

Коли служба скінчилась, він встав і, подавши руку дружині, пройшов до ризниці. Тоді рушила нескінченна процесія присутніх, що вітали його; Жорж, не тямлячись від радості, уявляв себе королем, якого вітає його народ. Він потискував комусь руки, бурмотів слова, що нічого не означали, відповідав на компліменти :

— Ви дуже ласкаві.

Раптом він помітив пані де - Марелль; і спогад про всі поцілунки, які він дав їй і дістав від неї, спогад про всі їхні пестоші, про її милі витівки, про звук її голосу, про смак її губ — пройняв його кров гострим бажанням знову володіти нею. Вона була гарна, елегантна з своїм хлоп'ячим виглядом та своїми жвавими очима. Жорж думав: „Яка це все ж таки чудова коханка!“ Вона підійшла, трохи боязко, трохи стурбовано, і простягла йому руку. Він узяв її й затримав у своїй руці. Тоді він відчув обережний поклик її жіночих пальців, той ніжний потиск, що прощає і обіймає знову. І сам він тиснув її, цю ручку, немов говорячи: „Я все ще кохаю тебе, я твій“.

Їх очі зустрілись — усмішливі, блискучі, повні кохання. Вона шепнула своїм лагідним голосом:

— До скорого побачення, пане.

Він весело відповів:

— До скорого побачення, пані.

І вона відійшла.

Підходили, підштовхуючи один одного, інші особи. Натовп плів перед ним потоком. Нарешті, він по-

рідшав. Останні присутні зникли. Жорж знову взяв Сюзанну під руку, щоб пройти назад до виходу з церкви. Церква була повна люду, бо кожен знову сів на своє місце, щоб побачити, як вони пройдуть укупі. Він ступав поволі спокійним кроком, високо піднісши голову, втупивши очі в осяяний сонцем про- світ дверей. Він відчував, як перебігає по його шкірі трепет, той холодний трепет, що дає безмежне щастя. Він не бачив нікого. Він думав тільки про себе.

Коли він підійшов до порогу, то побачив густий натовп, чорний галасливий натовп, що прийшов сюди заради нього — заради нього, Жоржа Дю - Руа. Цілий Париж з задрістю дивився на нього.

Потім, підвівши очі, він побачив там, за площею Згоди, палату депутатів. І йому здавалось, що він одним стрибком переступить від дверей церкви Маг- даліни до дверей Бурбонського палацу.

Він поволі йшов по приступках високих сходів між двома рядами глядачів. Але він зовсім не бачив їх; його думка линула тепер назад і перед його засліпленими ясним сонцем очима плив образ пані де - Марелль, яка поправляла перед дзеркалом свої кучерики на висках, що завжди були розкошлані після ліжка.

СПАДЩИНА

I

Хоч десяти годин ще не було, службовці линули цілим потоком крізь великі двері морського міністерства, поспішаючи з усіх кінців Парижа, бо наближався день нового року — час пильності і підвищень. Шум квапливих кроків сповняв велику будівлю, покручену, як лабіринт, і перетяту плутаними коридорами з безліччю дверей до різних відділів.

Кожний входив до своєї кімнати, стискав руку колеги, що прийшов раніше, скидав піджак, надягав старий робочий костюм і сідав до свого стола, де його уже дожидалась купа паперів. Потім ішли по новини до сусідніх відділів. Насамперед дізнавались, чи прийшов уже начальник, чи в доброму він настрої, чи велика на сьогодні кореспонденція.

Реєстратор загальної матеріальної частини, пан Сезар Кашлен, колишній унтер-офіцер морської піхоти, що з часом став старшим службовцем, реєстрував у великій книзі папери, тількищо принесені кур'єром відділу. Проти нього експедитор, старий Савон, отупілий дідок, відомий по всьому міністерству, як нещасливий у подружньому житті, повільно й ретельно переписував телеграму начальника, скопивши очі та схилившись набік, в напруженій позі педантичного переписувача.

Пан Кашлен, товстий чоловік з сивим і коротким волоссям, яке щіткою стирчало на голові, розмовляв, одночасно виконуючи свою щоденну працю: „Тридцять дві телеграми з Тулона! Цей порт присилає

нам стільки ж, скільки чотири інші разом". Потім він, як і щоранку, звернувся до Савона з звичайним запитанням:

— Ну, старий Савон, як здоров'я вашої дружини? Старий, не припиняючи роботи, відповів:

— Ви добре знаєте, пане Кашлен, що це тяжка для мене тема.

Реєстратор засміявся, як він сміявся щодня, чуючи ту ж саму фразу.

Відчинились двері, і ввійшов пан Маз. Це був гарний брюнет, одягнений з перебільшеною елегантністю, який вважав, що потрапив у надто низьке оточення: він думав, що його зовнішність та манери були вищі за це становище. Він носив товсті персні, товстий годинниковий ланцюжок, монокль — ради шику, бо скидав його під час роботи — і часто рухав кистями рук, щоб виставити на показ манжети, прикрашені великими блискучими запонками.

Він спитав ще з порога:

— Багато сьогодні роботи?

Пан Кашлен відповів:

— Як завжди, найбільше з Тулона. Видно, що наближається новий рік; вони там стараються.

Але тут з'явився другий службовець, жартун і дотепник, пан Пітоле, і спитав, сміючись:

— А ми хіба не стараємось?

Потім, витягнувши годинник, заявив:

— Через сім хвилин десята, а всі на місцях. Здорово! Як це по-вашому називається? Іду в заклад, що шановний пан Лесабль з'явився о дев'ятій одночасно з нашим славетним начальником.

Реєстратор перестав писати, сунув перо за вухо і сперся на конторку:

— О, якщо цей не вислужиться, то вже не тому, що йому бракує старання.

А пан Пітоле, сідаючи на ріжку стола та похитуючи ногою, відповів:

— Алеж він вислужиться, татку Кашлен, вислужиться, будьте певні. Іду в заклад на двадцять франків проти одного су, що він буде начальником не далі як через десять років.

Пан Маз, що крутив цигарку, гріючись коло вогню, промовив:

— Пхе! Щодо мене, то я волів би все життя залишатись з двома тисячами чотириста франків, ніж отак із шкіри лізти, як він.

Пітоле повернувся на закаблуках і зауважив глузлигим тоном:

— Проте, це не перешкодило вам, любий мій, сьогодні, 20 грудня, прийти сюди ще до десятої години.

Але той знизав плечима з байдужим виглядом:

— Чорт забери! Я теж не хочу, щоб усі перестрибували через мене. Якщо ви з'являєтесь сюди дивитись, як сходить сонце, я роблю те ж саме, хоч і дуже жалкую, що ви такі ретельні. Але звідси ще далеко до того, щоб називати начальника „любий шеф“, як це робить Лесабль, і йти з служби о пів на сьому, та ще брати роботу додому. Зрештою, я світська людина і маю інші обов'язки, що відбирають у мене час...

Пан Кашлен кинув реєструвати й сидів замислений, спрямувавши погляд кудись у далечінь. Нарешті він спитав:

— То, на вашу думку, він дістане підвищення цього року?

Пітоле скрикнув:

— Ну, я думаю, що дістане, і не одно, а з десять. Не дарма ж він такий меткий.

І почалась розмова навколо звичайного питання про підвищення та нагороди, питання, яке з місяць уже бентежило цей великий вулик бюрократів від нижнього поверху до самого даху.

Зважували шанси, висловлювали здогади про цифри наградних, обмірковували ранги, задалегідь обурювалися з передбачуваної несправедливості. Знову й знову починали суперечки, що тривали вже напередодні й незмінно мали повторитись завтра з тими ж доводами, з тими ж аргументами, з тими ж самими словами.

Увійшов ще один службовець, маленький, блідий, хворобливого вигляду — пан Буассель, що жив наче

в якомусь романі Александра Дюма - батька. Все було для нього надзвичайною пригодою, і він щоранку розповідав Пітоле, своєму товаришеві, про дивні зустрічі напередодні ввечері, про уявлювані драми в будинку, де він жив, про крики, що лунали на вулиці й примушували його відчиняти вікно о третій годині двадцять хвилин ночі. Щодня він розбороняв людей у бійці, спиняв коней, рятував жінок у небезпеці; і хоч фізично він був зовсім кволий, а проте без кінця розповідав протяглим і переконаним тоном про подвиги, здійснені завдяки силі його рук.

Зрозумівши, що мова йде про Лесабля, він заявив:

— Через кілька днів я скажу всю правду цьому сопливцеві; а якщо він будьколи випередить мене, я так його струсону, що відіб'ю охоту повторювати це.

Маз, що й далі курив, глузливо посміхнувся:

— Ви добре зробили б,— сказав він,— якби почали сьогодні ж, бо я знаю з певних джерел, що вас усунуть цього року, щоб звільнити місце для Лесабля.

Буассель підняв руку:

— Присягаюсь вам, що коли...

Двері знову відчинились, і швидко, з заклопотаним виглядом, ввійшов молодий чоловік, невеличкий на зріст, з бакенбардами, як у морського офіцера або адвоката, в дуже високому стоячому комірці; він так швидко сипав словами, немов йому ніколи не вистачало часу висловити все те, що він мав сказати. Він потиснув усім руки з виглядом людини, що не має часу на байдики, і підійшов до реєстратора:

— Мій любий Кашлен, дайте мені, будь ласка, справу Шаплу, Тулон, А.Т.В., 1875.

Службовець підвівся, дістав папку над своєю головою, взяв звідти пачку документів у синій обкладинці й подав її.

— Ось, пане Лесабль; вам відомо, що начальник взяв учора з цієї справи три телеграми?

— Так. Вони у мене, дякую.

І молодий чоловік покvapливо вийшов.

Тільки но він зник, Маз заявив:

— Ого! Який шик! Можна подумати, що він уже начальник.

А Пітоле відказав:

— Майте терпець! Він буде начальником раніше за нас усіх.

Кашлен не писав більше. Здавалось, що якась настирлива думка не дає йому спокою. Він іще раз промовив:

— У нього чудове майбутнє, у цього хлопця!

Маз пробурмотів зневажливим тоном:

— Для тих, хто сподівається зробити кар'єру в міністерстві — так. Для інших — цього мало...

Пітоле перебив його:

— Ви, може, маєте намір стати послом?

Той зробив нетерплячий жест:

— Мова не про мене. Мені начхати! В кожному разі становище начальника канцелярії ніколи не матиме ваги у світі.

Савон, експедитор, переписував далі. Але з якогось часу він раз-у-раз умочав своє перо в чорнильницю і потім уперто витирав його об мокру губку в чашечці; проте йому не вдавалось написати жодної букви. Чорна рідина стікала з металевого кінчика й падала великими кляксами на папір. Бідолаха, розгубившись, розпачливо дивився на свою писанину, яку — що нерідко бувало останнім часом — доводилось починати знову, і сказав тихим і сумним голосом:

— От, знову фальсифіковане чорнило!..

Страшений вибух реготу залунав у кімнаті. Кашлен струшував стіл своїм животом; Маз згинався вдвоє, ніби збирався порачкувати в камін; Пітоле тупав ногами, кашляв, трусив правою рукою, начебто вона була мокра; і навіть Буассель задихався від сміху, хоч звичайно він сприймав речі скорше трагічно, ніж комічно.

Савон, витерши нарешті перо полою свого сюртука, зауважив:

— Нема чого сміятись. Я примушений два або три рази перероблювати всю свою роботу.

Він витягнув із свого бювара новий аркуш паперу, приладнав транспорант і знову почав заголовок: „Пане міністр і дорогий колега...“ Чорнило тепер держалось на пері, перо чітко писало букви. І старий знову схилився, переписуючи далі.

Інші службовці невгамовно сміялись. Вони задихались. Справа в тому, що вже мало не шість місяців повторювали однаковий жарт з цим бідолахою, який нічого не помічав. Він полягав у тому, що на мокру губку для витирання пер наливали кілька крапель олії. Стальне перо, намазане жирною рідиною, не держало чорнила, і експедитор цілими годинами дивувався і впадав у розпач, переводив цілі коробки пер і пляшки чорнила і заявляв, нарешті, що постачання канцелярії вже нікуди не годиться.

Глузування стало настирливим і нестерпним. До тютюну старого домішували мисливського пороку, в графін з водою, склянку якої він час од часу випивав, наливали якихось ліків; переконали його, що з часів Комуни більшість речей широкого вжитку фальсифікується соціалістами, щоб скомпромітувати уряд і викликати революцію.

В наслідок цього він став страшенно ненавидіти анархістів, які, здавалось йому, скрізь сидять у засідці, скрізь поховались; він відчував таємничий страх перед туманним і грізним невідомим.

Раптом у коридорі пролунав різкий дзвінок. Його добре знали, цей шалений дзвінок начальника, пана Торшбефа; і кожен кинувся до дверей, щоб повернутися на своє місце. Кашлен знову почав реєструвати, але незабаром знову поклав перо, взявся руками за голову й замислився.

Він обмірковував одну думку, що з якогось часу не давала йому спокою. Колишній унтер-офіцер морської піхоти, звільнений після трьох ран, одержаних — одна в Сенегалі, а дві в Кохінхіні, і прийнятий у міністерство з особливої милості, він зазнав протягом своєї довгої кар'єри нікчемного підлеглого службовця чимало лиха, прикростей та непрємностей; а тому авторитет, офіціальний авторитет, він уважав за найкращу річ на світі. Начальник

канцелярії здавався йому винятковою істотою, що живе у вищій сфері; а службовці, про яких говорили: „Оце молодець, він швидко зробить кар'єру“, здавались йому людьми якоїсь вищої раси, з іншого тіста, ніж він сам.

Тому він відчував до свого колеги Лесабля найглибшу пошану, що межувала з побожністю, і плекав таємне бажання, вперте бажання одружити його з своєю дочкою.

Колись вона буде багата, дуже багата. Про це знали в усьому міністерстві; бо сестра його, мадмуазель Кашлен, мала мільйон, чистий певний мільйон готівкою, придбаний коханням, як говорили, але очищений побожністю, хоч і дещо спізнілою.

Стара панна, колись галантна особа, відійшла від такого життя з п'ятьмастами тисяч франків, які вона більше ніж подвоїла протягом вісімнадцяти років, завдяки жорстокій економії і дуже скромним звичкам. Вона здавна жила у свого брата, що залишився вдовцем з малою дівчинкою — Коралі; проте вона брала участь у витратах по господарству лише в дуже незначній мірі, зберігаючи та призбируючи золото й невпинно повторюючи Кашленові:

— Дарма, адже це для твоєї дочки, тільки видавай її швидше заміж, бо я хочу побачити своїх племінників. Вона дасть мені цю радість — поцілувати дитину нашої крові.

Це знали в установі, і претендентів не бракувало. Була чутка, що сам Маз, красунь Маз, лев канцелярії, з виразними намірами крутився навколо Кашлена. Але колишній сержант, пройда, що побував і на коні і під конем, волів людину з майбутнім, що стане начальником, пошана до якої відіб'ється й на ньому, Сезарі, старому унтері. Лесабль чудово відповідав цим вимогам, і він давно добирав спосіб затигти його до себе.

Раптом Кашлен випростався, потираючи руки. Він додумався.

Він добре знав дошкульну сторону кожного. Лесабля можна було взяти тільки гонором, професійним гонором. Він піде до нього попросити протек-

ції, як ідуть до сенатора або до депутата, як ідуть до якоїнебудь високої особи.

Не мавши підвищення протягом п'яти років, Кашлен був певний, що матиме його цього року. Отже він удасть, що завдячує цим Лесаблеві й запросить його обідати.

Склавши цей проект, він відразу взявся за його здійснення. Він вийняв із шафи свій вихідний піджак, скинув старий і, взявши всі ті зареєстровані папери, які стосувались до роботи його колеги, попрямував до кабінету, що його Лесабль з особливої милості займав сам на відзнаку ретельності і виконуваних ним важливих обов'язків.

Молодий чоловік писав за великим столом, серед розгорнутих папок та розкинутих паперів, пронумерованих червоним або синім чорнилом.

Побачивши реєстратора, що входив, він спитав його фамільярним тоном, в якому було чути пошану:

— Ну що, любий мій, багато справ ви мені несе́те?

— Так, чимало. А крім того, я хотів поговорити з вами.

— Сідайте, друже мій, я вас слухаю.

Кашлен сів, кашлянув, прибрав зніяковілого вигляду й промовив непевним голосом:

— От що мене привело, пане Лесабль. Я не йтиму манівцями. Я буду одвертий, як старий солдат. Я прийшов попросити у вас однієї послуги.

— Якої?

— Скажу у двох словах. Мені неодмінно треба мати підвищення в цьому році. Я нікого не маю, у кого я міг би знайти протекцію, і я подумав про вас.

Лесабль злегка почервонів, здивований, задоволений і сповнений гордовитої зніяковілості. Проте він відповів:

— Алеж я нічого тут не важу, друже мій. Я важу далеко менше за вас, бо ви маєте бути старшим службовцем. Я нічого не можу зробити. Повірте, що...

Кашлен перебив його з різкістю, повною пошани:

— Те-те-те. Ви користуєтесь довірою начальника, і якщо ви закинете за мене йому слівце, діло

вийде. Подумайте, я зможу вийти у відставку через вісімнадцять місяців, і я тоді матиму на п'ятсот франків менше, якщо нічого не дістану першого січня. Я добре знаю, що кажуть: „Кашлен не знає лиха, його сестра має мільйон“. Це таки правда, що моя сестра має мільйон, але цей мільйон множитья, а вона нічого з тих грошей мені не дає. Це для моєї дочки — знову таки правда, але ж моя дочка і я — це різні речі. Яка мені користь з того, що моя дочка і зять їздитимуть у кареті, а мені нічого буде їсти? Ви розумієте ситуацію, чи не так?

Лесабль кивнув головою.

— Це правильно, цілком правильно, те, що ви кажете. Ваш зять може бути не зовсім бездоганним щодо вас. Та зрештою, завжди приємно бути нічим не зобов'язаним будькому. Отже я обіцяю вам зробити все можливе, я поговорю з начальником, розповім йому все, наполягатиму, якщо буде потреба. Розраховуйте на мене!

Кашлен підвівся, взяв обидві руки свого колеги, стиснув їх, струснув на військовий манір, пробурмотів:

— Дякую, дякую, будьте певні, якщо мені колинебудь трапиться нагода... Якщо я зможу колинебудь...

Він замовк, не знаючи, як закінчити свою фразу, і пішов геть ритмічним кроком колишнього солдата, що так і лунав по коридору.

Але він почув здалека роздратований дзвінок, і побіг, бо впізнав тембр дзвінка. Це начальник, пан Торшбеф, кликав свого реєстратора.

Через тиждень Кашлен знайшов якось уранці на своєму столі запечатаний лист такого змісту:

„Любий колего, я щасливий повідомити вас, що міністр, на пропозицію нашого директора та нашого начальника, підписав учора ваше призначення старшим службовцем. Завтра ви дістанете офіційне повідомлення. До того часу ви нічого не знаєте, правда?”

Щиро ваш Лесабль“.

Сезар негайно побіг до кабінету свого молодого колеги, дякував йому, перепрошував, запевняв у своїй відданості, розсипався в подяках.

І справді, другого дня дізнались, що Лесабль і Кашлен обидва дістали підвищення. Інші службовці чекатимуть кращого року, а тимчасом дістануть у компенсацію грошову нагороду від ста п'ятидесяти до трьохсот франків.

Буассель заявив, що він підстереже Лесабля найближчими днями, опівночі, на розі його вулиці, і полатає йому боки так, що він залишиться на місці. Інші нічого не казали.

Наступного понеділка Кашлен, тільки що прийшов, відразу попрямував до кабінету свого протектора. Урочисто ввійшов і промовив церемонним тоном:

— Я сподіваюсь, що ви вшануєте мене своєю присутністю у нас на обіді з нагоди водохрещтя. Ви самі призначите день.

Молодий чоловік, трохи здивований, підвів голову й вступив свої очі в очі свого колеги; потім, не відвертаючи погляду, немов бажаючи добре зрозуміти думку другого, він відповів:

— Але, любий мій, річ у тому, що... найближчим часом усі мої вечори заняті.

Кашлен наполягав добродушним тоном:

— Ну, послухайте, не засмучуйте нас своїм відмовленням після тієї послуги, яку ви нам зробили. Моя родина і я дуже просимо вас.

Лесабль вагався, розгублений. Він зрозумів, але не знав, що відповісти, не мавши часу обміркувати це питання. Нарешті він подумав:

„Зрештою, це мене ні до чого не зобов'язує, якщо я піду на цей обід“, — і він погодився з задоволенням виглядом, вибравши наступну суботу. Він додав, посміхаючись:

— Щоб не треба було вставати надто рано другого дня.

II

Кашлен жив угорі вулиці Рошешуар, на п'ятому поверсі, у невеличкій квартирі з балконом, звідки

було видно весь Париж. У нього було чотири кімнати, одна для сестри, одна для дочки, одна для нього; їдальня була одночасно й вітальнею.

Цілий тиждень він хвилювався, готуючись до цього обіду. Довго обмірковували меню, щоб обід був разом і по-буржуазному солідний, і вишуканий. Спинились на такому меню: консоме на жовтках, закуска, креветки й ковбаса, омар, гарне курча, консерви із зеленого горошку, паштет з гусячої печінки, салат, морожене і десерт.

Паштет був куплений у сусіднього ковбасника, з проханням, щоб він був найвищого сорту. Він коштував три з половиною франки. По вино Кашлен звернувся до виноторговця на розі вулиці, що постачав йому на літри червоне питво, яким він звичайно задовольняв спрагу. Він не хотів звертатись до великого магазину з таких міркувань: „Дрібним крамарям рідко трапляється нагода продати свої вина вищого сорту. Отже вони довго зберігаються в їх льохах, і тому бувають чудові“.

У суботу він повернувся додому раніше, щоб упевнитись, що все готове. Служниця, що відчинила йому двері, була червоніша за помідор, бо вона боялась запізнитись, і плита, запалена ще з дванадцятої години, пекла їй обличчя цілісінький день; крім того, її збуджувало хвилювання.

Він увійшов до їдальні, щоб перевірити все. Посередині маленької кімнати круглий стіл вирізнявся білою плямою під яскравим світлом лампи з зеленим абажуром.

Поряд чотирьох тарілок, що були прикриті серветками, складеними мадмуазель Кашлен, тівкою, на взірець єпископської мітри, лежали мельхіорові ложки, ножі й виделки, а перед ними стояло по дві чарки, велика й мала. Сезар знайшов, що це не справляє достатнього враження, і гукнув:

— Шарлотта!

Відчинились ліві двері і з'явилась приземкувата старенька. Вона була старша за свого брата на десять років і мала вузьке обличчя, обрамоване сивим волоссям у кучерях, зроблених за допомогою

папільйоток; її тонкий голос здавався надто слабким для її маленького згорбленого тіла; ходила вона, злегка тягнучи ноги, з сонними рухами.

В часи її молодості про неї казали:

— Яка чарівна особа!

Тепер це була худорлява бабуся, дуже охайна в наслідок давньої звички, свавільна, вперта, обмежена, дріб'язкова й дратівлива. Зробившись дуже побожною, вона, здавалось, цілком вабула пригоди минулих днів.

Вона спитала:

— Чого тобі треба?

Він відповів:

— На мою думку, дві чарки не справляють великого враження. Якби подати шампанське... Це не коштуватиме більше трьох-чотирьох франків, але тоді можна буде поставити бокали. Від цього зовсім зміниться вигляд їдальні.

Мадмуазель Шарлотта відповіла:

— Я не бачу потреби в цій витраті. А втім, ти сам платиш, це мене не обходить.

Він вагався, намагаючись сам себе переконати:

— Запевняю тебе, що так буде краще. І крім того, це зробить жвавішим вечір „хрещенського пирога“¹.

Таке міркування переконало його. Він узяв капелюх, зійшов сходами й повернувся через п'ять хвилин з пляшкою, на якій була наліплена широка біла етикетка, прикрашена величезним гербом і написом: „Шампанське, іскристе, міцне, з льохів графа де-Шатель-Реново“.

— Воно коштує мені всього три франки, а здається, що воно чудове,— заявив Кашлен.

Він сам узяв бокали з буфета й поставив їх перед приборами.

Відчинились праві двері. Ввійшла його дочка. Це була висока, огрядна, рожева, гарна дівчина міцної породи, з каштановим волоссям і блакитними очима. Просте плаття обмальовувало її повний і гнучкий

¹ Давній звичай у французької буржуазії. Прим. перекл.

стан, в її гучному, майже чоловічому голосі бри-ніли низькі ноти, від яких вібрують нерви. Вона скрикнула, по-дитячому плескаючи руками:

— Боже! Шампанське! Яке щастя!

Батько сказав їй:

— Головне — будь чемною з цим паном, що зробив мені багато послуг.

Вона засміялась дзвінким сміхом, що означав: „Я знаю“.

У передпокої залунав дзвінок, одчинились і зачинились двері. З'явився Лесабль. На ньому був чорний фрак, білий галстук і білі рукавички. Він справив ефект. Кашлен кинувся до нього, сконфужений і захоплений:

— Алеж, любий мій, у нас усе тільки свої; ви ж бачите, я в піджаку.

Молодий чоловік відповів:

— Я знаю, ви мені казали; але я маю звичку не виходити ввечері інакше, як у фракку.

Він уклонявся, тримаючи шапокляк під пахвою, з квіткою в бутоньєрці. Сезар відрекомендував йому:

— Моя сестра, мадмуазель Шарлотта, моя дочка Коралі, яку ми просто зємо Кора.

Усі вклонились. Кашлен вів далі:

— У нас немає вітальні. Це трохи незручно, але звикаєш до цього.

Лесабль відказав:

— Проте, чудово.

Потім у нього забрали його капелюх, який він хотів був залишити при собі; він почав відразу стягати свої рукавички.

Усі сіли; на нього дивилися здалека, через весь стіл; всі мовчали. Кашлен спитав:

— Довго ще залишався начальник? Я пішов рано, щоб допомогти дамам.

Лесабль відповів невимушеним тоном:

— Ні. Ми вийшли з ним разом, бо мали поговорити про розплату за брестський брезент. Це дуже складна справа, яка завдасть нам чимало клопоту.

Кашлен уважав за потрібне пояснити сестрі, в чому річ, і повернувся до неї:

— Усі складні питання відділу розв'язує пан Лесабль. Він, так би мовити, двійник начальника.

Стара панна чемно вклонилась, заявивши:

— О, я знаю, що пан — дуже здатна людина.

Ввійшла служниця, штовхнувши двері коліном і держачи перед собою обома руками велику супницю. Тоді господар скрикнув:

— Ну, до столу! Сідайте отут, пане Лесабль, між моєю сестрою і дочкою. Сподіваюсь, ви не боїтесь дам.

І обід почався.

Лесабль був люб'язний, з трохи самозадоволенням, мало не поблажливим виглядом; він скося позирав на молоду дівчину, дивуючись з її свіжості, з її доброго апетитного здоров'я. Мадмуазель Шарлотта, знаючи наміри свого брата, була уважною і підтримувала банальну розмову, що торкалась всяких загальників. Кашлен, сяючи, голосно розмовляв, жартував, наливав вино, куплене за годину перед тим у крамаря на розі вулиці.

— Склянку цього бургундського, пане Лесабль. Не скажу вам, щоб воно було надзвичайне, алеж воно добре, натуральне, і чути марку, щодо цього, я відповідаю. Ми дістали його через друзів, що звідти родом.

Молода дівчина нічого не говорила, злегка червоніла, була трохи боязка, ніяковіла від сусідства з цим чоловіком, про думки якого вона догадувалась.

Коли подали омара, Сезар заявив:

— Ось особа, з якою я охоче познайомлюсь.

Лесабль розповів, усміхаючись, як один письменник назвав омара „кардиналом морей“, не знаючи, що ця тварина, поки її не зварять, буває чорною. Кашлен зареготав на все горло, повторюючи:

— Ха! Ха! Ха! Як кумедно!

Але мадмуазель Шарлотта страшенно розсердилась:

— Не розумію, як це можна було пов'язати. Зовсім недоречно з боку того пана. Я розумію всякі жарти, всякі, але протестую, щоб у моїй присутності брали на глум духовенство.

Молодий чоловік, що хотів уподобатись старій панні, скористався з нагоди, щоб висловити своє католицьке кредо. Він згадав про людей поганого смаку, які легковажно ставляться до великих істин. І на закінчення він сказав:

— Щодо мене, то я поважаю й шаную релігію моїх батьків, я був вихований у ній, у ній і залишусь до самої смерті.

Кашлен не сміявся більше. Він качав кульки з хліба і бурмотів:

— Правильно, правильно.

Потім він змінив тему розмови, що була йому нудна, і з нахилом, природним для всіх тих, хто виконує щодня однакову працю, спитав:

— А що красунь Маз дуже шаленів, що не дістав підвищення, га?

Лесабль посміхнувся:

— Що ж поробиш? Кожному по заслuzі!

Почалась розмова про міністерство, цікава для всіх, бо обидві жінки знали службовців майже так само добре, як і Кашлен, через те, що їм доводилось чути про них щовечора. Мадмуазель Шарлотта дуже цікавилась Буасселем, завдяки пригодам, які він розповідав, та його романтичній фантазії; а мадмуазель Кора потай цікавилась красунем Мазом.

Зрештою, вони їх ніколи не бачили.

Лесабль говорив про них тоном переваги, як це зробив би міністр, оцінюючи свій персонал. Його слухали.

— У Маза є певні позитивні риси, проте, коли хочеш чогось домогтись, треба працювати більше, ніж він працює. Він любить світ, розваги. Все це бентежить. Він ніколи не піде далеко з власної вини. Завдяки своїм знайомствам, він, може, стане коли-небудь помічником начальника, але не більше. Щодо Пітоле, той добре пише, це треба визнати, у нього є елегантність форми, якої не можна заперечувати, а проте він неглибока людина. Все в нього поверхове. Це хлопець, якого не можна було б поставити на чолі важливої установи; але він міг би

бути використаний розумним начальником, якому б він підготовляв роботу.

Мадмуазель Шарлотта спитала :

— А пан Буассель ?

Лесабль знизав плечима :

— Нікчема, нікчема. Він нічого не бачить у справжніх масштабах. Вигадує до смерті незграбні історії. Зовсім некорисна людина для нас.

Кашлен засміявся і заявив :

— Найкращий з усіх — це Савон.

І всі засміялись.

Потім заговорили про театри та про п'єси сезону. Лесабль так само авторитетно міркував і про драматичну літературу, чітко класифікуючи авторів, визначаючи сильні й слабкі сторони кожного з звичайною впевненістю людей, що відчувають себе непогрішними й всезнаючими.

Скінчили їсти печене. Сезар узявся відкривати горщечок паштету з тими делікатними пересторогами, які дозволяли судити про те, що було в горщечку. Він сказав :

— Не знаю, чи добре цей вдався. Але звичайно вони чудові. Ми дістаємо їх від кузена, що живе в Страсбурзі.

І всі почали їсти з шанобливою повільністю паштет, що був у жовтому глиняному горщечку.

З мороженим сталася справжня катастрофа. Це був якийсь соус, юшка, світла рідина, що плавала в компотниці. Служниця попросила хлопця з кондитерської, що прийшов іще о сьомій годині, самому вийняти морожене з форми, побоюючись, що вона не зуміє цього зробити.

В розпачі, Кашлен хотів відіслати морожене назад, але потім заспокоївся, згадавши про хрещенський пиріг, який він порізав з таємничим виглядом, ніби в ньому був захований першорядний секрет. Усі втупили погляд в це символічне печиво; його передавали з порадою заплющити очі, беручи шматок.

Кому дістанеться біб. На губах у всіх блукала дурнувата посмішка. Лесабль скрикнув здивовано :

„ах!“ — і показав, держачи між великим і вказівним пальцем, велику білу квасолину, ще вкриту тістом. А Кашлен заплескав і скрикнув :

— Виберіть королеву! Виберіть королеву!

Коротке вагання охопило короля. Чи не буде політичніше обрати мадмуазель Шарлотту? Він підлестить їй, притягне на свій бік, прихилить до себе. Потім він подумав, що, власне кажучи, його запросили ради мадмуазель Кори, і його вважатимуть за дурня, якщо він обере тітку. Отже він повернувся до своєї молодой сусідки й подав їй королівський біб.

— Мадмуазель, дозвольте мені презентувати його вам.

І вони вперше поглянули прямо один на одного. Вона сказала :

— Дякую, пане,— і взяла ознаку величності.

Він думав: „Вона справді гарна, ця дівчина. У неї чудові очі. Козир-дівка, чорт забери!“

Раптом почувся вибух, і обидві жінки аж підскочили. Кашлен відкоркував шампанське, яке буйно било з пляшки й бігло на скатертину. Потім наповнили бокали шумом, і господар заявив:

— Доброї якості, це зразу видно!

А що Лесабль саме збирався випити, щоб не дати перелитись через вінця, Сезар скрикнув:

— Король п'є! Король п'є! Король п'є!

І мадмуазель Шарлотта, розвеселившись, завищала своїм пронизливим голосом:

— Король п'є! Король п'є!

Лесабль упевнено спорожнив свій бокал і поставив його на стіл: „Ви бачите, що мені не бракує апломбу!“ Потім повернувся до мадмуазель Кори:

— Ваша черга, мадмуазель!

Вона хотіла випити; але коли всі закричали: „Королева п'є! Королева п'є!“ — вона почервоніла, засміялась і поставила бокал перед собою.

Кінець обіду був дуже веселий; король виявляв запобігливість і галантність щодо королеви. Після лікерів Кашлен заявив:

— Тут тепер приберуть, щоб звільнити нам місце.

Якщо немає дощу, ми можемо вийти на хвилинку на балкон.

Він неодмінно хотів показати краєвид, хоч на дворі була ніч.

Відкрили засклені двері. Війнуло вогкістю. На дворі було тепло, як у квітні, і всі переступили поріг, що відокремлював їдальню від великого балкона. Не видно було нічого, крім невиразного світла, що стояло над великим містом, як ті вогняні корони, що їх роблять над головою святих. Де-не-де світло здавалось яскравішим, і Кашлен почав пояснювати:

— Дивіться, он там, то Еден отак виблискує. А ось лінія бульварів. Га! Як їх добре видно. Удень краєвид звідси чудовий. Скільки б не подорожували, кращого не побачите.

Лесабль сперся на залізну балюстраду поруч з Корою, що дивилась у порожнечу, мовчазна, неуважна, раптом охоплена меланхолійною млостю, що часом притуплює душу. Мадмуазель Шарлотта повернулась до їдальні, побоюючись вогкості. Кашлен розмовляв далі, простягнувши руку, показуючи в напрямі, де був Дім інвалідів, Трокадеро, тріумфальна арка на площі Етуаль.

Лесабль спитав напівголосно :

— А ви, мадмуазель Кора, любите дивитись на Париж зверху?

Вона злегка здригнулась, наче він її збудив, і відповіла:

— Я?.. Так, особливо ввечері; я думаю про все те, що відбувається там, перед нами. Скільки щасливих і нещасних людей по всіх цих будинках! Якби можна було все побачити, чого б то тільки не можна було навчитись!

Він наблизився до неї так, що їхні лікті і плечі торкнулись.

— У місячному сяйві це, мабуть, феєрично?

Вона пробурмотіла:

— Ще б пак, наче гравюра Гюстава Доре. Як це було б приємно — мати змогу прогулятись по всіх цих дахах.

Тоді він почав розпитувати про її смаки, її мрії, її розваги. І вона відповідала без ніяковості, як дівчина розсудлива, розважна, мрійна саме в міру. На його думку, вона була повна здорового розуму, і він уявляв собі, як справді було б приємно охопити рукою цей повний і тугий стан і без кінця, без краю цілувати коло вуха, цю свіжу щоку, освітлену відблиском лампи, цілувати уривчастими повільними поцілунками, як п'ють маленькими ковтками дуже добру горілку. Він відчував, що його приваблює, хвилює близькість жінки, жадова стиглого й незайманого тіла, делікатна спокусливість молоді дівчини. Йому здавалось, що він міг би залишитись тут цілі години, ночі, тижні, назавжди, спершись коло неї, відчуваючи її коло себе, проїнятий очаруванням цього дотику. І щось подібне до поетичного почуття збуджувало його серце перед цим великим Парижем, що простягся перед ним, осяяний, і жив своїм нічним життям, життям розваг і розпусти. Йому здавалось, що він підноситься над величезним містом, ширяє над ним; і він відчував, що це було б чарівно — щовечора спиратися на цьому балконі поруч з жінкою і, зовсім близько до зірок, кохатись, цілуватися в губи, обійматись над широким містом, над усіма коханнями, що ховаються в ньому, над усіма вульгарними розвагами, над усіма банальними бажаннями.

Бувають вечори, коли навіть найменш екзальтовані душі починають мріяти, начебто в них вирости крила. Може, він був трохи напідпитку...

Кашлен, що саме пішов по свою люльку, повернувся, розпалюючи її:

— Я знаю, — сказав він, — що ви не курите, отож я не пропоную вам цигарки. А немає нічого кращого, ніж покурити отут. Якби я повинен був жити внизу, то не міг би там жити. Ми могли б перебраться на інше приміщення, бо цей будинок належить моїй сестрі, так само, як і обидва сусідні, з лівого та з правого боку. Вона має з цього гарненький прибуток. Свого часу ці будинки їй коштували недорого.

І повернувшись до їдальні, він крикнув :

— Скільки ти заплатила за ці ділянки, Шарлотта ?

Тоді залунав різкий голос старої панни. Лесабль чув тільки уривки фраз : „... року 1863... тридцять п'ять тисяч франків... збудовано пізніше... всі три будинки... банкір... перепродано, принаймні, за п'ятсот тисяч франків“.

Вона розповідала про своє багатство з готовістю солдата, що розказує про свої кампанії. Вона перелічувала покупки, пропозиції, які їй робили пізніше, зростання вартості тощо.

Лесабль, остаточно зацікавлений, повернувся і вже спиною спирався на балюстраду балкона. Але через те, що він усе ще ловив тільки уривки її фраз, то раптом покинув свою молоду сусідку й вернувся до кімнати, щоб почути все; сівши поруч з мадмуазель Шарлоттою, він довго розмовляв з нею про можливе збільшення квартирної плати та про те, скільки прибутку можуть давати гроші, якщо добре вмістити їх у процентні папери або нерухоме майно.

Він пішов близько півночі, обіцяючи бувати й надалі.

Через місяць в усьому міністерстві тільки й було мови, що про одруження Жака - Леопольда Лесабля з мадмуазель Селест - Коралі Кашлен.

III

Молоді оселились на одній площадці з Кашленом і мадмуазель Шарлоттою, у квартирі, подібній до їхньої, звідки виселили жильця.

А втім, дещо турбувало Лесабля. Тітка не схотіла затвердити за Корою спадщину ніяким остаточним актом. Вона, проте, погодилась записатись „перед богом“, що її заповіт написаний і переходить у пана Бельомма, нотаріуса. Крім того, вона обіцяла, що все її майно дістанеться її племінниці, але при одній умові. Коли наполягали, щоб вона сказала, яка це умова, вона відмовилась дати

пояснення, і тільки ще раз запряглась, з легкою поблажливою посмішкою, що цю умову легко виконати.

Лесабль вирішив за краще поступитись перед цими поясненнями та впертістю побожної старої; а що молода дівчина йому дуже подобалась, то бажання перемогло його нерішучість, і він піддався на заповзяті домагання Кашлена.

Тепер він був щасливий, хоч його і мучив сумнів. І він любив свою жінку, яка нічим не зрадила його сподіванок. Життя його пливло спокійно й однома-нітно. Зрештою, він звик протягом кількох тижнів до свого нового становища одруженої людини та був і надалі таким самим зразковим службовцем.

Минув рік. Знову настав новий рік. Лесабля дуже здивувало, що він не дістав підвищення, на яке розраховував. Тільки Маз і Пітоле були переведені рангом вище; і Буассель заявив конфіденційно Кашленові, що збирається якнебудь увечері по виході дати доброго прочухана обом своїм товаришам, коло під'їзду, публічно. Нічого такого він, звісно, не зробив.

Протягом цілого тижня Лесабль не спав з до-сади, що не дістав підвищення, не зважаючи на свою ретельність. А проте він працював, як віл; йому все доводилось заступати помічника началь-ника, пана Рабо, який дев'ять місяців на рік лежав хворий у госпіталі Вальде-Грас; щоранку він при-ходив пів на дев'яту; щовечора йшов о пів на сьому. Чого ж іще від нього хотіли? Якщо йому не були вдячні за таку працю і за такі старання, він роби-тиме, як інші, от і все. Яка плата, така й робота. Але як це пан Торшбеф, що поводився з ним, як із сином, зміг обминути його? Він хотів дізнатись про все з певністю. Він піде до начальника й по-розуміється з ним.

Отже, якось у понеділок вранці, до приходу своїх колег, він постукав у двері цієї значної особи.

Різкий голос крикнув:

— Заходьте!

Він увійшов.

Сидячи за великим столом, заваленим паперами, маленький, з великою головою, яка, здавалось, лежала на його бюварі, пан Торшбеф писав. Побачивши свого улюбленого службовця, він сказав:

— Добридень, Лесабль, як ви себе почуваете?

Молодий чоловік відповів:

— Добридень, любий шеф, дуже добре, а ви як?

Начальник кинув писати й повернув своє крісло. Його тонке, тендітне, худорляве тіло, затягнуте в чорний сюртук солідного фасону, здавалось, зовсім контрастувало з великим кріслом з шкіряною спинкою. Величезна, блискуча розетка ордена Почесного легіону, занадто широка для його фігури, горіла як жар на вузьких грудях, так приплющених великим черепом, що здавалось, ніби весь Торшбеф був збудований на зразок гриба.

Щелепи в нього були гострі, щоки запалі, очі банькати, а непомірний лоб був вкритий сивим волоссям, відкинутим назад.

Пан Торшбеф промовив:

— Сідайте, друже мій, і кажіть, що вас привело.

До всіх інших службовців він ставився з військовою жорсткістю, дивлячись на себе, як на капітана на борту, бо міністерство було для нього великим кораблем, флагманським судном усіх французьких флотів.

Трохи схвильований і злегка зблідлий, Лесабль пробелькотав:

— Любий шеф, я прийшов спитати вас, чи не завинив я чимнебудь?

— Та ні, любий мій. Чому ви питаєте мене про це?

— Річ у тому, що я був трохи здивований, не діставши цього року підвищення, як бувало минулими роками. Дозвольте мені висловитись до кінця, любий шеф, і пробачте мені мою сміливість. Я знаю, що я мав від вас виняткову ласку й несподівані привілеї. Я знаю, що звичайно підвищення буває що два - три роки; але дозвольте мені звернути вашу увагу на те, що я виконую в канцелярії вчетверо більше роботи, ніж звичайний службовець, і працюю, принаймні, вдвоє довше. Отже, якби по-

класти на одну чашку терезів суму старання, мою працю, а на другу — нагород, то перша, напевне, була б значно важча за другу.

Він старанно підготував свою промову, що здавалась йому чудовою.

Здивований пан Торшбеф шукав відповіді: Нарешті він промовив трохи холодним тоном:

— Хоч у принципі й неприпустимо, щоб подібні речі дискутувались між начальником і підлеглим, я, проте, відповім вам цього разу, зважаючи на ваші дуже значні заслуги. Як і попередніми роками, я представив вас до підвищення. Але директор викреслив ваше ім'я, посилаючись на те, що ваше одруження гарантує вам гарне майбутнє, не тільки заможність, а й багатство, якого ніколи не матимуть ваші скромні колеги. Хіба не було б справедливим, зрештою, взяти на увагу умови кожного. Ви будете багаті, дуже багаті. Якись триста франків на рік нічого вам не дадуть, тоді як це маленьке збільшення багато важитиме в кишені інших. Ось, друже мій, причина того, що вас обминули цього року.

Лесабль вийшов зніяковілий і роздратований.

Увечері, за обідом, він гостро поставився до жінки. Вона була веселої і досить рівної вдачі, але свавільна і ніколи не поступалась, якщо неодмінно хотіла чогонебудь. Він більше не бачив у ній чуттєвої чарівності перших часів, і хоч бажання його й досі було збуджене, бо вона була свіжа й гарненька, проте він відчував іноді близьке до нудоти розчарування, яке з'являється незабаром в наслідок спільного життя двох істот. Тисячі тривіальних або гротескних деталей, недбалий ранковий туалет, старий, пошарпаний халат з грубої вовни, злинялий пенюар, — адже вони були небагаті, а до того ще й неминучий клопіт, з яким надто близько стикаєшся в бідному господарстві, — все це стирало лак із шлюбу й робило бляклою ту квітку поезії, що приваблює наречених здалека.

Тітка Шарлотта теж робила неприємним його хатнє життя, бо сиділа в нього не виходячи; вона до всього втручалась, хотіла всім керувати, робила

зауваження про все; а тому, що страшенно боялись її образити, все це терпіли покійно, хоч і з прихованим роздратуванням, яке все збільшувалось.

Вона ходила по квартирі човгаючими старечими кроками і невгамовно говорила своїм тонким голосом:

— Вам слід було б зробити це; вам слід було б зробити те.

Коли подружжя опинялось насамоті, знервований Лесабль скрикував:

— Твоя тітка стає нестерпною. Я знати її більше не хочу, чуєш? Знати її не хочу!

А Кора спокійно відповідала:

— Що ж я можу зробити?

Тоді він вибухав:

— Просто гидко мати отаку родину!

А вона відповідала, так само спокійно:

— Еге ж, родина погана, але спадщина хороша, чи не так? Отже, не будь дурним. Ти в однаковій зо мною мірі зацікавлений у тому, щоб шанувати тітку Шарлотту.

І він замовкав, не знаючи, що відповісти.

Тітка не давала їм тепер спокою з своєю настирливою думкою про дитину. Вона затягувала Лесабля в кутки й шепотіла йому в обличчя:

— Племіннику, я хочу, щоб ви були батьком ще до того, як я помру. Я хочу побачити свого спадкоємця. Не розказуйте мені таких неблиць, що Кора нездатна бути матір'ю. Досить поглянути на неї. Коли женяться, племіннику, то це для того, щоб мати родину, щоб продовжувати рід. Наша мати, свята церква, забороняє неплідні шлюби. Я знаю, правда, що ви небагаті, а дитина вимагає витрат. Алеж після моєї смерті ви ні в чому не знатимете нужди. Я хочу маленького Лесабля, хочу його, чуєте?

Коли через п'ятнадцять місяців шлюбного життя її бажання все ще не здійснилось, її взяв сумнів, і вона стала настирливішою; пошепки вона давала поради Корі, практичні поради, як жінка з багатим досвідом, яка й тепер іще може поділитись ним при нагоді.

Але одного разу вранці вона не змогла встати, почувавши себе нездужою. Вона ніколи не хворіла, і Кашлен, дуже схвильований, постукав у двері свого зятя.

— Біжіть швидше до лікаря Барбетта і не забудьте попередити начальника, що я, зважаючи на такі обставини, не прийду сьогодні на службу.

День минав для Лесабля у млосній тривозі, він неспроможний був працювати, обмірковувати та розглядати справи. Здивований пан Торшбеф спитав його:

— Ви неуважні сьогодні, пане Лесабль?

Лесабль, знервований, відповів:

— Я дуже стомився, любий шеф, я цілу ніч провів коло нашої тітки; стан її дуже серйозний.

Але начальник холодно зауважив:

— Коли вже пан Кашлен залишився коло неї, цього має бути досить. Я не можу дозволити безладдя в своїй канцелярії через особисті обставини моїх підлеглих.

Лесабль поклав годинник перед собою на столі і з гарячковим нетерпінням дожидався п'ятої години. Тільки но великий годинник у просторому дворі продзвонив, він побіг, уперше залишивши канцелярію в призначений для закінчення роботи час.

Він так турбувався, що навіть узяв візника, щоб швидше повернутись додому; а сходами він біг.

Служниця відчинила йому; він пробурмотів:

— Як її здоров'я?

— Лікар каже, що дуже погано.

Серце його забилося, він схвилювався:

— Ах, справді!

Чи не помре вона часом?

Він не насмівся тепер увійти до кімнати хворої і попросив покликати Кашлена, який доглядав її.

Його тесть відразу ж з'явився, обережно відчинивши двері. Він був у халаті й нічному ковпаку, як звичайно, коли з приємністю провадив вечір коло каміна; він пробурмотів стиха:

— Погано, дуже погано. Ось уже чотири години, як вона непритомна. Її навіть соборували вдень.

Лесабль відчув, як в нього підітнулися ноги, і він сів:

— Де моя дружина?

— Коло неї.

— Що, власне, каже лікар?

— Він каже, що це удар. Вона може одужати, але може й померти сьогодні вночі.

— Чи потрібен я вам? Якщо ні, то я волю не заходити. Мені тяжко було б побачити її в такому стані.

— Ні. Ідіть до себе. Якщо буде щось нове, я вас негайно покличу.

І Лесабль повернувся до себе. Квартира здалась йому зовсім іншою, більшою, світлішою. Але він не міг усидіти на місці й вийшов на балкон.

Був кінець липня, і величезне сонце, перед тим, як зникнути за обома баштами Трокадеро, розливало потоки полум'я по неосяжному скупченню дахів.

Небо, яскраво червоне внизу, вище набувало відтінку блілого золота, потім ставало жовтим, потім зеленим, яснозеленим, наче проїнятим сяйвом, і нарешті, над головою — синім, що переходило в чисту й свіжу блакить.

Стрілою пролітали ледве помітні ластівки, вимальовуючи на багряному небі карлючкуватий, косий силует своїх крил. А над нескінченним нагромадженням будинків, над далеким краєвидом висів рожевий серпанок, вогняна пара, в якій, наче в апофеозі, стриміли шпилі дзвіниць, струнки верхівки пам'ятників. Тріумфальна арка на площі Етуаль видавалась величезною і чорною на тлі палючого горизонту, а купол Дому інвалідів здавався другим сонцем, що впало з небосхила на дах будівлі.

Лесабль обома руками держався за залізні поручні; він пив повітря, як п'ють вино, відчуваючи бажання стрибати, кричати, робити різкі рухи — настільки він був проїнятий глибокою і урочистою радістю. Життя здавалось йому сяючим, майбутнє — повним щастя! Що він робитиме? І він почав мріяти.

Шум за його спиною примусив його здригнутись.

Це прийшла його жінка. У неї були червоні очі, припухлі щоки, втомлений вигляд. Вона простягла йому лоб, щоб він поцілував, і сказала:

— Ми пообідаємо у тата, щоб бути близько до неї. Служниця сидітиме коло неї, поки ми їстимемо.

Він пішов за нею до сусідньої квартири.

Кашлен уже сидів за столом, дожидаючи дочку й зятя.

На суднику стояло холодне курча, салат із картоплі й компотниця з полуницями, а в тарілках парували суп.

Усі сіли. Кашлен заявив:

— Не хотів би я більше таких днів. Невесело.

Він казав це байдужим тоном і з якимось задоволенням на обличчі. Він узявся вмінати, як людина з великим апетитом, знаходячи, що курча чудове, а салат із картоплі добре відсвіжує.

Але в Лесабля стискувало шлунок, а на душі було неспокійно, і він ледве їв, наставивши вуха в бік суміжної кімнати, в якій стояла така тиша, наче там нікого не було.

Схвильована, в сльозах, час од часу витираючи собі очі кінчиком серветки, Кора теж не хотіла їсти.

Кашлен спитав:

— Що сказав начальник?

І Лесабль розповів докладно, з усіма подробицями, яких вимагав його тесть, примушуючи повторювати їх, допитуючись про все з такою настирливістю, немов він цілий рік не був у міністерстві.

— Мабуть, там схвилювались, коли дізнались, що вона хвора?

І він думав про своє тріумфальне повернення на службу, коли вона помре, про обличчя своїх колег; проте він промовив, немов відповідаючи на таємні муки сумління:

— Я зовсім не бажаю їй лиха, цій любій жінці. Бачить бог, що я хотів би зберегти її ще надовго; а проте це справить враження. Дід Савон і про Комуни забуде.

Саме брались до полуниць, коли двері в кімнати

хворої відчинились. Це справило таке сильне враження, що всі трое відразу розгублено поскоплювалися в місьць. А маленька служниця з'явилася з своїм звичайним тихим і дурним виглядом. Вона спокійно промовила:

— Вона вже не дихає.

Кашлен, кинувши свою серветку на блюдо, вибіг немов божевільний; Кора пішла слідом з тремтячим серцем; Лесабль спинився коло дверей, здалеку дивлячись на бліду пляму ліжка, ледве освітленого згасаючим днем. Він бачив спину свого тестя, що схилився над ліжком, не рухаючись і придивляючись; раптом Лесабль почув його голос, що долинув, як здалось йому, здалека, дуже здалека, з краю світа, один із тих голосів, які чувш уві сні і які кажуть вам дивовижні речі. Цей голос промовив:

— Кінець! Більше нічого не чути.

Лесабль побачив, як упала навколішки його жінка, ридаючи й спершись чолом на постіль. Тоді він наважився ввійти, а через те, що Кашлен саме підвівся, він помітив на білому тлі подушки обличчя тітки Шарлотти з заплющеними очима, таке запале, таке задубіле, таке бліде, що воно скидалось на обличчя справжньої воскової фігури.

Він спитав тривожно:

— Кінець?

Кашлен, який теж дивився на сестру, повернувся до нього, і вони глянули один на одного. Він відповів: „так“—і хотів виявити на своєму обличчі розпач; але обидва чоловіки з першого погляду зрозуміли один одного, і, самі не знаючи чому, інстинктивно потиснули руки, немов дякуючи за якісь взаємні послуги.

Потім, не гаючи часу, вони заходились діяльно клопотатися тим, чого вимагає покійник.

Лесабль взявся піти до лікаря і якнайшвидше виконати всі найнегайніші доручення.

Він узяв капелюх і бігцем спустився сходами, відчуваючи потребу швидше бути на вулиці, бути самому, дихати, думати, відчуті насамоті насолоду від свого щастя.

Закінчивши всі справи, він, замість повернутись додому, пішов на бульвар, підштовхуваний бажанням бачити людей, приєднатись до руху, до радісного вечірнього життя. Йому хотілось крикнути прохожим: „У мене п'ятдесят тисяч ліврів ренти“, і він ішов, засунувши руки в кишені, спиняючись перед вітринами, розглядаючи дорогі матерії, коштовності, розкішні меблі, з радісною думкою: „Усе це я можу тепер купити“.

Раптом він пройшов мимо бюро похоронних процесій, і блискавична думка майнула в його голові: „А що, як вона не вмерла? Якщо вони помилились?“

І він пішов додому, прискорюючи кроки, охоплений цим непевним сумнівом.

Повернувшись, він спитав:

— Приходив лікар?

Кашлен відповів:

— Так. Він констатував смерть і взявся сам зробити заяву.

Вони ввійшли в кімнату покійної. Кора все плакала, сидячи в кріслі. Вона плакала дуже тихенько, уже майже не відчуваючи горя, з властивою для жінок схильністю до сліз.

Як тільки всі троє зійшлись у кімнаті, Кашлен промовив стиха:

— Тепер, коли служниця пішла спати, ми можемо подивитись, чи немає чогонебудь схованого в меблях.

І обидва чоловіки взялись до справи. Вони спорожняли шухляди, нишпорили по кишенях, розгортали найменші папірці. Опівночі вони все ще не знайшли нічого цікавого. Кора задрімала й злегка ритмічно хропла. Сезар спитав:

— Ми залишимося тут до ранку?

Лесабль вагався, але вважав, що так воно пристойніше. Тоді тесть вирішив остаточно:

— В такому разі, — сказав він, — принесімо крісла.

І вони пішли взяти ті крісла, що були в спальні молодого подружжя.

Через годину всі троє родичів спали, нерівно підхрюпуючи перед закостенілим у вічній непорушності трупом.

Вони прокинулись уранці, саме коли служниця входила в кімнату. Кашлен відразу признався, протираючи собі очі:

— А я таки задрімав з півгодинки...

Проте Лесабль, який зразу опанував себе, заявив:

— Я це помітив. Щодо мене, то я й на секунду не втрачав свідомості; я тільки заплющив очі, щоб вони відпочили.

Кора пішла до себе.

Тоді Лесабль спитав з удаваною байдужістю:

— Коли ви хочете, щоб ми пішли до нотаріуса обізнатися з заповітом?

— Та... сьогодні вранці, якщо хочете.

— Чи треба, щоб Кора пішла з нами?

— Так, це, мабуть, краще; адже вона, зрештою, спадкоємиця.

— Тоді я попереджу її, щоб вона була готова.

І він вийшов своєю швидкою ходою.

У конторі нотаріуса Бельомма саме тільки відчинились двері, коли з'явилися Кашлен, Лесабль і його дружина, в глибокому траурі, з зажуреними обличчями.

Нотаріус негайно прийняв їх і попросив сісти. Слово взяв Кашлен:

— Пане, ви мене знаєте: я брат мадмуазель Шарлотти Кашлен. Ось моя дочка і мій зять. Моя бідна сестра вмерла вчора, і ми завтра її ховаємо. Через те, що у вас зберігається її заповіт, ми прийшли спитати вас, чи не висловлювала вона якихось бажань щодо свого похорону, або чи не маєте ви повідомити нас про щонебудь.

Нотаріус відчинив шухляду, взяв звідти конверт, роздер його, витяг папір і сказав:

— Ось, пане, дублікат заповіту, з яким я можу ознайомити вас негайно. Другий примірник, цілком подібний до цього, повинен залишитись у мене.

І він прочитав:

„Я, нижчепідписана, Вікторіна - Шарлотта Кашлен, висловляю тут мою останню волю:

„Усе мов майно, що становить близько одного мільйона ста двадцяти тисяч франків, я залишаю

дітям, які народяться від шлюбу моєї племінниці Селест-Коралі Кашлен, з правом для батьків користатись прибутками до повноліття старшого з нащадків.

„Нижченаведені розпорядження встановлюють частку, що має припасти кожній дитині, та частку, з якої користуватимуться батьки до кінця днів своїх.

„Якщо я помру раніше, ніж моя племінниця матиме спадкоємця, все моє майно залишиться в нотаріуса протягом трьох років, для того, щоб воля моя, висловлена вище, могла бути виконана, коли протягом цього часу народиться дитина.

„Алеж, якщо небо не пошле Коралі нащадка протягом трьох років після моєї смерті, то я до-ручаю моему нотаріусові розподілити моє майно між бідними та між благодійними установами, список яких до цього додається“.

Далі був довжелезний перелік назв товариств, ряд цифр та розпоряджень і вказівок.

Пан Бельомм чемно передав папір у руки Кашлена, приголомшеного несподіванкою.

Нотаріус уважав, проте, за потрібне дати деякі пояснення:

— Мадмуазель Кашлен,— сказав він,— коли зробила мені честь уперше заговорити зо мною про свій намір відписати майно таким способом, висловила мені своє конечне бажання побачити спадкоємця свого роду. На всі мої міркування вона відповіла якнайформальнішим висловленням своєї волі, яка, зрештою, базувалась на релігійному почутті, бо всякий неплідний шлюб, на її думку, є ознакою небесного прокляття. Я ніяк не міг змінити її намірів. Повірте, що я дуже жалкую.

Потім він додав, з усмішкою звернувшись до Коралі:

— Я не сумніваюсь у тому, що бажання покійної буде швидко виконано.

Всі троє родичів пішли, надто спантеличені, щоб думати про щонебудь.

Вони повертались додому, бік - у - бік, мовчки, за-

соромлені й розлючені, наче обікрали один одного. Навіть у Кори горе раптом розвіялось — невдячність тітки звільняла її від обов'язку плакати. Нарешті Лесабль, бліді губи якого були скривлені з досади, сказав своєму тестеві:

— Дайте но мені цей акт, щоб я обізнався з ним на власні очі.

Кашлен передав йому папір, і молодий чоловік почав читати. Він спинився на тротуарі, і коли його штовхали прохожі, він стояв, пронизуючи слова своїм проникливим і практичним поглядом. Кора і батько дожидались його на два кроки попереду і все ще мовчали.

Потім він повернув заповіт, заявивши:

— Нічого не зробиш. Вона спритно нас обдурила.

Кашлен, роздратований крахом своїх надій, відповів:

— Від вас залежало мати дитину, чорт забирай! Ви добре знали, що вона здавна бажала цього.

Лесабль знизав плечима, нічого не відказавши.

Дома вони застали цілий натовп людей, що дожидались їх, тих людей, що з професії мають справу з мертвими. Лесабль повернувся до себе, не бажаючи більше клопотатись чимнебудь, а Сезар поводився з усіма грубо, кричав, щоб йому дали спокій, просив, щоб якнайшвидше поклали всьому край, і вважав, що надто довго не забирають від нього цей труп.

Кора, замкнувшись у себе в кімнаті, сиділа тихо. Через годину Кашлен постукав у двері свого зятя.

— Я прийшов, любий Леопольд, — сказав він, — поділитися з вами деякими міркуваннями, бож, зрештою, треба умовитись. На мою думку, треба все ж таки зробити пристойний похорон, щоб не викликати підозри в міністерстві. Ми якось улаштуємось з витратами. Зрештою, нічого не втрачено. Ви не дуже давно одружені, і потрібна була б якась особлива невдача, щоб у вас не було дітей. Ви постараетесь, от і все. Перейдімо до негайнішого. Можете ви піти до міністерства? А я писатиму адреси листів з повідомленням про смерть.

Лесабль з кислим виглядом погодився, що його тесть має рацію, і вони влаштувались, один проти одного, на обох кінцях стола, щоб писати адреси на листах, обрамованих чорним.

Потім вони поснідали. Прийшла Кора, байдужа, начебто все це їй не обходило; вона їла багато, бо напередодні не доторкнулась ні до якої їжі.

Після сніданку вона повернулась до себе в кімнату. Лесабль вийшов з дома, щоб піти в морське міністерство, а Кашлен влаштувався на балконі, верхи на стільці, щоб покурити люльку. Пекуче сонце літнього дня кидало вертикально проміння на безліч дахів; на деяких з них були шибки, що блищали, як вогонь, відбиваючи нестерпне для ока сліпуче сяйво. Кашлен сидів без піджака і, мружачись від потоку світла, дивився на зелені горби далеко за великим містом, за повитим курявою передмістям. Він думав про те, що там, у підніжжя цих горбів з деревами на схилах, тече Сена, широка, спокійна й свіжа, і що значно краще було б лежати там між зеленню, животом на траві, на самісінькому березі річки та плювати у воду, ніж перебувати на розпеченому балконі. Його гнітило якесь неприємне почуття, настирлива думка, болісне відчуття поразки, несподіваного нещастя, тим гіркішого, чим жвавішою й довшою була надія; і він промовив голосно, як буває під впливом сильного збен-теження, невідчепних настирливих думок:

— Паскудна шкапа!

Позад себе, в кімнаті, він чув рух службовців бюро похоронних процесій і тривалий грюкіт молотка, яким забивали труну. Він не бачив своєї сестри після візиту до нотаріуса.

Але тепло, веселість, чарівність цього яскравого літнього дня пройняли помалу його тіло й душу, і він подумав, що не все ще загинуло. Чому б його дочці не мати дітей? Ще й двох років немає, як вона одружена. Зять його здавався міцним, гарно збудованим і здоровим, хоч і був невеличкий на зріст. У них буде дитина, чорт забирай! А до того ж треба, щоб була!

Лесабль нишком прийшов до міністерства й про-
слизнув у свій кабінет. На столі він знайшов па-
пірець з такими словами: „Вас просить начальник“.
Спочатку в нього вихопився нетерплячий жест
обурення проти цього деспотизму, що знову тяжів
над ним, але потім його охопило раптове й бурх-
ливе бажання зробити кар'єру.

Він теж буде начальником, і навіть незабаром;
він піде ще далі...

Не скидаючи свого вихідного сюртука, він пішов
до пана Торшбефа. Він з'явився з тим глибоким
зажуреним виглядом, якого прибирають у сумних
випадках, і навіть більше — з відбитком справж-
нього і глибокого горя, мимовільної журби, що його
надають обличчю великі неприємності.

Начальник підвів свою велику голову, як завжди
схилену над паперами, і спитав різким тоном:

— Ви були мені потрібні весь ранок. Чому ви не
прийшли?

Лесабль відповів:

— Любий шеф, ми мали нещастя втратити нашу
тітку, мадмуазель Кашлен; я навіть прийшов за-
просити вас на похорон, що має відбутись завтра.

Обличчя пана Торшбефа відразу проясніло і він
відповів з відтінком пошани:

— У такому разі, мій любий друже, інша річ.
Дякую вам і звільняю вас від роботи, бо у вас,
напевне, багато клопоту.

Проте, Лесабль неодмінно хотів виявити ретель-
ність:

— Дякую, любий шеф, усе зроблено, і я гадаю
залишитись до кінця роботи.

І він повернувся до свого кабінету.

Новина поширилась, і з усіх канцелярій прихо-
дили службовці, певніше, щоб поздоровити, ніж ви-
словити своє співчуття, а також, щоб побачити, як
він себе тримає. Він сприймав фрази й погляди
з акторською маскою покірливості і з тактом, ди-
вуючи всіх.

— Він володіє собою, — казали одні. А інші до-
давали:

— Байдуже, в глибині душі він, мабуть, страшенно задоволений.

Маз, сміливіший за всіх, спитав його з своїм непримушеним виглядом світської людини:

— Чи відома вам точна цифра спадщини?

Лесабль відповів цілком тоном байдужості:

— Точна — ні. В заповіті згадується мільйон двісті тисяч. Про це знаю, бо нотаріус повинен був відразу ознайомити нас з деякими пунктами щодо похорону.

Загальна думка була така, що Лесабль не залишиться в міністерстві. Хто ж буде перодряпом, маючи шістдесят тисяч франків ренти! Це вже персона; можна бути чим хочеш. Одні гадали, що він цілиться до державної ради; на думку інших, він мріяв про депутатство. Начальник був готовий прийняти його прохання про відставку, щоб передати директорові.

Усе міністерство з'явилось на похорон, який знайшли більш ніж скромним. Проте поширилась чутка:

„Це сама мадмуазель Кашлен хотіла так. Так було в заповіті“.

Кашлен прийшов на службу вже другого дня, а Лесабль, прохворівши з тиждень, з'явився в свою чергу, трохи зблідлий, але працьовитий і ретельний, як і колись. Можна було подумати, що нічого не змінилось в їх житті. Звернули увагу тільки на те, що вони демонстративно курили товсті сигари, розмовляли про ренту, про залізниці, про великі цінності, як люди, що мають у кишені цінні папери; а незабаром дізнались, що вони найняли дачу в околицях Парижа, щоб провести там кінець літа.

Усі думали: „Вони скупі, як і стара; це в них родинне; свій свояка вгадає здалека; а все ж не годиться залишатись з такими статками в міністерстві“.

Через якийсь час про це більше не згадували. Думка про них склалась, і склалась остаточно.

IX

Ідучи за труною тітки Шарлотти, Лесабль думав про мільйон; його гризла лють тим гостріша, що її треба було ховати; він сердився на всіх за свою плачну пригоду.

Він питав сам себе: „Чому в мене не було дітей за ці два роки, що я одружений?“ І від страху, що його шлюб може залишитись неплодним, серце його билось.

Тоді, немов той хлопчик, що дивиться на бокал на верхівці високої й блискучої мачти з призами й присягається напружити всю волю й енергію, докласти потрібної сили і виявити настирливість, щоб дістатись туди, так Лесабль розпачливо вирішив стати батьком. Скільком іншим щастить бути батьком, чому ж він не може бути ним? Може він був недбалим, безтурботним, не знав чоґонобудь у наслідок своєї цілковитої байдужості? Ніколи не мавши гострого бажання залишити спадкоємця, він ніколи й не дбав про те, щоб добитись такого результату. Віднині він докладе шалених зусиль; він подбає про все і матиме успіх, коли хоче цього.

Але, повернувшись додому, він відчув, що йому нездужається, і був змушений лягти в ліжку. Розчарування було надто різке, тепер він відчував реакцію.

Лікар уважав, що його стан досить серйозний, приписав йому цілковитий спокій і навіть рекомендував йому на досить довгий час обережність. Боялись запалення мозку.

Проте, через тиждень він був уже на ногах і повернувся на роботу в міністерстві.

Все ж, вважаючи себе ще хворим, він не наважувався наближатись до подружнього ліжка. Він вагався й тремтів, як генерал, що має дати бій, бій, від якого залежить його майбутнє. І щовечора він відкладав на другий день, сподіваючись однієї з тих годин доброго здоров'я, гарного самопочуття й енергії, коли відчуваєш себе здатним на все. Він кожную мить мацав собі пульс і, вважаючи його то

за надто млявий, то за надто прискорений, приймав тонізуючі ліки, їв сире м'ясо, а перед тим як повернутись додому, робив довгі зміцнюючі прогулянки.

Не одужуючи так, як йому хотілось, він вирішив закінчити теплу пору року в околицях Парижа. І незабаром його охопила впевненість, що чисте сільське повітря матиме надзвичайний вплив на його темперамент. У подібному стані сільське повітря справляє чудодійний, вирішний ефект. Ця певність майбутнього успіху підбадьорила його, і він повторював своєму тестеві з натяком у тоні:

— Коли ми будемо на лоні природи, я почуватиму себе краще, і все буде гаразд.

Самі ці слова „лоно природи“ мали в собі, як здавалось йому, таємне значення.

Отже, вони найняли невеличкий будиночок у селі Безон і оселились там усі троє. Обидва чоловіки мандрували щоранку пішки через долину до вокзалу в Коломбі і так само пішки повертались увечері.

Кора, захоплена цим життям над спокійною річкою, ходила посидіти на крутому березі, рвала квіти, приносила великі букети запашних рослин, жовтуватих і тремтячих.

Щовечора всі троє ходили гуляти берегом до греблі Ла-Морю й заходили випити пляшку пива в ресторан „Липи“. Річка, затримувана довгою низкою кілків греблі, ринула поміж ними, стрибала, бурувала, шумувала на протязі ста метрів; від гуркоту водоспаду здригалась земля, а дрібнісінькі бризки, вогка пара плавали в повітрі, здіймалися з каскаду, немов легкий дим, поширюючи навколо запах спіненої води й дух збаламученого мулу.

Спускалась ніч. Там, перед ними, яскраве сяйво показувало, де був Париж, і щовечора в Кашлена вихоплювались слова:

— Що за місто, проте, га!

Час од часу поїзд, проїжджаючи залізним мостом у кінці острова, гуркотів, наче грім, і зникав незабаром то ліворуч, то праворуч, то в напрямі Парижа, то в напрямі моря.

Вони повертались повільними кроками, дивлячись, як сходить місяць, сідали десь на березі, щоб довше бачити, як лється на спокійну річку його м'яке жовте світло, яке, здавалось, текло разом з водою і, наче вогняний муар, пінилось від брижів течії. Жаби кричали коротким і металевим звуком. В повітрі лунали крики нічних птахів. А іноді велика мовчазна тінь прослизала по річці, порушуючи її сяючу й спокійну течію. Це була барка браконьєрів, що закидали раптом невід і безшумно витягали на судно широкими і темними сітями свій улов — блискучих і тріпотливих пискарів, наче скарб, здобутий із глибини, живий скарб срібних рибок.

Кора, зворушена, ніжно спиралась на руку свого чоловіка, наміри якого вгадала, хоч вони ні про що й не говорили. Це було для них наче нове женихання, нове очікування поцілунку любові. Іноді він цілував її нишком за вухом там, де починається потилиця, в той чарівний куточок, де ніжна шкіра і кучерявиться перше волосся. Вона відповідала потиском руки; і вони бажали одне одного, хоч ще відмовлялись задовольнити своє бажання, збуджвані і стримувані сильнішою волею, привидом мільйона.

Кашлен, заспокоєний надіями, які він відчував навколо себе, жив щасливий, пив багато вина, багато їв; він відчував, як у присмерку його охоплює поетичний настрій, те дурнувате зворушення, якому піддаються і грубі натури перед деякими явищами природи: зливою світла між гіллям, заходом сонця на далеких горбах з багряними відблисками на річці. І він заявляв:

— Бачивши все це, я вірю в бога. Отут щемить, — і він показував на шлунок, — і я почуваю себе збентеженим. Зо мною щось дивне робиться. Мені здається, ніби мене поклали у ванну, від якої мені хочеться плакати.

Тимчасом Лесабль відчував себе краще, раптом охоплений запалом, якого він давно вже не знав, бажанням стрибати, як молодий кінь, качатись по траві, кричати з радощів.

Він вирішив, що час настав. Це була справжня шлюбна ніч. Потім почався медовий місяць, повний любові і надій.

А потім вони помітили, що всі їх намагання залишаються даремними, і що надії були марні.

Це був розпач, крах. Але Лесабль не занепав духом, з надлюдським зусиллям він добивався свого. Його жінка, підбурювана таким самим бажанням і тремтячи від такого самого страху, а до того ж і міцніша за нього, охоче піддавалась його спробам, викликала його поцілунки, невпинно збуджувала його згасаючий запал.

Вони повернулись до Парижа в перших числах жовтня. Життя ставало для них тяжким. З їх уст зривались тепер образливі слова; а Кашлен, що відчував становище, не давав їм спокою своїми шпильками старого солдата, ущипливими й грубими.

Одна настирлива думка переслідувала, точила їх, загострювала їхню взаємну злобу,— думка про невловиму спадщину. Кора говорила тепер крикливим голосом і брутально поводитися з своїм чоловіком. Вона ставилась до нього, як до малого хлопчика, до немовляти, до нікчеми. А Кашлен під час обіду завжди повторював:

— От, якби я був багатий, у мене було б багато дітей... Це бідні люди повинні бути розсудливішими.— І, повертаючись до дочки, він додавав:— Ти мала б бути такою, як я, але ось... — І він кидав на свого зятя значущий погляд, супроводжений зневажливим рухом плечей.

Лесабль нічого не відповідав, як вища істота, що потрапила в родину селяків. В міністерстві всі визнавали, що він погано виглядає. Начальник навіть спитав його якось:

— Ви не хворі? На мою думку, ви трохи змінилися.

Він відповів:

— Та ні, любий шеф. Я, може, втомлений. Я багато працював з деякого часу, як ви це могли бачити.

Він розраховував на підвищення наприкінці року

і, сподіваючись цього, вернувся до працюючого життя зразкового службовця.

Він дістав зовсім нікчемну нагороду, меншу ніж інші. Тесть його, Кашлен, не одержав нічого.

Лесабль, вражений у саме серце, знову пішов до начальника і вперше назвав його „пане“.

— Для чого ж, пане, мені працювати так, як я працюю, коли це нічого мені не дає?

На обличчі пана Торшбефа начебто виявилась образа:

— Я вже казав вам, пане Лесабль, що не пропускаю подібних дискусій між нами. Я ще раз повторюю вам, що вважаю вашу заяву за недоречну, беручи на увагу ваше теперішнє багатство і нестатки ваших колег...

Лесабль не міг стримати себе:

— Та я ж нічого не маю, пане. Наша тітка залишила своє майно першій дитині, що народиться від нашого шлюбу. Мій тесть і я, ми живемо з нашого утримання.

Здивований начальник відказав:

— Якщо у вас зараз нічого немає, то ви, в усякому разі, будете колись багаті. Отже виходить на одне.

І Лесабль вийшов, більш пригнічений невдачею з підвищенням, ніж невловимою спадщиною.

Через кілька днів, саме коли Кашлен прийшов на службу, ввійшов красунь Маз з посмішкою на губах, потім з'явився Пітоле з вогниками в очах, далі відчинив двері і просунувся Буассель із збудженим виглядом, глузливо посміхаючись і кидаючи на інших змовницькі погляди. Старий Савон з своєю глинянсю люлькою в кутку рота все переписував, сидячи на високому стільці і поклавши обидві ноги на поперечину, як це роблять хлоп'ята.

Ніхто нічого не казав. Здавалось, чекали чогось, а Кашлен реєстрував документи, читаючи за своєю звичкою вголос: „Тулон. Постачання для офіцерського стола на „Рішельє“.— Лоріан. Скафандри для „Дезе“.— Брест. Зразки парусини англійського виробництва“.

З'явився Лесабль. Він приходив тепер щоранку забирати потрібні справи, бо його тесть не обтяжував себе більше і не відсилав їх через кур'єра.

Поки він нишпорив у паперах, розкладених на столі реєстратора, Маз позирав на нього скоса, потираючи руки, а в Пітоле, що крутив цигарку, з'явилися на губах дрібні зморшки радості — ознака нестримних веселощів. Він повернувся до експедитора:

— Скажіть но, діду Савон, ви ж багато чого навчились за ваше життя, чи не так?

Старий, розуміючи, що збираються поглузувати з нього і знов говоритимуть про його жінку, не відповів. Пітоле вів далі:

— Алеж ви знайшли секрет, як мати дітей, коли їх у вас кілька?

Старий підвів голову:

— Ви знаєте, пане Пітоле, що я не люблю жартів на цю тему. Я мав нещастя одружитись з негідною жінкою. Коли я дістав докази її зради, я розлучився з нею.

Маз спитав байдужим тоном, без сміху:

— Ви не раз мали ці докази, правда?

І Савон відповів поважно:

— Так, пане.

Пітоле спитав знову:

— Це не перешкодило вам стати батьком кількох дітей, трьох чи чотирьох, як мені казали?

Дуже почервонівши, добряга пробелькотав:

— Ви хочете образити мене, пане Пітоле, але вам не вдасться. У моєї жінки, справді, було троє дітей. Я маю підстави гадати, що перший — від мене, але зрікаюся двох інших.

Пітоле вів далі:

— Усі, справді, кажуть, що перший від вас. Цього досить. Це дуже добре — мати дитину, дуже добре, це велике щастя. От послухайте, я б'юся у заклад, що Лесабль був би в захваті, якби зробив хоч одну, одну єдину, як от у вас.

Кашлен кинув реєструвати. Він не сміявся, хоч звичайно дід Савон був і йому за козла відпущення,

і він дошкуляв йому непристойними жартами на тему про його подружнє нещастя.

Лесабль зібрав свої папери; але, відчуваючи, що це атакують саме його, він хотів залишитись заради гонору, зніяковілий і роздратований, не розуміючи, хто ж це міг видати його секрет. Потім він згадав про те, що сказав начальникові, і тоді зрозумів, що йому треба виявити велику енергію, якщо він не хоче зробитися посміховищем для цілого міністерства. Буассель ходив туди й сюди, усе ще глузливо посміхаючись. Імітуючи хрипкий голос вуличних продавців, він заревів:

— Секрет робити дітей, десять сантимів, два су. Вимагайте секрет робити дітей, винайдений паном Савоном, з численними жахливими подробицями.

Усі засміялись, крім Лесабля та його тестя. А Пітоле, повернувшись до реєстратора, спитав:

— Що з вами, Кашлен? Я не бачу вашої звичайної веселості! Можна подумати, ніби ви не вважаєте смішним, що старий Савон мав дитину від своєї жінки. На мою думку, це дуже, дуже кумедно. Не кожному це вдається!

Лесабль знов узявся переглядати папери, вдаючи, що читає і нічого не чує, але він весь пополотнів.

Буассель знов затягнув тим самим голосом вуличного хлопчиська:

— Про те, як корисно мати спадкоємців, щоб одержувати спадщину, десять сантимів, два су. Кому треба?

Тоді Маз, що вважав дотепи такого сорту за негідні і особисто сердився на Лесабля за те, що той позбавив його надії розбагатіти, яку він плекав у глибині душі, спитав його безпосередньо:

— Що це з вами, Лесабль, ви дуже бліді?

Лесабль підвів голову й глянув своєму колезі прямо в обличчя. Він вагався кілька секунд, шукаючи образливої й дотепної відповіді, губи його тремтіли, але він не знайшов нічого, на його думку, придатного і відказав:

— Нічого. Я тільки дивуюся з того, що ви виявляєте таку дотепність.

Маз, повернувшись, як звичайно, спиною до каміня і піднявши обома руками поли свого сюртука, відповів сміючись:

— Робиш, що можеш, любий мій. Нам, як і вам, не скрізь щастить...

Вибух реготу перебив його. Старий Савон, вражений, невиразно розуміючи, що це вже не до нього стосується, що з нього більше не глузують, сидів з роззявленим ротом, перо його застигло в повітрі. А Кашлен чекав, готовий напасти з кулаками на першого, кого покаже йому випадок.

Лесабль пробелькотав:

— Я не розумію. В чому мені не пощастило?

Красунь Маз випустив з рук одну полу сюртука, щоб підкрутити вус, і промовив увічливим тоном:

— Я знаю, що ви звичайно маєте успіх в усьому, до чого беретесь. Отже я був неправий, говорячи про вас. Зрештою, мова йде про дітей старого Савона, а не про ваших, бо ви ж їх не маєте. А що звичайно вам щастить у ваших справах, то, ясна річ, ви не маєте дітей тільки тому, що не хочете їх.

Лесабль грубо спитав:

— Що вам до того?

У відповідь на його задерикуватий тон, Маз у свою чергу підвищив голос:

— Гей ви, що вас укусило? Постарайтесь бути увічливим, бо інакше матимете справу зо мною.

Але Лесабль тремтів від люті і втратив уже всяке почуття міри:

— Пане Маз, я не фанфарон і не красунь, як ви. І я попрошу вас не звертатись до мене віднині з жодним словом. Я не хочу знати ні вас, ні подібних вам.— І він поглянув з викликом на Пітоле й Буаселя.

Маз раптом зрозумів, що справжня сила полягає в спокої і іронії; але, ображений в усьому тому, чим він гордився, він захотів вразити свого ворога в саме серце і почав протекторським тоном, тоном доброзичливого радника, але з люттю в очах:

— Мій любий Лесабль, ви переходите межі.

Зрештою, я розумію вашу досаду; неприємно втратити багатство, і втратити його через таку дрібницю, через таку легку, просту річ... Послухайте, якщо хочете, я зроблю вам цю послугу задарма, як добрий товариш. Це ж справа п'яти хвилин...

Він іще не скінчив говорити, як прямо в груди йому полетіла чорнильниця старого Савона, кинута Лесаблем. Потік чорнила залив йому обличчя, з дивною швидкістю перетворивши його на негра. Поводячи білками очей, він кинувся вперед з піднятою рукою, щоб ударити Лесабля. Але Кашлен захистив свого зятя, схопивши великого Маза впоперек тіла, і, штовхаючи його, струшуючи, лупцюючи, відкинув до стіни. Маз різким зусиллям звільнився, відчинив двері, крикнув обом чоловікам: „Ви ще почувете про мене!“ — і зник.

Пітоле і Буассель пішли слідом за ним. Буассель поясняв свою стриманість побоюванням убити когонебудь, якби він узяв участь у бійці.

Повернувшись до свого кабінету, Маз спробував почиститись, але марно; він був пофарбований чорнилом з фіалковим відтінком, тим чорнилом, що його не можна ні вивести, ні стерти. Розлючений, в розпачі стояв він перед своїм дзеркалом і шалено тер собі обличчя зібганою серветкою.

Він добився тільки того, що чорна фарба на обличчі стала ще інтенсивнішою, до того ж ще й з червоним відтінком від крові, що приликала до шкіри.

Буассель і Пітоле були з ним і давали йому поради. Один уважав, що обличчя треба помити чистою прованською олією; на думку другого, успіху можна добитись з допомогою аміаку. Послали канцелярського служника спитати поради в аптекаря. Він приніс якусь жовту рідину та пемзу. Це не дало ніяких наслідків.

Впавши в розпач, Маз сів і заявив:

— Тепер лишається розв'язати питання честі. Чи не погодитесь ви бути моїми свідками й піти до пана Лесабля вимагати або задовільного перепрошення, або дуелі?

Обидва погодились і, почали обмірковувати, що саме треба робити. Вони не мали ніякого уявлення про справи такого роду, проте не хотіли визнати цього і, бажаючи бути коректними, висловлювались боязко й суперечливо. Вирішили, що треба порадитися з капітаном фрегата, відрядженим до міністерства, щоб керувати постачанням вугілля. Він знав не більше за них, проте, поміркувавши, порадив їм піти до Лесабля й попросити звести їх з двома його приятелями. Коли вони прямували до кабінету свого колеги, Буассель раптом спинився:

— Чи не слід було б нам мати рукавички?

Пітоле вагався з секунду:

— Так, мабуть, треба.

Але щоб дістати рукавички, треба було вийти, а начальник не любив жартувати. Отже до крамаря послали служника канцелярії, щоб він приніс цілий асортимент. Вони довго радились про колір. Буассель уважав, що рукавички повинні бути чорні; на думку Пітоле, цей колір був би недоречний при такій нагоді. Вони вибрали фіалкові.

Побачивши цих двох людей, що входили до нього, урочисті і в рукавичках, Лесабль підвів голову і різко спитав:

— Чого вам треба?

Пітоле відповів:

— Пане, наш друг, пан Маз, доручив нам домогтись вашого передпрошення або згоди битися на дуелі за те насильство, яке ви вчинили над ним.

Але Лесабль, усе ще роздратований, скрикнув:

— Як! Він мене ображає, і він же мене викликає? Скажіть йому, що не боюсь я ні його, ні того, що він може сказати або зробити.

Буассель трагічно ступив уперед:

— Ви примусите нас, пане, опублікувати в газетах дуже неприємний для вас протокол.

Пітоле лукаво додав:

— І який може завдати серйозної шкоди вашій честі та вашій майбутній кар'єрі.

Вражений Лесабль дивився на них. Що робити? Він хотів виграти час.

— Панове, ви дістанете мою відповідь через десять хвилин. Будьте ласкаві почекати в кабінеті пана Пітоле.

Опинившись насамоті, він подивився навколо себе, наче шукаючи поради і захисту.

Дуель! У нього буде дуель!

Він тремтів, розгублений, як мирна людина, що ніколи й не думала про можливість цього, не підготувалась до такого ризику, до таких емоцій, не мала достатньої мужності, не передбачала такої страшної події. Він хотів устати — і впав у крісло з тремтячим серцем, ослаблими ногами. Його лють і сила раптом зникли. Але згадка про те, якої думки про нього будуть в міністерстві, про розмови, що викличе ця історія по всіх канцеляріях, розбуркала в ньому ослаблі гордощі, і, не знаючи, що вирішити, він пішов до начальника спитати в нього поради.

Пан Торшбеф був здивований і спантеличений. Він не бачив потреби в збройній зустрічі і думав, що все це внесе ще більше безладдя в його установі. Він повторював:

— Я нічого не можу вам сказати. Це справа честі, це мене не обходить. Хочете, я дам вам записку до капітана Бука? Це людина компетентна в цих справах і зможе дати вам вказівки.

Лесабль пристав на це й пішов розшукувати капітана, який навіть погодився бути його секундантом; як другого секунданта, він запросив помічника начальника.

Буассель і Пітоле, все ще в рукавичках, дожидались їх. Вони принесли ще два стільці з сусіднього кабінету, щоб можна було сісти всім чотирьом.

І поважно привітались і посідали. Пітоле взяв слово й пояснив ситуацію. Капітан, вислухавши його, відповів:

— Справа серйозна, проте не здається мені неоправною; все залежить від намірів.

Це був старий лукавий моряк, якого ця історія розважала.

Тоді почалась нескінченна нарада, під час якої обміркували по черзі чотири проекти листів, бо перепрошення мало бути взаємним. Якщо пан Маз визнає, що в принципі він не мав наміру образити пана Лесабля, то цей останній поспішить визнати свою неправоту в тому, що кинув чорнильницю, і перепросить за свою необачну різкість.

Потім усі четверо уповноважених повернулись до своїх клієнтів.

Маз, сидячи тепер за столом, збентежений можливістю дуелі,— хоч він і думав, що його супротивник відступить,— розглядав то одну, то другу свою щоку в одне з тих маленьких круглих дзеркалець в олив'яній оправі, які ховають у своїх шухлядах усі службовці, щоб причепурювати ввечері, перед виходом, бороду, волосся та галстук.

Він прочитав подані йому листи й заявив з видимим задоволенням:

— Це здається мені дуже пристойним. Я готовий підписати.

Лесабль, з свого боку, погодився з редакцією своїх секундантів без заперечень, заявивши:

— Якщо така ваша думка, я можу тільки пристати на неї.

І всі четверо повноважних дипломатичних представників зібрались знову. Обмінялись листами, поважно вклонились один одному і, зважаючи на те, що інцидент був вичерпаний, розійшлись.

В установі панувало надзвичайне хвилювання. Службовці дізнавались про новини, бігали від дверей до дверей, спиняли один одного в коридорах.

Коли дізнались, що справу скінчено, всі були розчаровані. Хтось сказав:

— Проте, це не зробить Лесаблеві дитини.

І дотеп пішов по канцелярії. Один із службовців склав відповідну пісеньку.

Але в той момент, коли все здавалось закінченим, виникла складна проблема, що її висунув Буассель: „Яким повинно бути поводження обох супротивників, коли вони зустрінуться віч-на-віч? Чи вклоняться вони один одному? Чи, може, вда-

дуть, що вони незнайомі?“ Було вирішено, що вони зустрінуться, ніби випадково, в кабінеті начальника й обміняються в присутності пана Торшбефа кількома ввічливими словами.

Ця церемонія була негайно виконана; і Маз, попросивши викликати йому фіакр, повернувся додому, щоб там спробувати вимити шкіру.

Лесабль і Кашлен повертались разом, мовчки, роздратовані один проти одного, начебто те, що сталося, залежало від когось із них. Прийшовши додому, Лесабль несамовито шпурнув капелюх на комод і крикнув жінці:

— Годі з мене! Тепер я маю через тебе дуель!

Вона глянула на нього, здивована і вже дратуючись.

— Дуель? Чому це?

— Тому, що Маз образив мене через тебе.

Вона наблизилась.

— Через мене? Як це?

Він сів, скаженіючи, в крісло. Почав знову:

— Він образив мене... Мені не треба говорити тобі про це докладніше.

Але вона хотіла знати.

— Я хочу, щоб ти повторив мені його слова про мене.

Лесабль почервонів, потім пробелькотав:

— Він сказав мені... він сказав мені... Це з приводу твоєї неплідності.

Вона здригнулась, потім її охопила лють, батьківська грубість пробилась крізь її жіночу натуру, і вона вибухла:

— Я? Я неплідна? Що він знає про це, отой хам? Неплідна з тобою, так, бо ти не мужчина! Але якби я одружилася з кимнебудь іншим, однаково з ким, чуєш, то в мене були б діти. Ага! Поговори но мені! Це мені дається взнаки, що я одружилася з таким тухтієм, як ти!.. А що ти йому відповів, цьому негідникові?

Лесабль, розгубившись перед цією грозою, пробелькотав:

— Я дав йому... ляпаса.

Вона глянула на нього, здивована:

— А він що зробив?

— Він прислав до мене секунданта. От що!

Тепер вона вже зацікавилась цією справою, приваблювана, як і всі жінки, драматичними пригодами, і спитала, відразу полагіднішавши, проїнявшись раптом певною пошаною до цієї людини, що ризикуватиме своїм життям:

— Коли ж дуель?

Він спокійно відповів:

— Ми не б'ємось; справу полагодили секунданти. Маз перепросив мене.

Вона поглянула на нього, не тямлячись від презирства:

— А! Мене образили в твоїй присутності, ти це допустив, і не б'єшся на дуелі. Тільки того ще й бракувало, щоб ти був боягузом!

Він обурився.

— Я наказую тобі мовчати. Я краще за тебе знаю, як боронити свою честь. Зрештою, ось лист пана Маза. На, прочитай, і ти побачиш.

Вона взяла папір, перебігла очима, вгадала все і промовила з глузливою посмішкою:

— Ти теж написав листа? Ви злякались один одного? О! Які ж боягузи чоловіки! Якби на вашому місці були ми, жінки... Нарешті, в цій справі образили мене, мене, твою жінку. А ти задовольняєшся цим! Мене вже не дивує, що ти нездатний мати дитину. Одне від одного залежить. Ти такий самий... м'якотілий з жінками, як і з чоловіками. Ах! гарного я собі птаха знайшла!

В неї раптом з'явилися голос і жести Кашлена, — вульгарні жести старого солдата і з чоловічими інтонаціями.

Стоячи перед ним, уперши руки в боки, висока, міцна, кремезна, з пишним бюстом, червоним обличчям, глибоким вібруючим голосом, з забарвленими кров'ю свіжими щоками гарної жінки, вона дивилась на цього маленького блідого чоловіка, що сидів перед нею, трохи лисого, голеного, з короткими адвокатськими бакенбардами. Їй хотілось задушити його, розчавити.

І вона повторила :

— Ти ні до чого нездатний, ні до чого! Навіть на службі інші випереджають тебе!

Двері одчинились; з'явився Кашлен, що почув голоси, і спитав :

— Що сталось?

Вона обернулася:

— Це я вчитую цьому блазневі!..

А Лесабль, підвівши очі, помітив їх схожість. Йому здалось, що перед ним розкривається завіса, і він бачить їх обох такими, як вони є, батька й дочку, однієї крові, однієї вульгарної й грубої породи. Він побачив себе пропащим, приреченим назавжди жити з цими двома.

Кашлен заявив:

— Якби хоч можна було розлучитись. Не дуже приємно бути одруженою з каплуном.

Лесабль вмить схопився, затремтівши з люті, вибухнувши від цього слова. Він попрямував до свого тестя і пробелькотів :

— Геть звідси!.. Геть!.. Ви в мене, чуєте?.. Я виганяю вас...

І він схопив на комоді пляшку з водою для примочок і розмахував нею, наче ломакою.

Переляканий Кашлен позадкував, пробелькотівши :

— Що це на нього напало!

Проте лють Лесабля не вщухала; це вже було занадто. Він повернувся до жінки, яка все ще дивилась на нього, трохи здивована його вибухом, і крикнув їй, поставивши пляшку на комод :

— А ти!.. А ти!..

Але не знаходячи слів, не знаючи, що сказати, він стояв проти неї з перекривленим обличчям, голос його змінився.

Вона засміялась.

Від цих веселощів, які ще більше ображали його, він оскаженів і, кинувшись до неї, схопив її за горло лівою рукою, а правою почав несамовито давати їй ляпаси. Вона задкувала, розгубившись, задихаючись. Вона натрапила на ліжко і впала на нього горілиць. Він не випускав її і все бив. Враз

він підвівся, задиханий, знесилений; і раптом засоромившись своєї грубості, пробурмотів :

— Ось... ось... ось що.

Але вона не рухалась, немов він її убив. Вона лежала на спині, на краю ліжка, затуливши обличчя обома руками. Він підійшов до неї, зніяковілий, питаючи себе, що ж тепер буде, і дожидаючись, поки вона відкриє обличчя, щоб побачити, що з нею робиться. Через кілька хвилин він стурбувався ще більше й прошепотів :

— Кора! Послухай, Кора!

Вона не відповіла й не поворухнулась. Що з нею? Що вона робить? А головне, що вона зробить?

Його лють ущухла, спала майже так само раптово, як і вибухла, і він сам собі здавався огидним, мало не злочинцем. Він побив жінку, свою дружину, він, стримана, холодна, добре вихована і завжди розсудлива людина. Реакція викликала в ньому зворушення, йому хотілось просити прощення, стати навколішки, поцілувати цю побиту, почервонілу щоку, Кінчиком пальця, тихенько, він торкнувся руки, що закривала обличчя. Вона, здавалось, нічого не відчула. Він гладив її, лащив, як лащать собаку, на якого нагримали. Вона не помітила цього. Він знову промовив :

— Кора, послухай, Кора, я винен, послухай.

Вона здавалась мертвою. Тоді він спробував підняти руку. Вона легко піддалася, і він побачив розплющене око, що дивилось на нього, пильне око, що турбувало й бентежило його.

Він почав знову :

— Послухай, Кора, я піддався вибухові люті. Твій батько призвів мене до цього. Не можна так ображати людину.

Вона нічого не відповіла, начебто не чула. Він не знав, що сказати, що зробити. Він поцілував її коло вуха і, підводячись, побачив сльозу в кутку ока, велику сльозу, що викотилась і швидко побігла по щоці; повіко тремтіло і раз-у-раз закривалось.

Його оповив сум, хвилювання, він схопив свою жінку в обійми, відсунув губами другу її руку і, цілуючи все її обличчя, благав:

— Бідна моя Кора, прости мені, скажи, що ти прощаєш мені.

Вона все ще плакала, беззвучно, не схлипуючи, як плачуть від глибокого горя.

Він пригорнув її до себе, милуючи, шепочучи їй на вухо всі ніжні слова, які тільки міг вигадати. Але вона залишалась нечутливою. Проте плакати вона перестала. Вони довго лежали так, обнявшись.

Находила ніч, сповнюючи темрявою маленьку кімнату; а коли в кімнаті стало зовсім темно, він насмілився й випросив собі прощення таким способом, який мав відживити надії.

Коли вони обоє встали, у нього був його звичайний голос і вираз обличчя, наче нічого й не сталося. Вона, навпаки, здавалась зворушеною, говорила лагіднішим, ніж звичайно, голосом; дивилась на чоловіка покірливими, майже ласкавими очима, начебто ця несподівана кара заспокоїла її нерви й пом'якшила серце. Він спокійно промовив:

— Твій батько, мабуть, нудьгує там насамоті; ти пішла б по нього. Зрештою, час уже й обідати.

Вона вийшла.

І справді, була вже сьома година. Маленька служниця сповістила, що суп подано; потім з'явився разом з дочкою Кашлен, спокійний, з усмішкою. Сіли за стіл і розмовляли цього вечора з сердечністю, якої вже давно не було, ніби щось хороше трапилось для кожного з них.

V

Але їх надії, що раз-у-раз спалахували, так і не здійснювались. Щомісяця, не зважаючи на наполегливість Лесабля й добру волю його подруги, сподіванки обдурювали їх і завдавали їм тривоги. Кожен раз-у-раз докоряв другому за спільну невдачу, а схудлий, втомлений чоловік, що вже упав

у розпач, особливо страждав від грубості Кашлена, який в їхньому войовничому родинному житті не називав його інакше, як „пан Лекок“¹, мабуть, на спогад про той день, коли він мало не дістав був пляшкою по обличчю за вимовлене ним слово „каплун“.

Його дочка й він, об'єднані інстинктом, скаженіючи від повсякчасної думки про велике багатство,— таке близьке, але невловиме,— не знали, що й вигадати, щоб зневажати й мучити цього імпотента, який був причиною всього їх нещастя.

Сідаючи до столу, Кора щодня повторювала:

— Нічого особливого на обід немає. Якби ми були багаті — була б інша річ. Це не моя вина!

Коли Лесабль ішов на службу, вона кричала йому із своєї кімнати:

— Візьми зонтик, щоб ти не повернувся знову заляпанним, як колесо омнібуса. Зрештою, це не моя вина, що ти й досі змушений бути перодряпом!..

Коли вона сама збиралась вийти, то ніколи не забувала крикнути йому:

— І подумати тільки, що коли б я одружилась з іншою людиною, у мене був би власний екіпаж...

Щохвилини вона думала про це, і при кожній нагоді пускала шпильки своєму чоловікові, гостро ображала його, його самого винуватила й робила відповідальним за втрату цих грошей, якими вона володіла б.

Нарешті, якось увечері, коли йому знову терпець урвався, він скрикнув:

— Чи замовчиш ти, чорт забирай! Зрештою, це твоя вина, якщо в нас немає дітей, тільки твоя, чуєш, бо в мене є дитина...

Він брехав, воліючи будьщо, ніж ці постійні докори та сором нездатності.

Вона глянула на нього, спочатку здивована, шукаючи правди в його очах, потім зрозуміла, і її охопило презирство:

¹ Гра слів: „Лекок“ французькою мовою означає „півень“.
Прим. перекл.

— У тебе є дитина, в тебе?

Він зухвало відповів:

— Еге ж, позашлюбна дитина, яку я виховую в Аньєрі.

Вона спокійно відповіла:

— Ми поїдемо завтра подивитись на неї, щоб я могла побачити, яка вона з себе.

А він почервонів по самісінькі вуха, пробурмотівши:

— Як хочеш.

Другого дня вона встала о сьомій годині і на його здивування пояснила:

— Та хіба ж ми не їдемо побачити твою дитину? Ти обіцяв мені це вчора ввечері. Чи, може, сьогодні ти її вже не маєш?

Він раптом вистрибнув з ліжка:

— Ми не до дитини моєї поїдемо, а до лікаря; і він скаже тобі всю правду.

Вона відповіла, як жінка, певна себе:

— Нічого іншого мені й не треба.

Кашлен узявся повідомити в міністерстві, що його зять хворий; і подружжя Лесабль, порадившись з сусіднім лікарем, подзвонили в назначену годину біля дверей доктора Лефійєля, автора кількох праць про гігієну розмноження.

Вони ввійшли в білу, погано мебльовану вітальню з золоченим мауерлатом, що здавалась порожньою й нежилою, не зважаючи на чималу кількість стільців. Вони сіли.

Лесабль тремтів, почував себе схвилованим, навіть засоромленим. Прийшла їх черга, і вони ввійшли в кабінет, де їх прийняв товстий, невеличкий на зріст чоловік, церемонний і урочистий.

Він чекав їх пояснень; але Лесабль, почервонівши по самісінькі вуха, не наслідювався говорити. Тоді його жінка наважилась і спокійним голосом, як людина, готова до всього, щоб дійти своєї мети, промовила:

— Пане, ми прийшли до вас тому, що не маємо дітей. А від цього залежить, чи одержимо ми великі статки.

Огляд був довгий, докладний і неприємний. Тільки Кора, здавалось, не соромилась, піддаючись уважному оглядові лікаря, як жінка, що її підбадьорює й підтримує вищий інтерес.

Після огляду подружжя, що тривав годину, лікар нічого певного не сказав:

— Я не констатую,— промовив він,— нічого ненормального і нічого особливого. Зрештою, такі випадки трапляються досить часто. Є різні організми, як бувають різні вдачі. Коли ми бачимо стільки подружжів, роз'єднаних через несхожість характерів, то немає нічого дивного і в тому, що інші подружжя — неплідні в наслідок фізичної несхожості. Пані, здається мені, особливо доброї будови і здатна мати дітей. Щодо пана, то хоч він і не має нічого ненормального в своїй будові, проте здається мені трохи особливим, може, навіть саме в наслідок свого надзвичайного бажання стати батьком. Дозвольте мені вислухати вас.

Стурбований Лесабль скинув жилет, і лікар довго прикладав вухо до грудей та до спини службовця, потім пильно вистукав від шлунку до шиї та від стегон до потилиці.

Він констатував початок легкого порушення діяльності серця і навіть загрозу з боку легенів.

— Вам треба підлікуватись, пане, добре підлікуватись. Це анемія, виснаження, нічого більше. Але такі явища, покищо незначні, можуть стати за короткий час незціленими.

Лесабль, пополотнілий від хвилювання, попросив дати йому рецепт. Йому визначили складний режим. Залізо, недосмажене м'ясо, бульйон удень, моціон, спокій і перебування на дачі влітку. Потім лікар дав їм поради на той час, коли він почуватиме себе краще. Він сказав їм, що саме практикується в подібних до їхнього випадках, і що часто дає бажані наслідки.

Консультація коштувала сорок франків.

Опинившись на вулиці, Кора, словнена приглушеної люті, передбачаючи майбутнє, промовила:

— Добре я вскочила!

Він нічого не відповів. Він ішов, підточуваний страхом, згадуючи й зважуючи кожне слово лікаря. Чи не обдурив він його? Чи не вважає він, що йому вже приходить край? Він не думав більше ні про спадщину, ні про дитину! Йшлося про його життя!

Йому вчувався якийсь свист у легенях, а серце билось начебто прискорено. Проходячи крізь Тюільрі, він відчув слабість і захотів сісти. Його жінка, роздратована, стояла перед ним, щоб принизити його, дивлячись на нього зверху вниз із зневажливим жалем. Він тяжко дихав, перебільшуючи задуху, викликану хвилюванням; поклавши пальці лівої руки на праву, він лічив пульс.

Кора, тупцяючи з нетерпінням, спитала:

— Чи ти скінчив свої фокуси? Коли ти вже будеш готовий?

Він підвівся з виглядом жертви й мовчки вирушив далі.

Коли Кашлен дізнався про результат консультації, він не стримав своєї люті. Він галасував:

— Оце так вклепались, нічого казати! Добре вклепались!

І він дивився на свого зятя розлюченими очима, немов хотів його проковтнути.

Лесабль не слухав, не чув, тільки й думаючи, що про своє здоров'я, про загрозу своєму життю. Хай собі батько й дочка галасують, вони не в його шкірі, а він хоче зберігти її, свою шкіру.

На столі його з'явилися аптечні пляшечки, і він раз - у - раз відміряв собі ліки, снідаючи чи обідаючи, з приводу чого жінка його посміхалась, а тесть голосно реготав. Щохвилини він дивився у дзеркало, кожну мить прикладав руку до серця, дослухаючись, як воно б'ється, і наказав поставити йому ліжко в темній кімнаті, що була за гардеробну, не бажаючи більше бути фізично близьким до Кори.

Він відчував тепер до неї боязку ненависть, поєднану з презирством і огидою. Зрештою, всі жінки здавались йому тепер страхіттям, небезпечними звірями, призначення яких полягає в тому, щоб уби-

вати чоловіків; а про заповіт тітки Шарлотти він згадував тепер, як згадують про давню пригоду, від якої мало не довелось померти.

Минули ще місяці. До останнього терміну залишався тільки рік.

Кашлен почепив в їдальні великий календар, на якому він щоранку викреслював один день; а роздратованість від свого безсилля, розпач від почуття, що з кожним тижнем багатство дедалі вислизає, лють при думці, що й надалі доведеться гнути спину в канцелярії, а потім, до самої смерті, жити на пенсію в дві тисячі франків,— все це штовхало його на різкість у словах, що від найменшої причини могла обернутися на насильницькі дії.

Він не міг дивитись на Лесабля, не здригаючись від шаленого бажання побити його, розчавити, розтоптати. Він ненавидів його невгамовною ненавистю. Щоразу, коли він бачив, як той відчиняє двері і входить, йому здавалось, що до нього вдирається злодій, який пограбував у нього священне майно, родинну спадщину. Він ненавидів його більше, ніж ненавидять найзапекліших ворогів, а разом з тим і зневажав його за його неміч, а надто за боягузтво,— відтоді, як той відмовився добиватись здійснення спільної мети, побоюючись за своє здоров'я.

Лесабль, справді, жив відокремлено від своєї жінки, неначе їх не з'єднували ніякі зв'язки. Він не наближався до неї, не торкався її, уникав навіть її погляду, не тільки із сорому, але й зі страху.

Кашлен щодня питав свою дочку:

— Ну що, наважився твій чоловік?

Вона відповідала:

— Ні, тату.

Щовечора, за столом, відбувались неприємні сцени, Кашлен раз-у-раз повторював:

— Коли мужчина — не мужчина, він краще зробив би, якби здох, щоб поступитись місцем іншому.

А Кора додавала:

— Річ у тому, що є люди нікчемні й дуже обтяжливі. Не знаю вже, що вони роблять на світі, крім того, що сидять у всіх на шиї.

Лесабль ковтав свої ліки і не відповідав. Нарешті, його тесть якось крикнув йому:

— Знаєте, якщо ви не зміните вашого пово-дження тепер, коли ви почуваете себе краще, я добре знаю, що зробить моя дочка!

Зять підвів очі, передчуваючи нову образу, запи-туючи поглядом. Кашлен вів далі:

— Вона візьме іншого, чорт забери! І щастя ваше, що вона досі не зробила цього. Коли одру-жишся з такою нікчемою, як ви, тоді все дозво-лено.

Пополотнівши, Лесабль відповів:

— Я ж не заважаю їй йти за вашими добрими порадами.

Кора спустила очі. А Кашлен, трохи зніяковів, невиразно відчуваючи, що він уже переборщив.

VI

У міністерстві обидва чоловіки були, здавалось, у добрій злагоді. Між ними було щось подібне до мовчазної угоди — ховати від колег свої родинні сутички. Вони говорили один одному: „Мій любий Кашлен, мій любий Лесабль“ і навіть вдавали, що посміхаються один до одного, що вони щасливі й вдоволені своїм спільним життям.

Лесабль і Маз, з свого боку, поводитись один з одним з церемонною чемністю супротивників, які мало не бились на дуелі. Невдала дуель, що наля-кала обох, викликала в їх взаєминах прибільшену чемність, виразнішу пошану, а може й таємне ба-жання зблизитись, що походило від підсвідомого побоювання якогонебудь нового ускладнення. Всі помічали і хвалили їх поводження світських людей, у яких була дуель.

Вони віталися ще здалека, з суворою поважністю, широким, сповненим гідності жестом скидаючи ка-пелюха.

Вони не розмовляли, бо жоден із них не хотів або не зважувався взяти на себе почин.

Але якось сталося так, що Лесабль, якого начальник вимагав негайно, побіг, щоб виявити свою ретельність, і на повороті коридору наскочив на живіт другого службовця, що йшов йому назустріч. Це був Маз. Обидва подались назад, і Лесабль, сконфужений і чемний, поспішив спитати:

— Я не завдав вам шкоди, пане?

Той відповів:

— Ні трохи, пане.

Відтоді вони вважали за пристойне обмінюватись при зустрічах кількома словами. Потім, змагаючись у ввічливості, вони стали запобігати один перед одним, і це спричинилось незабаром до певної фамільярності, потім до інтимності, обмеженої обережністю — інтимності людей, що колись не оцінили один одного, і поривання якої ще стримує боязка нерішучість; потім, у наслідок чемності та взаємних візитів із кабінету в кабінет, між ними постали товариські стосунки.

Тепер вони часто балакали, заходячи до кімнати реєстратора довідатись про новини. Лесабль утратив свою пику бюрократа, певного, що він зробить кар'єру, а Маз відмовився від своїх манер світської людини. Кашлен втручався в розмову з інтересом, здавалось, стежив за їх приятню. Іноді, дивлячись, як стрункий і високий красунь - службовець виходив із кімнати, головою дістаючи верхнього одвірка, Кашлен бурмотів, позираючи на свого зятя:

— Оце принаймні молодець!

Якось уранці, коли вони зібрались усі четверо, включаючи старого Савона, який завжди щось переписував, стілець під цим останнім, підпиляний, мабуть, якимсь жартуном, упав, і бідолаха покотився на підлогу, скрикнувши з переляку.

Всі троє кинулись до нього. Реєстратор приписав цю махінацію комунарам, а Маз неодмінно хотів побачити поранене місце. Кашлен і Маз спробували навіть роздягти старого, щоб, як казали вони, перев'язати його. Але той одчайдушно опирався, кричав, що у нього нічого не болить.

Коли веселощі вщухли, Кашлен раптом скрикнув:

— Послухайте, пане Маз, тепер, коли ми в гарних взаєминах, ви прийшли б до нас у неділю пообідати. Нам усім було б приємно, моему зятеві, мені й моїй дочці, яка добре знає вас на ім'я, бо в нас часто бувають розмови про канцелярію. Згода, а?

Лесабль приєднався до прохання свого тестя, хоч трохи стриманіше:

— Приходьте, нам буде дуже приємно.

Маз, зніяковілий, вагався, посміхаючись на згадку про поговор.

Кашлен наполягав:

— Ну, значить, згода?

— Ну, гаразд, згода.

Коли батько, повернувшись додому, сказав: „Знаєш, пан Маз буде обідати у нас наступної неділі“,— Кора, спочатку здивована, пробелькотала:

— Пан Маз? Он як!

І сама не знаючи чому, почервоніла аж по саме волосся. Вона так часто чула про нього, про його маніри, про його успіхи—в міністерстві його вважали за непереможного й сміливого з жінками,—що в неї давно вже виникло бажання познайомитися з ним.

Потираючи руки, Кашлен вів далі:

— Ось побачиш, який це здоров'яга й красунь. Високий, як карабінер, зовсім не подібний до твого чоловіка!

Вона нічого не відповіла, зніяковівши, немов хтось міг догадатись, що вона мріяла про нього.

Обід приготували так само старанно, як колись для Лесабля. Кашлен обмірковував меню, хотів, щоб усе було добре; і немов у його серці виринула якась неусвідомлена, невиразна ще, але певна надія, він здавався веселішим, заспокоєним якоюсь таємною думкою.

В неділю цілий день він, хвилюючись, стежив за готуванням, тоді як Лесабль працював над спішною справою, принесеною напередодні з канцелярії. Був перший тиждень листопада, і наближався новий рік.

О сьомій годині з'явився Маз у чудовому настрої. Увійшовши, як до себе, він подав Кори великий букет із роз і сказав комплімент, додавши фамільярним тоном людини, звиклої до світу:

— Мені здається, пані, що я трохи знаю вас, і що я знав вас іще зовсім маленькою дівчинкою, бо ось уже кілька років, як ваш батько розповідає мені про вас.

Кашлен, помітивши квіти, скрикнув:

— Оце, принаймні, вишукано!

А його дочка пригадала, що Лесабль не приніс квітів у день їх знайомства. Красунь-службовець здавався захопленим, сміявся, як славний хлопець, що вперше прийшов до давніх друзів, і звертався до Кори з стриманими люб'язностями, від яких у неї червоніли щоки.

Він знайшов, що вона дуже приваблива. На її думку, він був дуже чарівний. Коли він пішов, Кашлен скрикнув:

— Еге! Який славний хлопець! і, мабуть, добрий пройдисвіт. Кажуть, що він крутить голови всім жінкам.

Кора була не така експансивна, проте визнала, що, на її думку, він „люб'язний і зовсім не такий позер, як вона гадала“.

Лесабль, що здавався не таким втомленим і сумним, як звичайно, визнав, що він „недоцінював“ його раніше.

Маз почав ходити до них, спочатку зрідка, потім частіше. Він подобався всім. Його запрошували, коло нього впадали. Кора готувала йому страви, які він любив. А інтимність трьох чоловіків незабаром настільки збільшилась, що вони зовсім не розлучались. Новий друг водив родину в театр, у ложі, які діставав через журналістів.

Повертались пішки, вночі, повними народу вулицями, доходили до дверей подружжя Лесабль. Маз і Кора йшли попереду, рівним кроком, стегно до стегна, похитуючись одним рухом, в одному ритмі, як дві істоти, створені для того, щоб іти в житті пліч-о-пліч. Вони розмовляли напівголосно, бо

чудово розуміли одне одного, сміялись приглушеним сміхом; а іноді молода жінка оберталась, щоб глянути на батька та на чоловіка.

Кашлен доброзичливо позирав на них і часто, не думаючи про те, що звертається до свого зятя, заявляв:

— А вони таки гарно побудовані, приємно бачити їх разом.

Лесабль спокійно відповідав:

— Вони майже однакові на зріст,— і, щасливий від почуття, що його серце не так сильно б'ється, що він менше задихується від швидкої ходи, що він взагалі став бадьорішим, Лесабль переставав потроху сердитись на свого тестя, тим більше, що й той припинив з якогось часу свої грубуваті й злі жарти.

На новий рік Лесабля підвищили, зробивши його старшим урядовцем. Він відчув від цього таку палку радість, що, повернувшись додому, поцілував свою жінку вперше за останні півроку. Вона розгубилась і зніяковіла, наче він зробив щось непристойне, і глянула на Маза, що прийшов засвідчити їй свою пошану й висловити свої найкращі побажання з нагоди нового року. Він теж мав сконфужений вигляд і відвернувся до вікна, як людина, що не хоче бачити.

Але незабаром Кашлен знову став дратівливим і злим і почав дошкуляти свого зятя жартами. Іноді він навіть нападав на Маза, наче й на нього сердився за те, що над ними нависла неминуча катастрофа, яка наближалася щохвилини.

Тільки Кора здавалась цілком спокійною, цілком щасливою, радісною. Вона, здавалось, забула про цей загрозливий і такий уже близький термін.

Настав березень. Всяка надія, здавалось, була втрачена, бо двадцятого липня минало три роки з дня смерті тітки Шарлотти.

Рання весна розбудила землю, і Маз запропонував своїм друзям зробити якось у неділю прогулянку на берег Сени, пошукати фіалок у чагарнику.

Вони поїхали ранковим поїздом і вийшли в Мезон-

Лаффіті. По голих гілках іще перебігав зимовий подих, але позеленіла блискуча трава вже рябіла білими й блакитними квітами, а фруктові дерева на горбах, в тонким укритим розпуклими бростями гіллям, здавались повитими гірляндами з троянд.

Сена, важка, сумна й брудна від останніх дощів, текла в своїх підмитих зимовою повіддю берегах; поля, просякнуті водою, парували, немов вони вийшли з бані, і дихали м'яким, вогким повітрям під першим промінням теплих сонячних днів.

Розійшлися по парку. Кашлен, у похмурому настрої, бив своєю палицею по грудках землі, пригнічений більше ніж звичайно, з більшою гіркотою думаючи сьогодні про ту недолю, що незабаром мала спіткати їх остаточно. Лесабль, так само похмурий, боявся промочити собі ноги в траві, а його жінка й Маз збирали квіти для букета. Уже кілька днів Кора здавалась недужою, була втомлена й бліда.

Вона відразу ж утомилась і захотіла зайти кудинебудь, щоб поснідати. Дійшли до невеличкого ресторану коло якогось старого, напівзруйнованого млина; незабаром їм подали в бесідку, коло самісінької річки, на простому дерев'яному столі, вкритому двома серветками, традиційний сніданок парижан на лоні природи.

Вони вже погризли смажених пискарів, пожували печені волонини з картоплею і саме взялись за салатник, повний зеленого листя, коли Кора раптом підвелась і побігла до берега, притиснувши обома руками серветку до губ.

Стурбований Лесабль спитав:

— Що це з нею?

Маз зніяковів, почервонів, пробелькотав:

— Але... я не знаю... вона тількищо добре почувала себе.

А Кашлен, розгублений, так і залишився, піднявши вгору виделку з листячком салата на кінчику.

Він підвівся, намагаючись побачити дочку. Нахилившись, він побачив, що вона стоїть, притулившись головою до дерева. Її нудило. Блискавична підозра

підітнула йому ноги, і він упав на стілець, кидаючи розгублені погляди на обох чоловіків, що були тепер однаково зніяковілі. Він дивився на них стурбованими очима і не наважувався більше говорити, не тямлячись від тривоги й сподіванки.

Чверть години минуло в глибокій мовчанці. Потім з'явилась Кора, трохи бліда, насилу тягнучи ноги. Ніхто не наважився спитати її прямо: кожен, здавалось, угадував щасливу подію, про яку тяжко було сказати; кожен горів бажанням знати, а проте боявся дізнатись. Тільки Кашлен спитав її:

— Краще тобі?

Вона відповіла:

— Так, дякую, це дрібниця. Тільки ми рано повернемось, у мене почалася мігрень.

Повертаючись, вона взяла під руку свого чоловіка, немов бажаючи відзначити щось таємниче, в чому вона ще не наважувалась признатись.

Розлучились на Сен-Лазарському вокзалі. Маз, посилаючись на справу, про яку він оце згадав, уклонився, потиснув усім руки й пішов.

Тільки но Кашлен опинився насамоті з дочкою й зятем, він спитав:

— Що з тобою було під час сніданку?

Але Кора відповіла не відразу; після деякого вагання, вона промовила:

— Дурниці. Трохи занудило.

Вона йшла з млосним виглядом, з усмішкою на губах. Лесаблю було не по собі, він був збентежений, його переслідували невиразні суперечливі думки, він був сповнений жадоби розкошів, приглушеної люті, сорому, в якому не можна признатись, ревнивої малодушності; він поводився, як ті сонливці, що заплющують вранці очі, щоб не бачити, як проміння світла прослизає між завісами й падає яскравою смужкою на ліжку.

Зараз таки, коли вони повернулись, він послався на роботу, яку треба закінчити, і замкнувся у себе.

Тоді Кашлен, поклавши обидві руки на плечі дочки, спитав:

— Ти вагітна, а?

Вона пробелькотала:

— Так, здається. Два місяці.

Не встигла вона ще закінчити, як він підстрибнув з радощів; потім почав танцювати навколо неї канкан, згадавши про давно минулі дні гарнізонного життя. Він підіймав ноги і підскакував, не зважаючи на свій живіт, аж уся квартира здригалась. Меблі підстрибували, склянки в буфеті брязкотіли, люстра гойдалась і тремтіла, наче лампа на кораблі.

Потім він схопив в обійми свою любу дочку й несамовито поцілував її; нарешті, злегка ляснув її фамільярно по животу, скрикнувши:

— Ага! Таки є нарешті! Сказала ти про це чоловікові?

Вона пробелькотала, раптом наполохана:

— Ні... ще ні... я... я дожидалась.

Але Кашлен скрикнув:

— Добре вже, добре! Тобі ніяково. Зажди, от я сам йому скажу.

І він кинувся до кімнати свого зятя. Побачивши його, Лесабль, який нічого не робив, підвівся. Але той не дав йому схаменутись:

— Ви знаєте, що ваша жінка вагітна?

Приголомшений чоловік розгубився й весь почервонів.

— Що? Як? Кора? Ви кажете?

— Кажу, що вона вагітна, чуєте? Ого щастя!

І з радощів, він схопив його за руки, потиснув їх, струснув, наче поздоровляючи його або дякуючи, і все повторював:

— Ах, нарешті! От добре! От добре! Подумайте — майно наше!

І, не витримавши більше, він схопив його в обійми. Він кричав:

— Понад мільйон, подумайте, понад мільйон!

Він знов почав танцювати, а потім раптом промовив:

— Алеж ходім, вона дожидається вас: ідіть поцілуйте її, принаймні. — І обнявши його за талію, він підштовхував його перед собою і вкинув, нарешті,

наче м'ячик, у кімнату, де стурбована Кора і далі стояла, прислухаючись.

Побачивши свого чоловіка, вона відступила назад; раптове хвилювання здушило їй горло. Він стояв перед нею, блідий і змучений. Він мав вигляд судді, а вона — винуватої.

Нарешті, він промовив:

— Ти, здається, вагітна?

Вона пробелькотала тремтячим голосом:

— Здається, що так.

Але Кашлен схопив обох за шию й притягнув їх одне до одного, носом до носа, скрикнувши:

— Та поцілуйтеся ж, чорт забери! Аджеж варто таки!

І, випустивши їх, заявив, не тямлячись від шаленої радості:

— Ну, нарешті, справу виграно. Скажіть но, Леопольд, адже ми відразу купимо собі десь маєток. Там, принаймні, ви зможете зовсім одужати.

Від цих слів Лесабль здригнувся. Його тесть тимчасом вів далі:

— Ми запросимо пана Торшбефа з його дружиною, а через те, що його помічник на тонку пряде, то ви зможете заступити його місце. Це вже рух уперед.

Лесабль так і уявляв собі все, в міру того, як говорив Кашлен; він бачив самого себе, як він вітає начальника перед гарним білим будинком на березі річки. На ньому тиковий піджак, а на голові панама.

Щось солодке вливалось у його серце при цій надії, щось тепле й приємне сповнювало його всього, робило його легшим і здоровішим.

Він посміхнувся, ще нічого не відповідаючи.

Кашлен, сп'янілий від надій, казав далі:

— Хто знає? Може, ми матимемо вплив в окрузі. Ви, може, станете депутатом. В усякому разі, ми матимемо змогу зав'язати стосунки з місцевим товариством і дозволяти собі розкоші в житті. У вас буде поні й коляска, щоб їздити щодня на вокзал.

В уяві Лесабля з'явилися картини розкошів, елегантності й комфорту. Думка про те, що він сам

правитиме мініатюрною коляскою, як ті багаті люди, долі яких він так часто vzdрив, сповнила його задоволенням. Він не міг утриматись від слів:

— О, це так, це, справді, чудово.

Кора, побачивши його переможеним, теж посміхалась, зворушена і вдячна; а Кашлен, для якого вже не існувало перешкод, заявив:

— Ми обідаємо сьогодні в ресторані. Чорт забирай! Треба ж погуляти трохи.

Повертаючись утрюх додому, вони були трохи напідпитку, і Лесабль, якому все ввижалось у подвійному вигляді, і думки якого плутались, не зміг потрапити до своєї темної комірки. Він ліг,— може, через недогляд, а може, через забудькуватість,— у ще порожнє ліжко, куди мала лягти його жінка. І всю ніч йому здавалось, що ліжко гойдалось, як корабль, хилилось то на кіль, то на бік, і перекидалось. У нього був навіть легкий випадок морської хвороби.

Прокинувшись, він був дуже здивований, побачивши себе в обіймах Кори.

Вона розплющила очі, посміхнулась з раптовим поривом, сповненим вдячності й любові. Потім вона сказала йому тим лагідним голосом, який буває в жінок, коли вони лащуться:

— Будь миленьким, не ходи сьогодні в міністерство. Тобі зовсім не треба більше бути таким акуратним, якщо ми будемо дуже багаті. Ми знову поїхали б кудинебудь за місто, удвох, зовсім самі.

Він почував себе відпочилим, сповненим того приємного почуття втоми, що змінює розбитість після гулянки, розімлілим від тепла ліжка. У нього було непереможне бажання лежати так довго, нічого більше не робити, жити в розкошах. Незнайома й владна потреба поледарювати паралізувала його душу, захоплювала тіло. І невиразна, тривала, щаслива думка не виходила з голови. „Він буде дуже багатий, незалежний“.

Але раптом його охопив страх, і тихенько, наче боячись, що стіни почують його слова, він спитаз:

— Ти, принаймні, певна, що ти вагітна?

Вона відразу ж заспокоїла його.

— А як же. Я не помилилась.

А він, трохи ще занепокоєний, почав злегка обмацувати її. Він обмацав рукою її припухлий живіт. Потім він заявив:

— Еге ж, правда, алеж ти не породил ранише строку. Можуть опротестувати наше право.

Від цього припущення її взяла лют: ну, ні, не будуть же до неї чіплятись тепер, після стількох нещаст, намагань, зусиль, о, ні!

Вона сіла збентежена від обурення.

— Ходім зараз до нотаріуса,— сказала вона.

Але він уважав, що слід було б спочатку дістати лікарську посвідку. Отже вони знов пішли до доктора Лефійєля.

Він упізнав їх відразу й спитав:

— Ну, як, пощастило вам?

Обоє почервоніли по самісінькі вуха, і Кора, трохи розгубившись, пробелькотала:

— Здається, що так, пане.

Лікар потирив собі руки:

— Я сподівався цього, сподівався. Рекомендований мною спосіб завжди дає наслідки, хіба що хтонебудь із подружжя радикально нездатний.

Оглянувши молоду жінку, він заявив:

— Так і є. Браво.

І він написав на аркуші паперу: „Я, нижчепідписаний, доктор медицини Паризького Факультету, свідчу, що мадам Леопольд Лесабль, народжена Кашлен, має всі симптоми вагітності, приблизно на третьому місяці“.

Потім повернувшись до Лесабля:

— А ви? Як легені, серце?

Він вислухав його і знайшов цілком здоровим.

Вони пішли щасливі й радісні, взявшись поспід руки, легкою ходою. Але дорогою Лесаблеві спало дещо на думку.

— Може, добре було б, якби ти перше ніж піти до нотаріуса, обгорнула собі одним чи двома рушниками талію, це звертатиме увагу, і так воно буде краще. Він не думатиме, що ми хочемо вигадати час.

Отже вони повернулись додому, і він сам роздягнув свою жінку, щоб надати їй вигляду вагітної. Разів з десять він приміряв, відступав на кілька кроків, щоб подивитись на ефект, намагаючись добитись абсолютної подібності.

Коли він був задоволений результатом, вони знову вийшли, і він, здавалось, пишався з того, що веде гуляти цю жінку з опуклим животом, який свідчив про його мужність.

Нотаріус прийняв їх доброзичливо. Потім він вислухав їх пояснення, перебіг очима посвідку, а що Лесабль наполягав—„зрештою, пане, досить глянути на неї“,—то він озирнув переконаним поглядом повний і опуклий стан молоді жінки.

Вони з тривогою чекали; представник закону заявив:

— Чудово. Чи народилась уже дитина, чи тільки має народитись,— вона існує, вона живе. Отже ми відкладемо виконання умов заповіту до пологів мадам.

Вийшовши з контори, вони поцілувались на сходах, така бурхлива була їх радість.

VII

Після цього щасливого відкриття всі троє родичів жили напрочуд дружно. Вони були у веселому, рівному й лагідному настрої. До Кашлена повернулась уся його колишня веселість, а Кора впадала коло свого чоловіка. Лесабль теж здавався іншою людиною, завжди задоволеним, славним хлопцем, яким він ніколи доти не був.

Маз приходив усе рідше і, здавалось, почував себе ніяково в родині; його все ще добре приймали, проте, з деяким холодком, бо щастя егоїстичне й не потребує чужих.

Сам Кашлен наче відчував певну таємну ворожість до цього красуня - урядовця, якого він з такою поквапливістю ввів у родину кілька місяців тому. Саме він повідомив цього друга про вагітність Коралі.

Він сказав про це різко:

— Ви знаєте, моя дочка вагітна!

Маз, удаючи здивовання, відказав:

— Ах, так! Ви повинні бути дуже щасливі.

Кашлен відповів: — „Ще б пак!“ — і помітив, що його колега, навпаки, не був захоплений цим. Чоловіки зовсім не люблять бачити в такому стані — однаково, причетні вони до того, чи ні, — жінок, коло яких упадають.

А втім, Маз і далі обідав в родині щонеділі. Але тепер ставало тяжко провадити вкупі вечори, хоч ніякої серйозної незлагоди між ними й не було. І ця дивна ніяковість збільшувалась з кожним тижнем. Якось увечері, саме коли Маз вийшов, Кашлен навіть заявив з розлюченим виглядом:

— Цей тип починає мені обридати.

А Лесабль відповів:

— Він таки справді не виграв при ближчому знайомстві.

Кора спустила очі. Вона не висловила своєї думки. Вона немов завжди почувала себе ніяково перед цим здоровим Мазом, який, з свого боку, здавався майже засоромленим в її присутності, не дивився більше на неї з посмішкою, як колись, не пропонував більше провести вечір у театрі і, здавалось, ставився до цієї — колись такої щирої — інтимності наче до якогось необхідного тягару.

Одного разу в четвер, під час обіду, коли чоловік Кори повернувся з служби, вона поцілувала його бакенбарди з більшою ласкавістю, ніж звичайно, і прошепотіла йому на вухо:

— Ти, може, будеш на мене сердитись?

— За що це?

— Річ у тому... Пан Маз був у мене тількищо. А тому, що я не хочу, щоб про мене ходили плітки, я попросила його ніколи не з'являться, коли тебе немає. Він, здається, трохи образився.

Здивований Лесабль спитав:

— Ну! Що ж він сказав?

— О! Нічого особливого; проте це мені не сподобалось, і я попросила його зовсім припинити свої

візити. Ти ж добре знаєш, що це тато й ти привели його сюди, я тут не при чому. Отож я й боялась викликати твоє незадоволення, зачинивши перед ним двері.

Вдячна радість сповнила серце її чоловіка:

— Ти добре зробила, дуже добре. І я вдячний тобі.

Вона додала, щоб остаточно визначити взаємини обох чоловіків, наперед обміркувавши це:

— На службі ти вдаватимеш, що нічого не знаєш, і розмовлятимеш з ним, як і раніше. Тільки він не ходитиме більше до нас.

І Лесабль, обнявши в ніжністю свою жінку, довго цілував її в очі і в щоки. Він повторював: — „Ти ангел!“ — І, притулившись до неї, він відчував опуклий живіт жінки з уже чималою дитиною всередині.

VIII

До пологів нічого нового не сталося.

Кора народила дівчинку останніми днями вересня. Її назвали Дезіре¹, але через те, що хотіли зробити урочисті хрестини, то вирішили, що вони відбудуться тільки наступного літа, у віллі, яку вони мали купити.

Вони вибрали її в Аньєрі, на горбі, що височів над Сеною. Тільки но спадщина була одержана, Кашлен заявив про відставку, яка була відразу прийнята, і залишив канцелярію. Своє дозвілля він витрачав, випилюючи тонкою механічною пилкою кришки для сигарних коробок. Крім того, він виробляв футляри для годинників, скриньки, жардиньєрки, найрізноманітніші дрібні й дивні вироби. Він захоплювався цією працею, смак до якої в нього з'явився після того, як він побачив одного разу на авеню Опери різнощика, що обробляв таким способом дерев'яні дощечки. І всі повинні були щодня милуватися з його нових рисунків, дуже мудрованих і дуже наївних.

¹ „Дезіре“ значить по-французькому „бажана“. Прим. перекл.

Сам він, захоплений своїми виробами, без кінця повторював: „Дивна річ, чого тільки не зробиш, кінець - кінцем!“

Помічник начальника, пан Рабо, нарешті помер. Лесабль виконував його обов'язки, хоч і не мав призначення, бо ще не минув належний час після його останнього підвищення.

Кора відразу стала зовсім іншою жінкою, стриманішою, елегантнішою,— зрозумівши, вгадавши, відчувши, яких змін вимагає багатство.

З нагоди нового року вона зробила візит дружині начальника, товстій особі, яка й після тридцяти п'яти років життя в Парижі залишилась провінціалкою, і вклала стільки грації й чарівності в своє прохання бути хрещеною матір'ю її дитини, що пані Торшбеф погодилась. Дідусь Кашлен був за хрещеного батька. Церемонія відбулась однієї погожої неділі в червні. Була запрошена вся канцелярія, крім красуня Маза, якого більше не було видно.

О дев'ятій годині Лесабль чекав на пероні вокзалу паризький поїзд, а грум у лівреї з позолоченими гудзиками держав за узду гладенького поні, запряженого в новісінький невеличкий екіпаж.

Локомотив свиснув здалека і підійшов, тягнучи за собою низку вагонів, з яких ринув цілий натовп пасажирів.

Пан Торшбеф вийшов із вагона першого класу з своєю дружиною в блискучому туалеті, а з вагона другого класу з'явилися Пітоле й Буассель. Старого Савона не наважились запросити, але умовились, що зустрінуть його, ніби випадково, вдень і приведуть обідати, за згодою начальства.

Лесабль кинувся назустріч своєму начальникові, що ішов такий маленький у своєму сюртуку, прикрашеному великою орденською розеткою, схожою на розквітлу червону троянду. Його величезний череп у капелюсі з широкими полями придушував його хирляве тіло, надавав йому схожості з якимсь дивовижним феноменом; його жінка, тільки трохи підвівшись навшпиньках, могла вільно дивитись через його голову.

Леопольд, сяючи, вклонявся, дякував. Він посадив їх в екіпаж, потім, підбігши до обох своїх колег, які скромно йшли позаду, потиснув їм руки, пере-прошуючи, що не може забрати їх у свій надто малий екіпаж.

— Ідіть набережною, ви дійдете до моїх воріт: вілла Дезіре, четверта після повороту. Поспішайте.

І сівши в екіпаж, він схопив віжки і поїхав, а грум спритно стрибнув на заднє сидіння.

Церемонія відбулась якнайкраще. Потім повернулись снідати. Кожен знайшов у себе під серветкою подарунок, що відповідав важності кожного гостя. Хрещена мати дістала масивний золотий браслет, її чоловік — рубінову шпильку для галстука, Буассель — бумажник з російської шкіри, а Пітоле — чудову пінкову люльку. Це, як говорили, Дезіре презентує подарунки своїм новим друзям.

Пані Торшбеф, зашарівшись від зніяковіння й задоволення, надягла блискучий обруч, а начальник, що був у вузенькому чорному галстуці, до якого не личить шпилька, встромив її у вилогу сюртука, під орденом Почесного легіону, наче другий орден, нижчого порядку.

У вікно видно було широку стрічку річки, що текла до Сюрена вздовж обсаджених деревами берегів. Сонячне проміння зливою падало на річку і робило її воду вогняною. Початок сніданку був дуже поважний, — присутність пана й пані Торшбеф надавала всім серйозності. Потім розвеселились. Кашлен сипав важкенькими дотепами, вважаючи, що це йому дозволено, бо він багата людина; і всі сміялись.

Подібні дотепи, якби їх сказав Пітоле або Буассель, напевне, шокували б.

За десертом принесли дитину, і кожен із гостей поцілував її. Утопаючи в сніжно-білому мереживі, вона дивилась на цих людей своїми блакитними очима, мутними й невиразними, і повертала злегка на всі сторони свою круглу голівку, в якій начебто вже починала прокидатись увага.

Пітоле, під гомін голосів, прошепотів на вухо своєму сусідові Буасселю:

— У неї вигляд справжньої маленької Мазетти. Другого дня це слівце поширилось по всьому міністерству.

Тим часом пробило дві години; випили лікерів, і Кашлен запропонував оглянути садибу, а потім погуляти на березі Сени.

Гості обійшли всі кімнати, обдивились усе від льоху до горища, потім пройшли по саду, від дерева до дерева, від рослини до рослини, а далі розділились на дві групи для прогулянки.

Кашлен, що трохи ніяковів у присутності дам, потягнув Буасселя й Пітоле до прибережних кафе, а пані Торшбеф і пані Лесабль із своїми чоловіками мали піти в другий бік, бо не можна ж порядним жінкам змішуватися з розбещеною юрбою недільного дня.

Дами повільно йшли берегом, а слідом за ними і їх чоловіки, поважно розмовляючи про канцелярські справи.

Річкою пропливали ялики; широко змахуючи веслами їх підганяли вперед здорові хлопці з голими руками, на яких під загорілою шкірою так і перебігали м'язи. Їх дами, розімлілі від сонця, кермували, розлігшись на чорних або білих звірячих шкурах і порозкривавши над головами зонтики з червоного, жовтого або блакитного шовку, подібні до величезних квітів, що плавали на воді. Крики, вигуки, лайки перелітали з човна до човна; а далекий гомін людських голосів, невиразний і тривалий, виявляв і там присутність кишучої юрби святкового дня.

Вздовж усього берега видно було ряди непорушних рибалок з вудками, а майже голі купальники, ставши на край важких рибальських човнів, поринали у воду вниз головою, вилазили на човни і знову стрибали у воду.

Пані Торшбеф здивовано дивилась. Кора сказала їй:

— Отак щонеділі. Це псує мені цей чарівний ландшафт.

Якийсь човник пропливав повільно. Дві жінки, сидячи на веслах, везли двох хлопців, що лежали на дні. Одна із них крикнула в напрямку берега:

— Гей! Гей! Чесні жінки! Є чоловік на продаж, недорого, хочете?

Кора, відвернувшись з презирством, взяла попід руки свою гостю:

— Тут і залишатись не можна, ходімо звідси. Які мерзенні ці створіння.

І вони повернули назад. Тим часом пан Торшбеф казав Лесаблеві:

— Це вирішено на перше січня. Директор обіцяв мені це формально.

А Лесабль відповідав:

— Не знаю, як вам і дякувати, любий шеф.

Повертаючись, вони зустріли Кашлена, Пітоле й Буасселя, що сміялись до сліз, майже несучи на руках старого Савона, знайденого, як вони запевняли, жартуючи, на березі в товаристві кокотки.

Розгублений старий повторював:

— Неправда, це неправда. Недобре говорити отак, пане Кашлен, недобре.

А Кашлен задихуючись кричав:

— Ага! Старий жартун! Ти казав їй: „Моє ти любе гусяче перце!“ Ага, піймався, пустун!

Навіть дами почали сміятись, таким розгубленим здавався бідолаха Савон.

Кашлен казав далі:

— Якщо пан Торшбеф дозволить, ми візьмемо його на кару в полон, і він обідатиме з нами.

Начальник доброзичливо погодився. І всі далі сміялись з дами, покинутої старим, а той усе ще протестував, впадаючи в розпач від цього поганого жарту.

До самісінького вечора це було за невичерпну тему для дотепів і навіть для гривуазностей.

Кора і пані Торшбеф, сидячи під тентом на терасі, дивились на відблиски заходу. Сонце осипало листя пурпурним пилом. Жоден подих не ворухив гілок; безтурботний, нескінченний спокій спускався з палаючого і спокійного неба.

Іноді пропливали човни, повільно повертаючись до пристаней.

Кора спитала:

— Здається, цей бідолашний пан Савон одружився з якоюсь гультяйкою?

Пані Торшбеф, будши в курсі всіх справ канцелярії, відповіла:

— Егеж, з сиротою, дуже молоденькою, яка зрадила його з якимсь шелихвостом і нарешті втекла з ним.

Потім ця товста дама додала:

— Я кажу, з шелихвостом, а втім, не знаю. Кажуть, що вони дуже любили одне одного. В усякому разі, старий Савон не дуже принадний.

Пані Лесабль поважно промовила:

— Це не виправдання. Бідолаху дуже жалко. Наш сусід по віллі, пан Барбу, в такому ж самому становищі. Його жінка закохалась у якогось ніби художника, що бував тут щоліта, і виїхала з ним за кордон. Я не розумію, як може жінка впасти так низько. На мою думку, слід би запровадити спеціальну кару для таких негідниць, що ганьблять родину.

У кінці алеї з'явилась годувальниця, що несла оповиту мереживом Дезіре. Дитина наближалась до дам, уся рожева, в пурпурно-золотому серпанкові вечірньої зорі. Вона дивилась на палаюче небо таким самим здивованим й невиразним поглядом своїх бляклих очей, яким позирала й на людські обличчя.

Чоловіки, що розмовляли віддалік, наблизились і Кашлен, схопивши свою внучку, підніс її вгору на витягнутих руках, начебто хотів закинути її аж на небо. Її силует вимальовувався на блискучому тлі горизонту в довгому білому вбранні, що спускалось до землі.

І дідусь скрикнув:

— Ось найкраще, що є в світі, правда ж, старий Савон?

Але старий нічого не відповів, чи то не знаючи, що сказати, чи може поринувши в думки.

Лакей відчинив двері на терасу й сповістив:

— Обідати подано!

З М І С Т

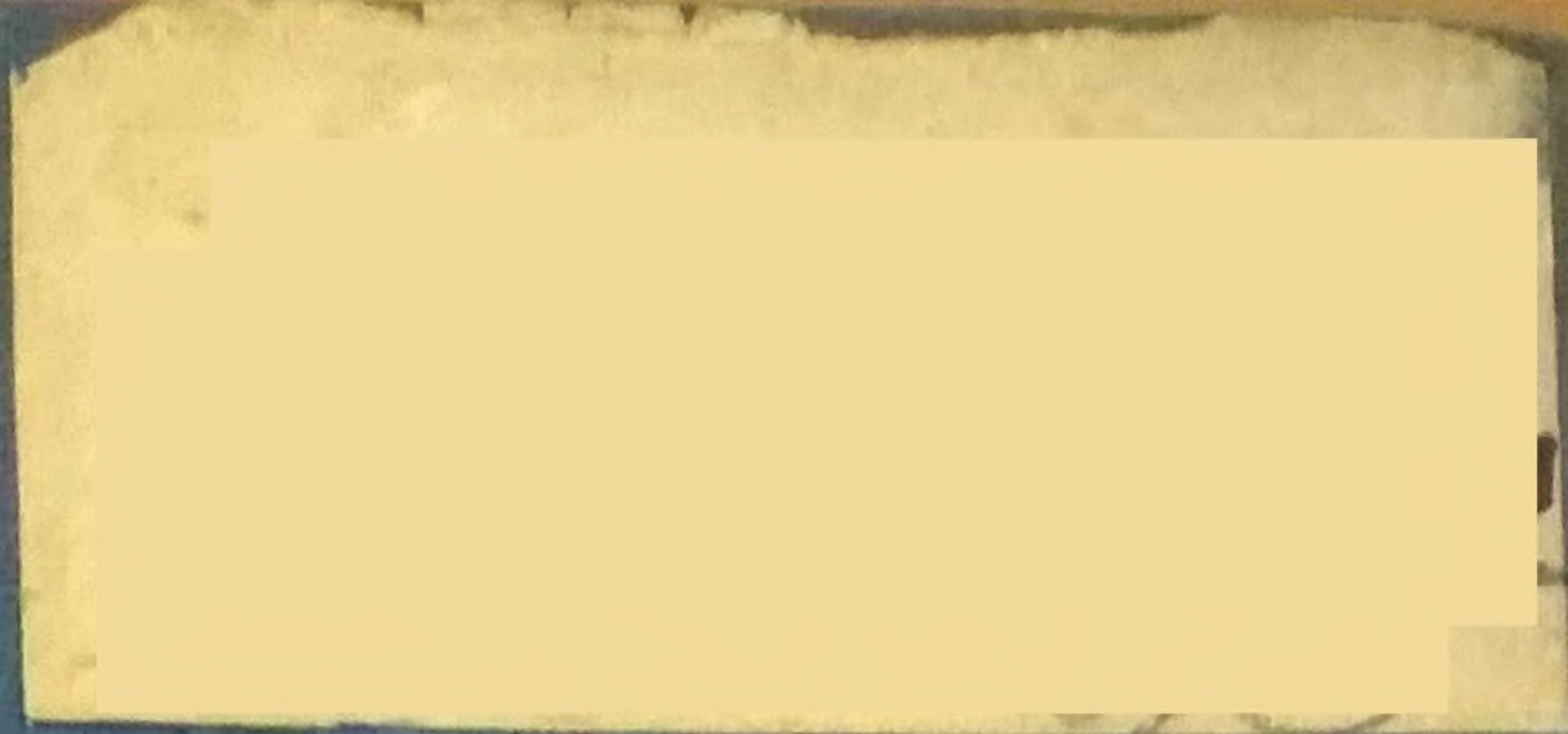
Любий друг	1
Частина перша	3
Частина друга	174
Спадщина	345

*Ціна 5 крб. 15 коп.
Оправа 1 крб. 35 коп.*

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків,
пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Голов-
літу. 35 З. Замовл. 567. Тираж 10.000.
26³/₄ друк. арк.

Видання № 635. Пап. ф. 82 × 110—73 кг.
6¹¹/₁₆ пап. арк. В 1 пап. арк. 131.000 літ.
Здано в роботу 14-IX-36 р. Підписано
до друку 3-XI-36 р.

30 /
1937

36-3483

Wash. C. & M.
Library